

# ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXXII

Бр. 1-2/2009.

**ЗАПИСИ**  
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ  
(1927-1933. године)  
Уредник Душан Вуксан

**ЗАПИСИ**  
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА  
(1935-1941. године)  
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

**ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ**  
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ  
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ  
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,  
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,  
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,  
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,  
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,  
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан 2006-2008,  
др Радослав Распоповић од 2009. године.

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

# ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА  
И  
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXXII

1 - 2

ПОДГОРИЦА  
2009

Р е д а к ц и ј а:

Карл Касер (Аустрија), Бернард Лори (Француска), Масимо Букарели (Италија), Коста Никифоров (Русија), Габријела Шуберт (Њемачка), Стјепан Матковић (Хрватска), Љубинка Трговчевић (Србија), Мирослав Перишић (Србија), Драгана Кујовић, Момчило Д. Пејовић, Звездан Фолић, Сенка Распоповић, Вукајло Глушчевић и Радослав Распоповић

Главни и одговорни уредник  
Радослав Распоповић

Секретар редакције  
Иван Лаковић

“Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач: Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији “Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар револуције 5, пошт. факс 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе - Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

За истакнути допринос изучавању историје, “Историјски записи” су, поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

*Рјешењем Министарства културе бр. 03-963/2 од 27. јуна 1997. године часопис “Историјски записи” ослобођен је општег пореза на промет производа.*

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

# ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE  
et de la  
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXXII

1 - 2

PODGORICA  
2009

R e d a c t i o n:

Karl Kaser (Austria), Bernard Lori (France), Massimo Bucarelli (Italy),  
Kosta Nikiforov (Russia), Gabriella Schubert (Germany), Stjepan Matković  
(Croatia), Ljubinka Trgovčević (Serbia), Miroslav Perišić (Serbia),  
Dragana Kujović, Momčilo D. Pejović, Zvezdan Folić, Senka Raspopović,  
Vukajlo Gluščević and Radoslav Raspopović

Rédacteur responsable  
Radoslav Raspopović

Sekréttaire de la rédaction  
Ivan Laković

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur:  
Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être adres-  
sés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Monté-  
négro, Bulevar revolucije 5, boîte postale 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com,  
téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an  
est de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu  
en Monténégro est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de  
l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Historique du Monténégro;  
Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Commerciale Montenegro à Podgor-  
ica.

## РИЈЕЧ РЕДАКЦИЈЕ

На сједници Научног вијећа Историјског института Црне Горе одржаној 1. 12. 2009. године изабрана је нова Редакција „Историјских записа“. Према пракси започетој средином 1998. године, осим научних радника из земље, у састав Редакције часописа бирају се и представници из иностранства, тако да она има међународни карактер. Оваквим одређењем Научно вијеће Историјског института исказује жељу да прошири комуникацију са научним институцијама, не само у региону већ и у европским земљама и САД, и да на тај начин избором међународне редакције часопис добије на референтности и самим тим постане привлачнији за сарадњу.

У састав нове Редакције изабрани су: проф. др Карл Касер (Аустрија), др Бернارد Лори (Француска), проф. др Масимо Букарели (Италија), др Коста Никифоров (Русија), проф. др Габријела Шуберт (Њемачка), др Стјепан Матковић (Хрватска), др Мирослав Перишић (Србија), проф. др Љубинка Трговчевић (Србија), а из Црне Горе др Момчило Пејовић, др Драгана Кујовић, др Звездан Фолић, др Сенка Распоповић, др Вукајло Глушчевић и др Радослав Распоповић (уредник). За секретара Редакције именован је мр Иван Лаковић.

Љубазно прихватајући чланство у Редакцији, наведени научници су исказали поштовање према научном реномеу „Историјских записа“, који више од осам деценија заузимају истакнуто мјесто у научној периодици Црне Горе и околних земаља, посебно са простора бивше Југославије. Вриједни резултати остварени током досадашњег излагања, од *Записа* као часописа за науку и књижевност (1927-1933) и *Записа* као гласила Цетињског историјског друштва (1935-1941), до *Историјских записа*, као органа Историјског института Републике Црне Горе и Друштва историчара Црне Горе (1948. до данас), обавезују новоформирану Редакцију не само да одржи постојећи научни ниво часописа, већ и да објављивањем радова и одабиром тема и сарадника унаприједи његов квалитет.

Научна референтност којој нова Редакција тежи јесте да он буде средство комуникације и размјене знања између знатно већег броја научних субјеката. Интерес нам је да *Историјски записи* постану „пожељно научно гласило“ у коме ће сарађивати историчари не само из земаље и из региона, већ и шире. Услове за такав оптимистички начин размишљања о улози часописа у научном животу Црне Горе даје нам и ауторитет изабраних чланова Редакције из иностранства и њихова спремност да, осим властитим прилозима, садржај часописа обогате и радовима колега из научних средина у којима дјелују.

У намјери да остваримо концепт према којем би садржај часописа требало да буде доступан већем броју иностраних читалаца, радови страних аутора, по правилу, неће бити превођени, него ће бити објављивани у оригиналу, тј. на једном од свјетских језика, и у вези с тим редакција ће настојати да часопис уврсти у неку од међународних база података. За сада је у том погледу остварен успјех учлањењем у Online библиотеку централне и источне Европе (CEEOL - Central Eastern European Online Library).

Издазак на шире научне просторе и усвајање елемената савремене научне методологије, тежње ка синтезама и погледи на историјску прошлост „у широком временским интервалима“, што подразумева знатно већи ниво научне елаборације од проучавања националне историје Црне Горе, неће значити и њено запостављање нити потискивање у други план. Напротив, „Историјски записи“ ће се као и до сада, руковођењем строго научним приступом, бавити проблемским изучавањем богате политичке, социјалне, културне и економске историје Црне Горе. Само по себи се подразумева да та истраживања, осим у оквиру националних граница, морају бити вршена и у контексту ширих историјских процеса у другим јужнословенским земљама, а у периоду од 1918. до 2006. историје југословенских држава.

Историјски записи ће истовремено бити отворени и за теме словенске и јужнословенске прошлости, историје Балкана и Медитерана.

Сматрамо да оваквим концептом часописа можемо допринијети жељеној „размјени знања“ и научних резултата са другим научним институцијама у свијету и цјеловитијем сагледавању историјских токова на просторима Црне Горе и у окружењу, у прошлости и данас.

Осим објављивања тематских бројева посвећених значајним датумима и личностима из историје Црне Горе и европске историје, часопис треба да буде отворен и за радове који нијесу превасходно историографског карактера већ припадају другим дисциплинама: археологији, етнологији, историји умјетности итд. То значи да ће, осим редовних рубрика, као што су: научни чланци, расправе, прилози, истраживања и извори, настава



историје, историографија, прикази, биљешке, хроника, зависно од расположивог материјала, постојати и рубрике као што су археологија, нумизматика, сфрагистика, етнологија... Посебан значај имаће текстови из области филозофије историје, као и текстови посвећени начину њеног савременог изучавања, који би обухватили и питања наставе историје у школама и на факултетима и методе њеног унапређивања.

Искључиво квалитетом текстова, односно публикавањем нових научних резултата могу се обезбиједити помаци у развоју историографије, а „Историјски записи“ наћи још значајније мјесто у савременој периодици.

Поред ангажовања провјерених стручњака, добрих познавалаца појединих епоха или научних проблема, Редакција ће укључивањем и проширивањем круга сарадника на младе и талентоване истраживаче, настојати да допринесе њиховом научном развоју, а часопису обезбиједи свјежину и нов научни квалитет.

Овим путем користимо прилику да Вас позовемо на сарадњу, али и на давање нових идеја и сугестија којима би унаприједили квалитет „Историјских записа“. Све добронамјерне сугестије ћемо радо прихватити. На то нас обавезује вишедеценијско трајање „Историјских записа“, који су резултатима рада бројних генерација историчара постали један од најзначајнијих споменика у научном и културном животу Црне Горе.

Надамо се да ћете наш позив прихватити и дати свој допринос у остваривању овакве уређивачке концепције часописа.

Редакција



## AN EDITORIAL WORD

At the meeting of the Scientific Council of the Historical Institute of Montenegro, held on 1st of December 2009, a new Editorial Board of ISTORIJSKI ZAPISI was elected. According to the practice adopted since June 19th 1998, along with the national scientists, representatives from abroad also form part of the Editorial board, giving it international character. In making that decision, the Scientific Council of the Historical Institute has, as early as in 1998, expressed its desire to expand the communication with scientific institutions not only in the region, but also with those in the European countries and in the United States. On the other hand, by choosing international editorial board, the Journal's referentiality should increase, making it more attractive for cooperation, especially to the scientists from the region, former members of the SFRY, but also to those from other countries.

The following members of the Editorial board were elected on December 12 this year, according to the previously adopted general principles: Prof. Dr. Karl Kaser (Centre for Southeast European History, University of Graz, Austria), Dr. Bernard Lori (Directeur-adjoint du Centre des études slaves de Paris, France), Prof. Dr. Massimo Bucarelli (Dipartimento di Studi Politici - „Sapienza” Università di Roma, Italy), Dr. Kosta Nikiforov (Russia), Prof. Dr. Gabriella Schubert (Friedrich-Schiller-Universität Jena, Philosophische Fakultät Institut für Slawistik, Germany), Dr. Stjepan Matkovic (direktor Hrvatskog instituta za povijest, Zagreb, Croatia), Miroslav Perisic (direktor Arhiva Srbije, Belgrade, Serbia), Prof. Dr. Ljubinka Trgovčević (Serbia), Dr. Momcilo Pejovic, Dr. Dragana Kujović, Dr. Zvezdan Folic, Dr. Senka Raspopović, Dr. Vukajlo Glusevic and Dr. Radoslav Raspopović (editor). Ivan Laković was appointed secretary of the Editorial board.

Kindly accepting the membership in the Editorial Board, the famous scientists have expressed their respect for the high scientific reputation of ISTORIJSKI ZAPISI, which has held a prominent place among the scientific periodicals of Montenegro and the neighboring countries for more than

eight decades, especially among those from former Yugoslavia. Valuable results, achieved in the previous editions – from ZAPISI as the magazine for science and literature (1927-1933), ZAPISI as the publication of Historical Society of Cetinje (1935-1941) and ISTORIJSKI ZAPISI as an organ of the Historical Institute of Montenegro and the Society of Historians of Montenegro (1948 to present) – compel the newly formed editorial board not only to maintain the existing level of the scientific journal, but also to improve its reputation by publishing papers and selecting topics and associates.

The scientific referentiality which the new Editorial Board aspires to is for it to become a means of communication and knowledge exchange among a larger number of scientific subjects. Our interest is to transform the ISTORIJSKI ZAPISI into „a desirable scientific journal”, to which the historians from the neighboring countries and beyond would contribute. The basis for this outlook on the role of our Journal in the scientific life of Montenegro is also provided by the authority of the elected foreign members of the board, and their willingness to enrich it with the works of colleagues from the scientific environments they operate in, along with making their own contributions to the magazine.

Because of the need to make the magazine available to a larger number of foreign readers in this concept, papers of foreign authors will not be translated, but published in the original, i.e. in one of the world languages. The Editorial Board will seek to include the journal in some of the referent international databases. For now, the success has already been reached through joining the Central Eastern European Online Library (CEEOL).

Its access to wider scientific areas and the adoption of elements of modern scientific methodology, aspiration toward the syntheses and the insights into the historical past “in broad intervals”, which imply a significantly higher level of scientific elaboration than the study of the national history of Montenegro, does not suggest the latter will be neglected or become less important. On the contrary, ISTORIJSKI ZAPISI will continue to employ a strictly scientific approach to the problem research of the rich political, social, cultural and economic history of Montenegro. It is understood that the research, apart from being conducted within national borders, must be done in the context of the broader historical processes in other South Slavic countries in the period from 1918 – 2006 of the history of the Yugoslav state.

While maintaining such a scientific approach, ISTORIJSKI ZAPISI will be also open to topics from Slavic and South Slavic past, the history of the Balkans and the Mediterranean over a very broad period of time.

We believe that in such a way we can contribute to the desired exchange of knowledge and research results with other scientific institutions in the world, and contribute to an overall appreciation of the historical trends in

---

Montenegro and the region in the past and today.

In addition to publishing thematic issues devoted to important dates, processes, events and personalities from the national and European history, the Journal is going to be open to articles that do not primarily deal with historiography, but which belong to other disciplines: archeology, ethnology, history, art, etc. This means that besides the regular features, such as scientific articles, discussions, research contributions and sources, history education, historiography, reviews, notes, chronicles etc, there would be columns on, for instance, archeology, numismatics, sphragistic, ethnology, etc, depending on the obtained papers. Special emphasis will be placed on the texts in the field of philosophy of history and its contemporary study methods, which would include questions on history education in schools and faculties, as well as the methods for their improvement.

However, only through the quality of articles that will appear in the Journal, i.e. by publishing new, original results the advancements in the development of historical science can be achieved, and a more significant place for ISTORIJSKI ZAPISI can be found among the contemporary periodicals.

Apart from engaging certified experts, good connoisseurs of certain epochs or scientific problems, the Editorial Board will strive to widen the circle of contributors to the young and talented researchers, seeking to contribute to their scientific development and also ensure the Journal freshness and a new research quality.

Guided by those principles, the Editorial Board prepared issues 1-2 for 2009 to be published. It decided to announce the basic postulates of its editorial policy in this way in order to inform the readers about the change in the Editorial Board, but also to invite all those professionally engaged in history, who get hold of this issue of the magazine, to cooperate and to provide new ideas and suggestions that would improve the quality of the ISTORIJSKI ZAPISI. All benevolent suggestions will be gladly accepted. We are obliged to do this by the decades of existence of ISTORIJSKI ZAPISI, which has become one of the most important monuments of the Montenegrin scientific and cultural life due to the results achieved by many generations of historians. We hope that you will accept our call and give your contribution to realization of such editorial concept of the Journal.



## ЧЛАНЦИ

Проф. др Karl KASER

THE BALKAN WARS, 1912-1913,  
AN AUSTRIAN-HUNGARIAN PERSPECTIVE

*ABSTRACT: The paper deals with the position, intentions and perspectives of Austrian – Hungarian Empire at the end of XIX and the beginning of XX century. In order to maintain its status of the Great Power, it sought the area for expansion in the Balkan, as the only direction possible. On the other side, the growing power of the newly formed Balkan states, predominantly Serbia, presented an obstacle to its pretensions on Thessalonica, which was tried to overcome by creation of independent Albanian state under decisive influence of Vienna, as well as through backing the Bulgarian side in Second Balkan war. Failure of this plan led to further escalation of the conflict with Serbia, with clear perspective of the military clash.*

*KEY WORDS: Austrian–Hungarian Empire, Balkan Wars, Serbia, Bulgaria, Thessalonica, Albania*

Regarding its political and military strategy, the situation for the Austrian-Hungarian monarchy on the eve of the Balkan wars was not an easy one. On the one hand, it considered the Balkan region its exclusive zone of influence and the only geographic-strategic area where it was able to try to emulate the other European Great Powers in their colonial attempts; on the other hand, it had been Russia that had created the war alliance of the Balkan states, which for Austria as a would-be colonial power made any influence on the alliance and its goals impossible. At the same time, the monarchy's room for manoeuvre was restricted in several ways: not just regarding its own economic and military resources, but most of all regarding the international political system of the increasingly dissonant "Concert of the Great Powers" and particularly regarding the existing and competing systems of alliances

\* Аутор је директор Центра за историју југоисточне Европе универзитета „Karl-Fraueus“ у Грацу

which made the “concert” into background music and gave priority to confrontation.

Keeping within the bounds of possibility, Austro-Hungarian foreign policy set itself realistic goals, which it could only partly realise, however, as the Balkan wars developed dynamics that the monarchy had not foreseen and which questioned its colonial strategy in the Balkans – particularly towards Serbia. The decisive political and military powers drew the conclusion from the Balkan wars that the foreign policy strategy of securing decisive influence on the Balkan countries in the context of the existing alliances could not be implemented any more by political, economic and diplomatic means. Finally, those voices would gain acceptance which already on the eve of the Balkan wars had demanded a pre-emptive war against Serbia in order to regain the political initiative in the Balkans.

The road towards this situation is analysed below under two main headings. Under the first heading, the possibilities and colonial goals of the Austro-Hungarian monarchy on the eve of the First Balkan War will be discussed. Under the second heading is a discussion from Austria-Hungary’s perspective of the precarious strategic situation that had been created by the results of the two Balkan wars.

### **I The colonialist goals of the Habsburg monarchy on the eve of the Balkan wars**

In this section, the situation of the Habsburg monarchy within the system of the European Great Powers must first be discussed. After this, the monarchy’s colonialist concept of the Balkan countries will be discussed in general and specifically.

From 1815 to about 1878, the “Concert of Great Powers”, consisting of Great Britain, France, Russia and the Habsburg monarchy as well as Prussia/Germany, and completed by Italy in the second half of the nineteenth century, created stability in Europe. However, this stability was put in question by the formation of new Balkan states at the expense of the Ottoman Empire and by Russia’s, Austria’s and Italy’s attempts to influence them. This gradually declining system of securing European peace was increasingly eclipsed by the two alliances of the European Great Powers, which led to an increasing danger of war in so far as one partner’s war threatened to drag also the other partners into the war. Apart from this fact, this international policy of alliances of the Great Powers was accompanied by armament and investing in armament (Mann, 1998, pp. 185f, 192).

This change happened in two phases: 1. From the late 1880s to 1902 there were two areas of conflict divided from each other: the Triple Alliance



(Austria-Hungary, Germany and Italy) versus the Dual Alliance (France and Russia); 2. During a second phase there was the consolidation of the two blocks of states: Germany's continuing rise and Russia's breakdown during the war against Japan lead to a re-orientation in so far as Great Britain partly joined the French-Russian Entente (Mann, 2001, p. 243).

Regarding war and peace, during these decades a "theory of realism" had been accepted. It was based on three assumptions: 1. States have "interests" or at least their "statesmen" articulate them; 2. Clashes of interests between states are part of everyday politics; 3. War is a common if dangerous means of pushing through or securing one's own interests. Thus potentially, as a rational instrument for achieving national goals, waging war became more and more likely (Mann, 2001, p. 238). In this regard, the small states in the Balkans were the Great Powers' equals in every way and the Balkan wars 1912-13 followed exactly this kind of logic.

In this context also the predominant national dogma, which gained acceptance during the late nineteenth century, must be taken into consideration – that is, "geo-policy". Its core was the conviction that the state was a geographic organism. "Vital", strong states were said to have the "natural" desire of extending their territories by colonialisation and conquest. Geo-politicians named four "vital" national interests:

1. defending one's own territory, as the predominant interest;
2. extending control of territories by geo-political formalism (forcing other states into "pacts of friendship" or making them economically dependent);
3. building up a colonial area of strategic control and rule; and
4. securing the first three issues by demonstrating economic and military strength within the system of states. (ibid, p. 241)

Striving for hegemony, rationality of war, geo-policy, the "objective" interests of the Great Powers and a certain constellation of alliances were the factors that led to the extension of a regional war towards a world war. Thus, a century came to its end in which Europe had enjoyed relatively long periods of peace. The Balkan wars were a pre-phase of the First World War in so far as by their results Austria-Hungary saw its interests only insufficiently considered.

Austria-Hungary's possibilities of realising its ambitions in the Balkans were declining at the beginning of the twentieth century, when the Concert of the Great Powers was increasingly ready to end the policy of putting a stop to the small and middle Balkan states' expansion against the Ottoman Empire – after centuries-old hostility one of the most important allies against the "Slavic threat". Thus, Austro-Hungarian foreign policy was orientated towards preserving the existence of the Ottoman Empire as long as possible, in order

to reduce Russia's influence on the region on the one hand and on the other hand to prevent the expansion of the Slavic Balkan states (which might also become a problem in home affairs). Thus, the monarchy got into conflict not only with the Balkan states themselves but also with the other Great Powers which already had given up on the Ottoman Empire or were working on its destruction. From the point of view of later historians, the monarchy became thus a burden for the European system of powers. By the annexation of Bosnia in 1908 it implied that it was trying to strike a harsher note for its Balkan policy (Kos, 1996, p. 10; Williamson, 1991, pp. 42f; Bridge, 1989, pp. 324f).

Austria-Hungary's relationship with its two partners in the Triple Alliance over the so-called oriental question – that is, the question of their attitude towards the Ottoman Empire or rather its breaking-up – was more or less critical due to different interests. Germany, which did not have any particular interests in the Balkans but concentrated on Anatolia, feared to be dragged into a Balkan conflict by the monarchy's foreign policy. Thus it was not ready to leave the leading role in oriental policy to Austria (Mommson, 1991, p. 206). This conflicted with Austrian foreign policy, which considered the Balkans its very own sphere of influence (Kos, 1996, p. 42). But German foreign policy supported those of Austria's interests, as formulated on the eve of the First Balkan War, that were not based on being enforced by military means.

The Italian attitude was different: Italy tried to preserve the status quo as long as it did not change into a direction conflicting with its own interests. Italian foreign policy interpreted Austrian-Hungary's interests as formulated by its foreign policy in such a way that after enforcing them in the Balkans the Habsburg monarchy would be economically superior and would profit to the disadvantage of Italian economy – particularly regarding Montenegro and the Albanian areas of settlement. But as, after the Ottoman-Italian war over the islands of the Dodecanese in 1911-12, Italy was strongly engaged in the Aegean Sea and increasingly in Northern Africa, it was not able to become considerably active in the First Balkan War (Kos, 1996, pp. 45ff).

On the side of the competing Dual Alliance of France and Russia, Russia had massive interests in the Balkans. Russian foreign policy tried to strengthen the Slavic Balkan states, on the one hand to weaken the monarchy, at least on the long run, and on the other hand to improve its own position in the region. While the influence of the monarchy was increasingly declining after the crisis of the Bosnian annexation in 1908-9, Russia succeeded in moving the competing Balkan states of Montenegro, Serbia, Bulgaria and Greece towards a war alliance against the Ottoman Empire (Rossos, 1981, pp. 8ff).

Habsburg colonial ambitions were torn between two kinds of colonial policy, between directly exercising power and imposing its cultural and

administrative system – as was the case in Bosnia-Herzegovina after 1878 – and the attempted exploitation of economic resources, as was supposed to happen in the case of Serbia, the latter refusing the demands of the monarchy, however, which led to the so-called Customs War (1904-10) between the two countries. Basically, also the colonial policy of the Habsburg monarchy in the Balkans was based on the mercantile philosophy, as formulated as early as the eighteenth century, according to which one had to start out from the idea of a distributive share of powers in the face of overseas expansion, saying that the world's wealth was limited and its distribution was a zero-sum game: country A was only able to increase its wealth at country B's expense. This thought was supported by the obvious connection between a country's wealth and its ability to win wars (Mann, 1991, p. 357).

Thus, short but intensive colonial wars counted as rational actions; the victor took possession of disputed colonies, the loser had to be satisfied with what was left to him. From the decision makers' point of view these wars had the advantage of not happening on one's own territory. Thus, successfully waging war was to nobody's disadvantage in the victorious state (apart from rising taxes or a general mobilisation); probably it was even to the majority's advantage. For the sake of their own interests, the readiness of the wealthy classes to provide funds for financing aggressive foreign policy was increasing (*ibid*, pp. 358f).

Regarding this strategy, the task of the state was thus to open up and protect markets for its own enterprising bourgeoisie, with the help of its military potential. For its Balkan policy, the Habsburg monarchy pursued no other strategy – even in the face of the First Balkan War – if it did not want to decline as a Great Power in the face of the fact that Germany had been able to build up colonial empires during the previous decades and that Italy was about to do the same.

It was clear that the First Balkan War, if the Ottoman Empire was not to be victorious, could most probably produce only negative results for the Habsburg monarchy as in this case the Slavic allies as well as Greece would be victorious. A military intervention in favour of the Ottoman Empire would have resulted in Russian counter-action and also would have been strictly rejected by the German and Italian allies. Thus, for those responsible for the foreign policy of the Habsburg monarchy – if not for all its military leaders – it was clear that military intervention was not a serious alternative (Bridge, 1989, pp. 323ff). But still, the monarchy could hope for certain advantages, so to speak as a compensation for staying away from intervention.

On this, during the manifold discussions of experts, which had been called to the foreign ministry in the early autumn of 1912, there crystallised two central goals: 1. securing a decisive influence on the harbour of Thes-

salonica and the railway line leading to it, as well as; 2. preventing any hostile power from establishing itself on the eastern Adriatic Sea in the area of Albanian settlement, such as Italy (rather unlikely) or Serbia (looking more probable). Thus, at first sight everything was mostly about trade and economic demands, but without being covered by political steps they could not be realised (Kos, 1996, p. 231).

Doubtless, these two goals were considered the preliminary stages of realising the great goal of military and colonial strategy – dominating the Balkan regions. Being the great loser in the field of the European Great Powers' colonial policy – and thus comparably far behind in its economy – for the medium term its economic resources were too small to keep up its status as a European Great Power (Kennedy, 1989, pp. 330ff).

When in the autumn of 1912 the situation was escalating and a war of the Balkan alliance against the Ottoman Empire seemed to be unavoidable, in the Austrian foreign ministry basically three possible developments were foreseen after war broke out: (1) keeping up the status quo, if the Ottoman Empire were victorious; (2) determining realistic goals, if the Balkan alliance were victorious; or (3) accepting spheres of influence for the states of the Balkan alliance combined with partly keeping up the status quo (Kos, 1996, p. 19).

Now, regarding the second option one could not believe there was any chance of preventing the victorious powers from distributing the European part of the Ottoman Empire among themselves; and, with the exception of individual military leaders, no military intervention was (yet) being considered. For this case, the most important strategic goals were defined as: 1. creating an autonomous or independent Albania; 2. securing access to Thessalonica (which was supposed to build a free port and if possible become an autonomous region, with the peninsula of Chalkidike, under international administration of some kind); 3. hoping that unacceptable conditions for buying would not be imposed on those directing Austrian tobacco production in the area around the Thracian town of Drama or the harbour of Kavalla (Kos, 1996, pp. 20f). This way, Austria-Hungary could imagine remaining the decisive Great Power in the Balkans.

### *Albania*

The creation of an autonomous or if possible independent Albania, which was supposed to be under the decisive influence of the Habsburg empire, was directed against Serbia, which wanted access to the Adriatic Sea independently of Montenegro, and against Italy, which wanted to make the Adriatic Sea an Italian sphere of influence. The eastern part of the Adriatic Sea was bound to stay under Austro-Hungarian control for undisturbed merchant shipping.

Although during the Berlin Congress in 1878 the Albanian question was considered irrelevant by Bismarck, in the course of the following decades the Albanian-settled regions gradually became a factor also for international politics, particularly for Austria-Hungary, Italy and Russia, whose spheres of interests were overlapping regarding the Albanian question. More simply, one could summarise the interests of these European powers as follows: Russia was trying to support the territorial enlargement of the neighbouring Slavic states at the expense of the Albanian regions (and thus indirectly the extension of its own power). Italy was striving for rule over the Albanian regions as a compensation for Austria-Hungary having been given the right of administrating Bosnia and Herzegovina in 1878. Austria-Hungary was increasingly striving for independence for the Albanian regions to the greatest possible extent, to stop the expansion of the Slavic states of Bulgaria and Serbia towards the Adriatic coast.

Thus, in Italy and Austria-Hungary there were two influential powers which – if in a mutual alliance – intended to support independence of the Albanian regions in one way or the other due to different interests of their own. Regarding this question, these two states increasingly started to compete without, however, ending up in open conflict. This can also be explained by the fact that at this time neither of the two Catholic states was striving for direct control over the Albanian regions, as this would have confronted them with the problem of a Muslim majority. Particularly for Austria-Hungary this must have been a problem, as since 1878 it was confronted with conflicts between the Muslim and Christian parts of the population in Bosnia and Herzegovina. In the face of the threatening decline of the Ottoman Empire's power in Europe, the two states had spoken out for common action on the Albanian regions as early as 1876; there was agreement on supporting autonomy or independence for the Albanian regions if the Ottoman Empire were falling apart.

Regarding Albania, the diplomatic and military alliance between Germany, Austria-Hungary and Italy, existing after 1882, did not leave much room for manoeuvre for the two states. But in 1887 – when there were negotiations about prolonging the alliance – Italy succeeded in pushing through against Austria its demand for compensation in the Balkans if the existing status quo in the Balkans should change in favour of Austria-Hungary. Thus, this included a vague right of compensation regarding the Albanian regions.

Regarding the Albanian regions, the representatives of the two states decided at Monza in 1897 to try to keep the situation in the Balkans stable as long as possible. Should there still be a change of territories, the two states were to agree on common action. This agreement included a provision that both states formally supported Ottoman rule over the Albanian regions. But if the situation started to move, the two states would try to achieve understand-

ding about the future status of the Albanian regions; this did not exclude the possibility of Albanian independence (Gostentschnigg, 1996, pp. 62f).

At the same time a kind of competition on the cultural level started for Albanian hearts and souls. However, it was and had to be restricted to the Catholic population in the northern regions of the Albanian area of settlement. The Catholic population was supposed to be a kind of ticket to the Albanian regions. The methods of the two states were rather similar: building and/or financing schools, influencing appointments of clergy, building churches and other larger or smaller presents that were supposed to keep the population happy. Austria-Hungary was able to point to its official function as a protective power of the Catholic population (the so called “cultural protectorate”). This way, there was a yearly influx of considerable financial support into the Albanian regions. Basically, however, this subsidy policy was a very restricted concept or instrument of foreign policy, not able to make any change one way or the other (Gostentschnigg, 1996, pp. 102-13).

It was clear that the decisive change had to come from the outside. A number of rebellions by the Albanian population had not really been able to endanger Ottoman rule over the Albanian regions. In most cases they were local revolts with very specific demands, such as resistance to the introduction of new taxes or against the despotic rule of single Ottoman administration functionaries. For example, in 1909-10 there were repeated rebellions in Kosovo against newly introduced taxes or recruitments. In the following year, a great rising in the northern Albanian regions finally led to handing over a memorandum to the representatives of the European Great Powers who were accredited in the capital of Montenegro, demanding rights of autonomy within the Ottoman Empire – but not independence; the Muslim parts of the population acted rather cautiously. Also in 1912 there was a similar situation, and again there were demands for autonomy.

Thus altogether, the Habsburg monarchy was able to express its vital interest in a dominating role by founding an autonomous Albanian administration area within the Ottoman Empire or an independent Albanian state. The rivalry with Italy over this question was not a problem due to the fact that the marriage of the heir to the throne (later King Victor Emanuel I) to the daughter of the Montenegrin King Nikola I kept open an alternative option of territorial anchoring in the eastern Adriatic.

### *Thessalonica*

As early as in the 1870s, Thessalonica was considered by Austria-Hungary the most important gate of Austrian-Hungarian world-wide trade (the “Orient trade”). This attitude must be understood in the context of the building of the Suez Canal. On the question of the optimal (or at least the

most reasonable) transport of goods, two schools of thought developed. One was in favour of increasing use of the cheaper but longer route for goods via Trieste. The strategic disadvantage of this option lay in the Strait of Otranto, which could be blockaded by Italy if that country wished to do so and was able to establish itself in southern Albania. The other opinion was in favour of increasing use of the more expensive but faster route via the harbour of Thessalonica. Until the First Balkan War, the advantage of this option lay in the so-called Sandshak line: if this were built, the railway track would lie entirely on territory under Austro-Hungarian and Ottoman control.

In 1874 the stretch from Thessalonica to Mitrovica (Kosovska Mitrovica) – built by the operating company Oriental Railways (in those days still financed by German capital) – was opened; however, it was not yet connected to the Austrian railway network in Bosnia and Herzegovina. The “Sandshak line project was to make the connection to the Bosnian railway system, which was exclusively narrow-gauge at that time. The Morava Valley line via Serbia would have been cheaper to build, particularly since in 1878 the monarchy had gained extensive rights on the Serbian railway network. But after the First Balkan War there was no argument left for a railway track via the Sandshak, because the latter had become Serbian (Kos, 1996, pp. 190-3; Riedl, 1908, pp. 10-13).

According to Austro-Hungarian foreign policy, Thessalonica was to become a free port that would grant certain privileges to Austro-Hungarian trade, and the administration of the port was supposed to be given to an Austrian or Hungarian entrepreneur (Kos, 1996, p. 31).

### ***Kavalla***

Kavalla was the export harbour for the tobacco-growing areas of the Thracian region of Drama, which lay north of the harbour. Particularly as regards transport the region was insufficiently opened up, and Kavalla was ideal as an export harbour in that the climate in and around the town was especially favourable for storage. In contrast to the competing harbour of Thessalonica, Kavalla was protected from the north and thus not exposed to the cold northern winds. The “Vardarac” wind was able to considerably affect the quality of tobacco in the harbour of Thessalonica. Already under Ottoman rule about 150 smaller and larger, mostly Austrian, companies had been established here, which bought tobacco from the Ottoman tobacco direction. But for the Austrian tobacco industry, the site of Kavalla was not essential, as 63% of the need could be satisfied by its own production (Kos, 1996, pp. 218ff).

Thus altogether we may conclude that Austria-Hungary was to look towards the results of the First Balkan War with very limited prospects of

success, as the hopes for the Ottoman Empire's further existence in Europe were dashed and the rising strength of the hostile powers of the Balkan alliance became a serious factor. With whom should or could Austria-Hungary form a coalition to enforce its anyway not very ambitious goals?

## **II First Balkan War and new facts**

The strategic counter-offensive (from the monarchy's point of view) against the negative results of the First Balkan War was the attempt by the Austro-Hungarian foreign ministry to break up the war alliance by trying to win over one of its members (Kos, 1996, p. 121). One wanted to try Serbia and Montenegro first, and after this Bulgaria. This attempt seemed to be made easier when at the beginning of the year 1913 it became apparent that the Balkan alliance was about to dissolve, as its members Bulgaria, Serbia and Greece were not able to agree on the distribution of Macedonia.

Already at the end of October 1912 – when the defeat of the Ottoman Empire became clearly apparent – Vienna saw three possible ways of enforcing its economic and political goals:

1. a customs union or far-reaching economic agreements with Serbia and/or Montenegro,
2. a customs union with several Balkan states or with the states of the Balkan union, or
3. a co-operation agreement with Bulgaria.

The monarchy tried to realise these options without co-ordinating its actions with the other Great Powers, since it considered this region its own exclusive sphere of influence (Giesche, 1932, pp. 16ff).

Regarding a customs union with Serbia and/or Montenegro, the then common trade agreements including a most-favoured-nation clause were not sufficient to guarantee a trade partner a privileged position on the contracting party's market. A customs union – abolition of the customs border between two countries – could have been a more efficient instrument: it would have secured sales of goods from Austria-Hungary with the contracting party/ies and cheap import of agricultural goods from the contracting countries. Right from the beginning, of course, there was also the thought that this way the Habsburg monarchy was trying to bring Serbia into dependency. At least these were the plans of the foreign ministry; the joint tax and finance ministry definitely rejected such plans of a customs union, as due to technical reasons they were difficult to realise, and a country like Serbia, they said, was not to be brought to its knees by them, as had been sufficiently proved by the so-called Customs War of 1904-10 between the two countries, which had been started on the question of exporting Serbian pork into the monarchy (Kos, 1996, p. 53).



The already mentioned customs war with Austria-Hungary had resulted in re-structuring and diversification of Serbian exports (from livestock to grain and processed products). The Serbian export economy was dependent on access to the harbour of Thessalonica, which was an insecure option as the Ottoman Empire had now and then blockaded the harbour. Thus, Serbia's plan for its own harbour in the northern or central Albanian region arose (Vojvodic, 1987, p. 247). According to this plan, a 40 or 50 km-wide corridor from Mrdare via Prishtina and Djakova to Shengjin (north-west of Lezha) or Durrës was intended. Serbian demands for an Adriatic harbour of its own reach back into the nineteenth century; it was supposed to make Serbian trade independent of foreign countries. As an accompanying measure, a Danube-Adriatic railway through southern Serbia was to be built (Kos, 1996, p. 62). Realisation of this plan would have needed considerable investment, since both the harbours being considered had only a shallow-draught channel, being badly silted up (Kos, 1996, p. 64).

It was quite clear that any economic approach by Serbia to the Austro-Hungarian monarchy would be on condition of the latter agreeing to the building of an Adriatic harbour (Kos, 1996, p. 59). It was also clear that the monarchy could not agree to this. First, this would have endangered the formation of an autonomous or independent Albania; second, it would have given rise to the danger of a possible Italian-Serbian alliance – with the result that Italy might be able to establish itself on (southern) Albanian territory and thus control the Straits of Otranto, which would have affected the monarchy's access to world-wide trade as long as Trieste was the predominant export harbour.

Thus, the interests of the two countries were hardly to be harmonised. Austro-Hungarian policy intended to force Serbia into a customs union by on the one hand definitely preventing Serbia getting an Adriatic harbour and on the other hand bringing the harbour of Thessalonica under Austrian control – thus cutting Serbia off from its export harbour (Kos, 1996, pp. 69f). The Serbian Government, however, firmly resisted this policy. Finally, the Austro-Hungarian foreign ministry offered Serbia a compromise, which did not include a customs union any longer but extensive trade relationships instead, as well as the use of a harbour on the Aegean Sea for Serbia (Kavalla, maybe Thessalonica). The monarchy's advantages of such a solution seemed to be in Serbia being able to enforce the access to a harbour on the Aegean Sea only by the monarchy's diplomatic support. Moreover, Serbia's interests would have been shifted away from the Adriatic Sea, and Serbia would have got into conflict with Greece and Bulgaria, which might lead to a breaking-up of the Balkan alliance (Kos, 1996, p. 81). But this offer of compromise would have required the realisation of two conditions, the surrender of Thes-

salonica to Bulgaria and a friendly agreement between Austria-Hungary and Bulgaria, which then would have had both harbours under its control. But things did not develop that far, as the government of Nikola Pašić firmly rejected this offer (Kos, 1996, p. 82).

On the other hand, even Russia did not support Serbia's demand for an Adriatic harbour since, for the Russian leaders, this would not have been worth a war against the Habsburg monarchy. Thus, this Serbian idea could not be enforced any more, something which was also confirmed at the London Conference of Ambassadors in 1913 where the formation of an independent and territorially coherent Albanian state was decided (Kos, 1996, pp. 90f; Bridge, 1989, p. 326). On the other hand, this also meant the end of Austro-Hungarian attempts at colonising Serbia by peaceful means. Thus the (vague) plans for a customs union with several Balkan states were also dropped; anyway they could only have been enforced against resistance from the two allies, for Italy feared a loss of its economic influence in the region: the Habsburg monarchy would have been able to secure a monopoly for itself. Germany feared to be dragged this way into resulting Balkan conflicts (Kos, 1996, p. 84).

The Habsburg monarchy's only success was the establishment of an independent Albanian state. In the First Balkan War, the Albanian territories had been occupied by the Balkan alliance. In the south, Greek troops occupied the northern Epirus; Serbia occupied the Kosovo, northern Macedonia and central Albania; and Montenegro occupied the town of Shkodra and its environs. After consultations with the Austro-Hungarian foreign minister, Count Berchtold, Ismail Kemal Bey, one of the Albanian leaders in exile, went to Durrës and on to Vlora, the last of the bigger towns not occupied by foreign troops. A quickly organised provisional government announced Albania's independence on 28 November 1912.

Everything else was now the matter of international negotiations by the ambassadors of the European Great Powers accredited in London. While the distribution of Macedonia led to quarrels among the former allies and finally to the Second Balkan War, there were negotiations about Albania's borders. Among all the negotiating parties, Austria-Hungary most determinedly supported a solution as generous as possible for Albania. On this question, Russia was the most determined opponent. A difficult problem was Shkodra, which was occupied by Montenegrin troops. In this matter, Austria-Hungary brought all its influence to bear and succeeded in pushing through a solution. But Austria-Hungary was not able to force through an agreement on the question of Albania's eastern border. Thus, the whole of Kosovo and western Macedonia came to Serbia (Gostentschnigg, 1996, pp. 74-7). Agreement on the debated southern border with Greece was reached as late as the following spring. Although the creation of Albania was doubtlessly a success for

Austro-Hungarian diplomacy, it was a relative one, however, as at once the young state slipped into a lasting crisis.

Due to the failure of an alliance of any kind with Serbia, of the three strategic options that Austro-Hungarian foreign policy had considered, only the third one was left: an alliance with Bulgaria. This was a delicate matter, particularly as Romania was allied with the Triple Alliance hoping to resolve open territorial questions with Bulgaria in the form of claims to the southern Dobrudsha and the town of Silistra. On the one hand, Bulgaria was ready to accept an Albanian state, and the monarchy on the other hand was more willing to accept a Greater Bulgaria than a Greater Serbia. Bulgaria would have also accepted a free port at Thessalonica – though only after the Greek army had marched into Thessalonica – as well as the building of a railway line to Kavalla (Kos, 1996, pp. 122, 130).

The epitome of the precondition for an alliance of the Habsburg monarchy with Bulgaria was a Romanian–Bulgarian convergence. Bulgaria accepted – despite expecting negative economic aspects – negotiations with Austria-Hungary also because it was the only Great Power promising compensation for the loss of Silistra to Romania – the compensation being to bring Thessalonica under Bulgarian control. For Russia had early spoken out for the port to stay with Greece. Furthermore, the monarchy also supported Bulgarian demands for Ohrid and Bitola to the disadvantage of Serbia (Kos, 1996, p. 159).

Bulgaria's economic concessions to Austria-Hungary, if Thessalonica came under Bulgarian administration, were to be: 1. the harbour should have a free port zone for transit trade; 2. at the harbour the building of huge depots and warehouses as temporary stores for Austro-Hungarian use should be facilitated; 3. Austria-Hungary should contribute to administering the harbour in an appropriate way (Kos, 1996, p. 160).

Control of Thessalonica, which had been occupied by Greek troops at the beginning of November of 1912, was disputed between Bulgaria and Greece from then on. From the monarchy's point of view it did basically not matter which of the two states controlled the city, if only the Austrian plans for access to the harbour could be realised. Basically, both states were willing to grant a special status to the monarchy. Austria-Hungary, however, in order to be able to realise its intentions of an alliance with Bulgaria, backed the Bulgarian horse, which on the one hand required the ceding of Silistra to Romania, and on the other hand compensation for Bulgaria (Kos, 1996, pp. 135ff).

On this, Austro-Hungarian foreign policy succeeded in developing some momentum about the end of January 1913 – a time when the Balkan alliance was under the threat of dissolution. The Austro-Hungarian Government decided to buy from Deutsche Bank the operating company of the Oriental

Railways, which was also running the railway line from Thessalonica to Mitrovica and which owned the majority of shares. This way, the monarchy's engagement in the Thessalonica question was supposed to be emphasised (Kos, 1996, pp. 151f).

Subsequently, however, Austro-Hungarian foreign policy did not succeed in pushing through its point of view on the Thessalonica question. On 31 March 1913, the St Petersburg Conference of Ambassadors started, with the representatives of the Great Powers being present, under the chairmanship of the Russian foreign minister, to solve the territorial conflict between Romania and Bulgaria. Already in the first talks, representatives of the Triple Alliance were unable to reach agreement on compensating Bulgaria's loss of Silistra by Thessalonica, since Italy and Germany voiced their opposition. Furthermore, Russia and France – as well as Germany – strictly rejected the Austro-Hungarian suggestion in the Conference of Ambassadors. Thus the monarchy's economic and political plans for Thessalonica had to be abandoned (Tukin, 1936, pp. 164ff). For Austria, the Petersburg Conference was a heavy defeat. Bulgaria was not compensated by the ceding of Thessalonica, which now was to become Greek for good – and thus Serbia, which meanwhile had reached an understanding with Greece, was to get access to the harbour of Thessalonica. It became clear that the Greek government would not grant Austria-Hungary more favourable rights of access to the harbour of Thessalonica than Serbia (Ebel, 1939, pp. 199ff).

Austria-Hungary's attempts to establish itself by diplomatic means as the decisive European Great Power in the Balkans had thus failed, due to the results of the First Balkan War. Although the monarchy could chalk up the founding of an independent Albania as a success, on the question of controlling Serbia – whether by economic dominance or by an alliance with Bulgaria – it had failed. For the first time, a violent (military) solution to the Serbian question was seriously on the Austro-Hungarian foreign minister's agenda (Tukin, 1936, pp. 164ff).

The results of the Second Balkan War worsened the basic strategic situation of the Habsburg monarchy in two aspects: first, Serbia's status was raised. Second, Bulgaria lost its access to the Aegean Sea and to the Thracian tobacco-growing regions with the harbour of Kavalla. Austria-Hungary was interested in Bulgaria keeping the Kavalla region, which it had been occupying since the First Balkan War – less due to its economic significance (the cigarette industry), as this was only marginal, and more due to political considerations, to draw Bulgaria onto its own side against all odds (Kos, 1996, pp. 221f). During the Bucharest Peace Conference in August 1913, Russia and Austria-Hungary came into conflict with each other on this question, as Greece, supported by Russia, was not willing to give up the

Thracian regions it had conquered during the Second Balkan War. The public considered the Bucharest Conference an Austro-Hungarian defeat (Kos, 1996, pp. 224f; Gostentschnigg, 1996, p. 74).

### Conclusions

Among the Great Powers, Austria-Hungary must be considered the great loser in the Balkan crisis of 1912-13, though Russia too had been unable to push through its ideas from a predominant position. But if for Russia the Balkans were only one theatre among others where it might pursue goals of expansion, for Austria-Hungary it was the only theatre, and thus the negative results of the Balkan wars were the more significant. On the one hand, Austria-Hungary had successfully contributed to the destruction of the Balkan alliance and had been able to strengthen its position on the Adriatic; on the other hand the monarchy had neither succeeded in tying Bulgaria to its side nor in eliminating or neutralising Serbia. Just the contrary: Serbia was strengthened by the crisis and the small state became a respectable middle power. Thus, both politically and economically, the monarchy had stayed far behind the goals it had set itself.

Due to this failure, in implementing the colonialist plans the military option came to the fore. As early as the eve of the Balkan crisis, senior officers as well as the heir to the throne, Archduke Franz Ferdinand, had spoken out for a preventive war against Serbia (Hantsch, 1963, pp. 360ff). After the First Balkan War, from the Austro-Hungarian point of view Serbia's economic subordination became improbable, and the foreign policy of the Habsburg monarchy was increasingly pushing towards direct confrontation with Serbia, while the foreign minister, Berchtold, at this time still recoiled from the consequences of such a step, namely, a probable war with Russia. Furthermore, the partners of the Triple Alliance were opposing a military engagement (Kos, 1996, p. 202).

After the Second Balkan War, Berchtold was not sure whether it would not have been better to engage militarily against Serbia and on Bulgaria's side. Now, he did not rule out any more the idea of a preventive war (Kos, 1996, p. 229) and he came to the conclusion that it was better to demand from Serbia withdrawal from certain regions, thus letting the quarrel escalate, and so reach a military solution this way. This change in his attitude must also be seen from the aspect that the alliance partner Romania was increasingly tending towards the hostile powers of the Entente and that an alliance between Greece and Serbia was becoming apparent (Kos, 1996, p. 231).

After the Second Balkan War, the conflict between Austria-Hungary and Serbia had reached a point of escalation that in the long run was to make

a peaceful solution impossible for either side as both states were trying to rob each other's basis of livelihood. Austria could only imagine peaceful co-existence on the basis of a colonial relationship; Serbia could imagine it only if Austria gave up the attitude of a Great Power. In the face of the escalating conflict, on either side those politicians interested in conciliation had increasingly less chance of pushing through their ideas. While Serbia and Montenegro pursued a policy of "minor stings" towards Austria-Hungary, within the political and military elites of the Habsburg monarchy there was increasingly a tendency to make a fuss over trifles in order to provoke a military conflict (Kos, 1996, p. 235). The assassination of the heir to the throne, Franz Ferdinand, in Sarajevo on 28 June 1914 made possible a military solution.

### References

- Bridge, Francis Roy, "Österreich (-Ungarn) unter den Großmächten" in *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, ed. Von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch, vol. VI: *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen*, 1. Teilband, Wien, 1989, pp. 196-373.
- Ebel, Ernst, *Rumänien und die Mittelmächte von der russisch-türkischen Krise 1877/78 bis zum Bukarester Frieden vom 10. August 1913*, Berlin, 1939.
- Giesche, Richard, *Der serbische Zugang zum Meer und die europäische Krise 1912* (Beiträge zur Geschichte der nachbismarkischen Zeit und des Weltkriegs, 18), Stuttgart, 1932.
- Gostentschnigg, Kurt, *Zwischen Wissenschaft und Politik. Die österreichisch-ungarische Albanologie 1867-1918*, Diss., University of Graz, 1996.
- Hantsch, Hugo, *Leopold Graf Berchtold. Grandseigneur und Staatsmann*, 2 vols, Graz, Vienna and Cologne, 1963.
- Kennedy, P, *Aufstieg und Macht der großen Mächte. Ökonomischer Wandel und militärischer Konflikt von 1500 bis 2000*, Frankfurt, 1989.
- Kos, Franz-Josef, *Die politischen und wirtschaftlichen Interessen Österreich-Ungarns und Deutschlands in Südosteuropa 1912/13. Die Adriaahafen-, die Saloniki- und Kavallafrage*, Böhlau: Vienna, Cologne, Weimar, 1996.
- Mann, Michael, *Geschichte der Macht: Vom Römischen Reich bis zum Vorabend der Industrialisierung*, Frankfurt, 1991.
- Mann, Michael, *Geschichte der Macht: Die Entstehung von Klassen und Nationalstaaten*, 2 vols, Frankfurt, 1998-2001.
- Mommsen, W. J, "Österreich-Ungarn aus der Sicht des deutschen Kaiserreichs" in *Innere Staatsbildung und gesellschaftliche Modernisierung in*

- Österreich und Deutschland 1867/71-1914. Historikergespräch Österreich – Bundesrepublik Deutschland 1989*, ed. von H. Rumpler, Vienna and Munich, 1991, pp. 205-20.
- Riedl, R, *Sandschakbahn und Transversallinie. Ein Beitrag zur Geschichte der verkehrspolitischen Interessensgegensätze auf der Balkanhalbinsel*. Vortrag gehalten am 13. März 1908 im Niederösterreichischen Gewerbevereine Wien (1908)].
- Rossos, A, *Russia and the Balkans: Inter-Balkan rivalries and Russian foreign policy, 1908-1914*, Toronto, Buffalo and London, 1981.
- Tukin, Cemal, *Die politischen Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Bulgarien von 1908 bis zum Bukarester Frieden*, Hamburg, 1936.
- Vojvodić, Mihailo, "Serbia and the First Balkan War: Political and diplomatic aspects" in *East central European society and the Balkan wars*, ed. Béla K. Király and Dimitrije Djordjevic, Highland Lakes, NJ, 1987, pp. 240-59.
- Williamson, S. R, *Austria-Hungary and the origins of the First World War (The Making of the 20th Century)*, London, 1991.

Prof. dr Karl KASER

THE BALKAN WARS, 1912-1913,  
AN AUSTRIAN-HUNGARIAN PERSPECTIVE

*Summary*

At the eve of the Balkan wars, the situation in fields of political and military strategy was very difficult for the Austrian – Hungarian Monarchy. Having the Balkan as the only area for colonial expansion, as a precondition for retaining the status of Great Power, the monarchy could not accept the further strengthening of the young Balkan states, especially Serbia. As it was clear that the results of the First Balkan War, with victorious Serbia, Montenegro, Greece and Bulgaria, were to produce only negative effects, the amortization was sought through creation of the independent Albania under the decisive influence of the Habsburg Empire. It should provide a base for the further engagement on the main goal - control over Thessalonica, the most important harbor for planned Austrian – Hungarian world-wide trade.

After the failure of the plans of alliance of any kind with Serbia, there was only one option left for the enabling its access to this Aegean port – the alliance with Bulgaria and backing its side. The Bulgarian defeat in the Second Balkan War brought another strike to Austrian-Hungarian projections, since the Serbia has grown from the small country to the middle-power state, situated right in the way of the

desired expansion. The conflict between them consistently grew to the point of escalation, when the peaceful solution was rather unlikely to be achieved.

KEY WORDS: *Austrian – Hungarian Empire, Balkan Wars, Serbia, Bulgaria, Thessalonica, Albania*



Момчило Д. ПЕЈОВИЋ\*

## АНАЛИЗА СОЦИЈАЛНОГ ПОРИЈЕКЛА ОМЛАДИНЕ ИЗ ЦРНЕ ГОРЕ И БОКЕ ШКОЛОВАНЕ У ИНОСТРАНСТВУ 1848-1918. ГОДИНЕ

*ИЗВОД: Друга половина XIX вијека је најплоднији период у државном развоју Црне Горе, посебно на плану просвјетно - културног развика. Све до средине друге половине XIX вијека средњошколска омладина из Црне Горе школовала се изван граница своје домовине, прије свега у сусједној Србији, а затим у Русији и осталим европским државама.*

*Анализа социјалног поријекла ђака-студената, у периоду 1848-1918. године, показује да међу њима има синова земљорадника, посједника, радника, трговаца, угоститеља, занатлија, официра, племенских старјешина (капетана, командира, војвода, сердара, бригадира), помораца, службеника, судија, љекара, адвоката, свеишеника-попова, учитеља и пензионера.*

*КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Црна Гора, иностранство, просвјета, образовање, ђаци, студенти, средње школе, факултети, социјална структура.*

Период 1848-1918. године је пун значајних догађаја, како за Црну Гору тако и за њене сусједе и државе у којима се црногорска омладина школовала. То је период јачања капиталистичких односа у Европи, и државних органа власти у земљи, признавања независности и самосталности црногорске државе, политичког, привредног и друштвеног развика и извјесног напретка. Уједно то је и вријеме ратних догађаја почевши од ослободилачких ратова 1876-1878. године, преко балканских ратова 1912-1913. године и Првог свјетског рата, па све до распада двају царстава - Аустро-Угарског и Турског, и на крају уједињења југословенских народа, а престанак континуитета црногорске државе.

---

\* Аутор је виши научни сарадник у Историјском институту Црне Горе.

У периоду друге половине XIX вијека и првих деценија XX вијека у великом броју европских држава школовала се бројна црногорска средњошколска и високошколска омладина, која није имала за то услова у Црној Гори, па је била приморана да своје образовање и стручно усавршавање стиче на страни. Нарочито од почетка друге половине XIX па до краја 80-тих година тога вијека, црногорска је омладина одлазила у иностранство, да би похађала средње школе којих у Црној Гори тада није било.<sup>1</sup> Привредни и територијални развој црногорске државе и развој државних органа пратили су прилично скромне просвјетне прилике у Црној Гори. Отварање основних школа током цијелог периода од 70-тих година допринијело је тежњи за школовањем у средњим, на вишим и високим школама, па је и то утицало на тражење повољнијих услова. Све до 80-тих година XIX вијека у Црној Гори су постојали доста скучени услови и за основно школовање, а за средње школе није било материјалних могућности. Отварањем Богословије, односно Богословско-учитељске школе на Цетињу, у периоду седме деценије тога вијека, као и Гимназије 1880. године, такође на Цетињу, створене су много повољније могућности за оспособљавање учитељског и административног кадра за којим се указивала све већа потреба.

Зачеци „интелигенције” који почињу са првим школованим људима и њен развој до краја првих деценија XX вијека могу се објаснити у склопу историјских, економских, социјалних, културних, психолошких и других фактора и услова живота, донекле и особеностима црногорског друштва. Њене коријене треба тражити у традиционалним облицима културног живота и стваралаштва, у малобројној групи писмених и образованих појединаца, најчешће из редова свештенства. Манастири, као прве школе за описмењавање до отварања прве државне основне школе у Црној Гори, нијесу могли знатније допринијети писмености и образовању црногорске омладине. Тек отварањем школа повећава се број писмених и образованих појединаца, а те прве школе постају установе у којима се зачињу генерације интелектуалне омладине, која ће се конституисати као друштвени слој при крају XIX вијека и почети да дјелује у политичком и културном животу земље. Са отварањем првих школа јавља се просвјетна „интелигенција”, која ће у почетку бити ангажована са стране.

Просвјетна и културна активност у појединим подручјима Црне Горе одвијала се под различитим условима политичког и привредног живота. Са извјесним привредним и друштвеним напретком у другој

<sup>1</sup> О школовању омладине из Црне Горе и Боке у средњим, на вишим и високим школама - факултетима детаљније видјети: Др Момчило Д. Пејовић, *Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918*, Подгорица, 2000. године.

половини XIX вијека, а нарочито од 80-тих година, развој просвјете и културе добија на значају. Општи услови развика, материјални, политички и други, одређивали су облике и домете цјелокупног стварања на пољу просвјете и културе у Црној Гори. Зато, оно што је створено не може се оспоравати тиме што није успјело да се изрази у више видова и потпуније.

Материјални услови највећег дијела становништва нијесу пружали веће могућности за школовање ван Црне Горе, а услови у Црној Гори од друге половине XIX вијека давали су одвећ мале могућности за стицање знања, образовања и стручног усавршавања. Скромни су били напори које су државни органи чинили у циљу потпомагања и побољшања материјалног положаја и омладине која се школовала у Црној Гори и оне која се школовала у иностранству. Економска основица државе није могла допринијети знатном побољшању услова школовања. Напори министарства просвјете и доношење *Правила за државне стипендисте*, као ни њихове честе измјене, нијесу много помогли материјалном обезбјеђењу, особито омладине која се школовала далеко од домовине, гдје су потребе биле далеко веће од оних у домовини. Потребно је било створити основне услове и обезбиједити материјална средства, а њима држава није располагала, или не у оној мјери да би се могло почети са стварањем сопственог кадра, који је био потребан већ развијеним органима државне управе. Највећем дијелу омладине која се школовала у иностранству преостајало је да води упорну борбу са материјалном оскудицом и веома тешким условима живота и школовања у непознатој средини. Материјална помоћ родитеља за велики број омладине била је одвећ скромна и није пружала ни минимум услова за школовање у ”бијелом свијету”.

Много већи утицај на одлазак ђака из Црне Горе и Боке на школовање у иностранство извршиће привредни и друштвени развој како у Црној Гори тако и у сусједним државама, а извјесним дијелом они који су се већ школовали у иностранству, као и помоћ држава у којима се појединци школују. Великом броју ђака и студената додјељиване су материјалне помоћи и стипендије, првенствено од Русије и Србије, током читаве друге половине XIX вијека па све до краја друге деценије XX вијека, а за њима неће изостати ни помоћ у додјели стипендија од стране Аустро-Угарске, Италије и Турске и осталих европски држава.<sup>2</sup>

Када је ријеч о социјалном поријеклу омладине из Црне Горе и Боке, морамо нагласити да не располажемо потпуним подацима за укупно 3029 ученика, колико смо их обрадили у статистичким табела-

<sup>2</sup> Др Момчило Д. Пејовић *Школовање Црногораца у ...*, стр. 297-324. Видјети: поглавље о стипендистима - благадејанцима Министарства просвјете и црквених послова.

ма и укупној анализи њиховог школовања. Међутим, на основу оних података које смо прикупили, можемо дати приближну слику и материјалног положаја родитеља и структуре ученика који се школују у појединим мјестима, као и структуру ученика по школама и факултетима. На основу социјалног поријекла ђака-студената и њихове квалификационе структуре добићемо и структуру друштва у Црној Гори у периоду друге половине XIX вијека и првих деценија XX вијека. Сходно условима, политичким приликама и ратним догађајима, велики број ученика завршио је школовање на страни и стекао диплому о завршеној средњој или вишој школи и факултету. По завршетку средње школе студије су наставила 982 ученика, од којих са гимназијом 495, а са вишом школом 76 ученика.<sup>3</sup>

За 692 ђака-студента имамо податке о занимању њихових родитеља, а познати су нам и подаци о школи-факултету које су похађали. Они чине 22,84% укупног броја школованих у иностранству, али говоре и о социјалној структури становништва Црне Горе и Боке у другој половини XIX и првих деценија XX вијека. Да би се потпуније схватио развој школовања црногорске омладине и њеног дјеловања на политичке прилике и културни развој у Црној Гори, даћемо неколико напомена: тек од 1834. године у Црној Гори се отварају основне школе, али их до краја прве половине XIX вијека није било више од десетак; у другој половини XIX вијека број основних школа расте и до краја тога вијека било их је укупно 101, у првим деценијама XX вијека број основних школа се повећава и у школској 1914/15. години било их је 211, број ђака у основним школама у другој половини XIX вијека постепено се повећава и на крају тога вијека износи 5264 ученика; број ученика основних школа у првим деценијама XX вијека знатно се повећава тако да их у школској 1914/15. години има 18.185 ученика.<sup>4</sup> Број женских основних школа био је незнатан у другој половини XIX вијека. Прва таква школа основана је 1874. године на Цетињу, а све до 1915. године неће их бити више од седам. Средњих школа било је свега неколико и то Богословско-учитељска, Дјевојачки институт и Гимназија на Цетињу, до краја XIX вијека. У првим деценијама отварају се гимназије у Пљевљима, Подгорици, Пећи, Беранама и Никшићу.<sup>5</sup> Број ученика у средњим школама креће се до 15% укупног броја ђака основних школа, а у другој половини XIX

<sup>3</sup> Исто, 320-323.

<sup>4</sup> Др Ђоко Д. Пејовић, *Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852-1916*, Цетиње 1971, 200-204, 370-375; Др Раде Делибашић, *Развој школства и педагошке мисли у Црној Гори 1830-1918*, Бор 1980, 87-89.

<sup>5</sup> Др Раде Делибашић, *Развој школства и педагошке...*, 92-105; Др Ђоко Д. Пејовић, *Развитак просвјете и културе ...*, 115-138.

вијека износиће до 10% укупног броја ђака у основним школама. У таквом односу материјалних средстава и напора које је чинила држава, а посебно министарство просвјете, број писменог становништва до краја XIX вијека није прелазило 3%, а у првим деценијама XX вијека ће се повећати на 5-10 процената укупног становништва.

Ако укратко кажемо да је број ученика који се школују у иностранству у периоду друге половине XIX вијека па до првих деценија XX вијека био у сталном порасту, да се у том периоду школовало приближно 4.500 ученика у свим средњим и на високошколским установама, или до 3% становника, са знатним разликама за период друге половине XIX вијека у којем се школовало мање од једне трећине свих ученика школованих у иностранству, онда се може претпоставити какво је било стање просвјете и културе, привреде и друштва у Црној Гори, уз ратове који су од 70-тих година знатно допринијели слабљењу друштвено-економског развоја Црне Горе. Према нашим архивским истраживањима и подацима, у ратовима (ослободилачким 1876-1878, Балканским и Првом свјетском рату) погинула су 73 ученика, а учествовала су 224, док је 176 ученика умрло у току школовања.

Степен развита црногорског друштва одговарао је степену развита производних снага, без неке јаче економске основице у привреди, посебно у индустрији, која је била у зачетку све до самог краја XIX вијека, да би се њен положај у извјесној мјери почео поправљати али не прелазећи ни скромније домете у односу на претходни период.

Структура црногорског друштва одражавала је степен привредног и друштвено-политичког развита државе од почетка друге половине XIX вијека па све до 1918. године. Највећи дио становништва бавио се земљорадњом, а у планинским предјелима сточарством и земљорадњом. У градовима је један дио становништва био запослен у државним службама. Само мали проценат становништва живио је у граду, што потврђују и подаци о броју ученика: око 1700 је са села, око 800 из града, а за око 400 ученика није нам познато мјесто боравка родитеља. Однос село-град знатно се мијења у другој половини XIX вијека у корист села, а постепено се та разлика смањује у првим деценијама XX вијека, када се повећава број ученика из града који се школују у иностранству.<sup>6</sup> Веома је важна чињеница (у сагледавању проблема школства и школских прилика у Црној Гори, школовања у земљи и иностранству) то што до 90-тих година XIX вијека вијека највећи број ђака-студената потиче из породица са материјалном основицом која је могла обезбјеђивати школовање у страним земљама. Те су породице у племенском животу имале главну улогу или истакнути значај. Родитељи те дјеце били су:

<sup>6</sup> Др Момчило Д. Пејовић, *Школовање Црногораца у ...*, 532, графикон бр. 1.

племенске старјешине, племенски капетани, командири, војводе и сердари, попови и учитељи. Та карактеристика не значи да на школовању није било и дјеце сиромашнијих родитеља, па и у некој од сусједних или даљих држава. Ипак, били су то ријетки случајеви. Од 90-тих година XIX вијека запажа се пораст броја ученика из сиромашнијих породица у иностранству, а крајем XIX и почетком XX вијека он знатно расте. У периоду првих деценија XX вијека број средњошколске и студентске омладине се знатно повећао, а посебно се то односи на студентску омладину.

Број ђака-студената чије смо социјално поријекло анализирали износи укупно 692 у средњим, на вишим и високим школама-факултетима у периоду 1848-1918. године. Њихова социјална структура показује да међу њима има синова земљорадника, посједника, радника, трговаца, угоститеља, занатлија, официра, племенских старјешина, племенских капетана, племенских командира, војвода, сердара, бригадира, помораца, службеника, судија, љекара, адвоката, свештеника-попова, учитеља и пензионера. Сва наведена занимања могла би се сврстати у три групе (или категорије), и то: у прву групу сврстали би се земљорадници, посједници, трговци, занатлије, угоститељи, радници и пензионери; другу категорију сачињавали би: сва војна лица и племенске старјешине, командири, капетани, војводе, сердари, бригадири; и трећу категорију чинили би: службеници, судије, љекари, свештеници-попови, учитељи и поморци. Ми смо, прилагођавајући ову социјалну структуру проблематици рада, одступили од наведене категоризације, сматрајући да суштину и њен смисао нећемо ни у ком случају промијенити. Да се ова наша тврдња показује као тачна видјеће се из даљег излагања и табеларног прегледа, као и на основу тога што смо у рубрикама појединих занимања родитеља дјеце која се школују у иностранству ставили два или више занимања. На примјер, у рубрици земљорадник-радник могли смо сасвим слободно занемарити занимање радник, јер је свега 6 таквих родитеља, према нашим подацима, школовало шесторо дјеце, док су остали ученици навели да је главно занимање њихових родитеља земљорадник. То се односи и на двојицу пензионера. Међутим, такве и сличне податке навели смо као илустрацију чињенице да се број занимања повећава крајем XIX вијека и у првим деценијама XX вијека, а и зато што то говори да се повећава (или ће се повећавати у наредном периоду) број ученика чији је отац радник или пензионер, итд. У рубрици професор-учитељ суштину је иста, само што се већ од краја XIX вијека и на почетку XX вијека појављују ученици који се школују у иностранству а родитељи су им професори. Њихови родитељи такође су се школовали у иностранству и били су стипендисти појединих стра-

них држава или влада, а били су и стипендисти министарства просвјете Црне Горе. Такав је случај и код ученика чији су родитељи судије или адвокати, љекари и службеници. Извјестан број родитеља ових ученика такође је школован у иностранству, а већина њих били су стипендисти министарства просвјете Црне Горе. Код ученика из социјалне категорије војних лица официра или племенских командира, капетана итд. а који су дати у једној рубрици, такође се битније ништа не мијења.

Према нашим истраживањима, социјално поријекло средњошколске и високошколске омладине школоване у иностранству у периоду друге половине XIX вијека па све до 1918. године за 692 ђака-студента било би: земљорадници 243, попови-учитељи 95, трговци 69, службеници 57, војна лица 117 (од којих 35 официри), племенски капетани 31, племенски командире 24, војводе 22, сердари 5, поморци 16, посједници 11, занатлије 27, радници 6, професори 6, љекари 4 и пензионери 2. Као што се види највише је ученика чији су родитељи земљорадници, односно главно им је занимање земљорадња. Нешто више од 33% укупног броја ђака-студената, за чије родитеље имамо податке, отпада на земљораднике. Морамо нагласити да овакав проценат важи за укупни период у коме су се ти ученици школовали, јер би за другу половину XIX вијека он био знатно мањи, чак испод 10%. Нагло повећање броја свих ученика крајем XIX и првих деценија XX вијека битно је утицало на социјално поријекло дјеце која су се школовала у иностранству. Другу категорију занимања родитеља који своју дјецу школују у иностранству, а за које смо имали податке, по бројности сачињавају попови (свештеници) - учитељи - укупно нешто више од 13%. Овој категорији могли би се придодати учитељи, нарочито за период друге половине XIX вијека, па би проценат те категорије био за око 5% већи. Категорији војних лица, не у класичном смислу већ у смислу структуре друштва у Црној Гори у XIX вијеку, припада нешто више од 16% укупног броја ученика за које имамо податке. Код ове категорије важно је истаћи да је у другој половини XIX вијека на школовање у иностранство одлазило највише дјеце из породица војвода, племенских капетана, командира, официра и лица која су имала неку функцију у војсци. Касније се тај однос знатно смањује, тако да би се у првим деценијама XX вијека могао кретати до 5% укупног броја оних који се школују у другим државама. Бројно стање ученика чији родитељи припадају социјалној категорији трговаца такође је знатно више у другој половини XIX вијека, а тај број се смањује у првим деценијама XX вијека. Тих ученика је нешто мање од 10% укупног броја из наведених занимања. И број дјеце чији су родитељи по занимању службеници приличан је у односу на друге категорије. Дјеца службеника у нешто већем броју одлазе на школовање тек од краја 80-

тих година прошлог вијека, а њихов број се знатно повећава од краја XIX вијека. Остале социјалне категорије: поморци, посједници, љекари, судије, адвокати, професори, радници и пензионери у много мањем броју школују своју дјецу у иностранству. Поменули смо да су социјалне категорије радници и пензионери више везане за период од почетка XX вијека, мада то не значи да их није било појединачно и у прошлом вијеку, али таквих података немамо.

Социјалне категорије посједника и помораца у највећем броју везане су за ученике из Боке Которске, а дјелимично и за судије, професоре и љекаре. Посебно је важно истаћи да је социјална категорија поморци искључиво везана за родитеље из Боке Которске. Ученици из категорије посједника у већем броју су по мјесту рођења из Боке Которске, али има и оних из сјеверне Црне Горе. Већ од посљедње деценије XIX вијека број социјалних категорија код ученика који се школују у иностранству се знатно повећава по одређеним квалификацијама. Укупно гледано, на почетку XX вијека и даље до краја друге деценије тога вијека, повећава се број ученика из социјалних категорија: земљорадници, службеници, судије, љекари, радници, учитељи, професори, а на другој страни смањује се број ученика из категорија племенски капетан, командир, племенски старјешина, војвода, сердар, док се број ученика из социјалних категорија трговаца, попова, помораца и занатлија углавном задржава или се смањује, али знатно спорије него код других категорија.

Занатство у Црној Гори није било развијено као привредна грана, али је извјестан број ученика из таквих породица био на школовању. Укупан број ученика из те категорије био је 27 или 3,9% укупног броја ученика који обрађујемо у овом поглављу. Када је о њима ријеч, потребно је истаћи да највећим дијелом потичу из сјеверног дијела Црне Горе, посебно из Пљеваља и Бијелог Поља, а неколико их је било из Старе Црне Горе. Занатство је у сјеверном дијелу Црне Горе било прилично развијено, али је нешто занатлија, више странаца него домаћих, било и у Старој Црној Гори, и то у Ријечи Црнојевића и Цетињу. Ученици из ове социјалне категорије у највећем броју су се школовали од 90-тих година XIX вијека и првих деценија XX вијека.

Социјално поријекло највећег дијела ђака-студената нијесмо могли утврдити. Свједочанства, уписнице, увјерења, изводи из матичних књига рођених и други познати нам документи не садрже податке, ни индиректне, који би говорили о њиховом социјалном поријеклу. Међутим, на основу расположиве документације, одредили смо по школама и факултетима њихов број за цио период 1848-1918. године. Међу онима чије нам социјално поријекло није познато највише је оних у средњ-



им школама, с тим што од почетка друге половине XIX вијека њихов број постепено расте до краја 90-тих година. Од посљедње деценије прошлог вијека њихов број се из године у годину повећава све до 1915. године и та тенденција раста већа је него на вишим школама или на факултетима, а чије заједничко бројно стање по појединим годинама је мање од бројног стања ученика средњих школа.

Једна од веома важних карактеристика ученика средњих школа, чије социјално поријекло нам је остало непознато, јесте то што се њихов број знатно повећава од почетка XX вијека, достижући свој максимум од 82 ученика у 1914. години. А, с друге стране, за разлику од укупног броја ученика средњих школа, гдје је дат графички приказ и гдје је тенденција раста у првим деценијама мања од тенденције раста ученика средњих школа, чије социјално поријекло нам је познато, од посљедњих година прве деценије долази до наглог пада броја ученика средњих школа и свој су максимум имали у 1907. години. Дакле, за ученике средњих школа, који се школују у иностранству, запажају се два различита максимума у периоду првих деценија XX вијека, са тенденцијом раста. По нашем мишљењу, та карактеристика може се објаснити чињеницом да се број сиромашних ученика, који одлазе на школовање у периоду првих деценија, знатно повећава. Ово повећање је у вези са повећањем броја ученика из социјалне категорије земљорадника. И код ученика виших школа за које немамо података о социјалном поријеклу примјећује се иста карактеристика, са том разликом што је тенденција раста ученика у укупном броју нешто слабија, насупрот тенденцији опадања која је знатно јача код ученика виших школа. Код студената чије нам социјално поријекло није непознато примјећује се иста тенденција раста у првим деценијама XX вијека, која је нешто израженија него када се посматра тенденција раста у укупном броју студената истог периода. Могло би се рећи да и код броја студената чије нам социјално поријекло није познато долази до извјесног пораста оних који припадају социјалној категорији земљорадника, с том разликом што ту тенденција пораста није изражена као код ученика средњих школа исте социјалне категорије.<sup>7</sup>

Ако се свака од наведених социјалних категорија појединачно анализира, онда би се могло рећи да су најбројније: земљорадник, трговац, свештеник, учитељ, службеник, официр, војвода, племенски капетан, племенски командир, док би остале социјалне категорије биле знатно слабије по броју ученика-студената.<sup>8</sup>

<sup>7</sup> Др Момчило Д. Пејовић, *Школовање Црногораца у ...*, 514-521, табела XIII, бр. 1а, 1б, 2, 3; табела XIV, 1а, 1б, 2а, 2б; табела XV, бр. 4. 1а, 1б, 2а, 2б;

<sup>8</sup> Исто.

Код ученика средњих, виших и високих школа који потичу из категорије земљорадника примјећује се да је њихов број највећи.<sup>9</sup> Њихово кретање може се пратити, са извјесним прекидима, од средине 80-тих година XIX вијека све до 1916. године, како у средњим тако и на вишим и високим школама-факултетима. Број ђака-студената је у сталном порасту, гледано укупно, а знатније повећање услиједиће од почетка XX вијека. Из социјалне категорије земљорадника велики број ученика похађа подједнако средње школе и факултете, а много мање их је на вишим школама. Може се истаћи да добар дио тих ученика по завршетку средње школе наставља студије, то се запажа нарочито у првим деценијама XX вијека. Више од половине ученика наставља школовање по завршетку средње школе. Родитељи настоје да школују своју дјецу, упркос свим тешкоћама како у средњим школама тако и на факултетима. Од средњих школа већином похађају гимназију, јер им она пружа могућност бржег запослења у некој од државних служби, а од виших школа у највећем броју похађају богословско-учитељске школе. По завршетку средње школе настављају школовање на неком од факултета, и то по редоследу: правни факултет, филозофски, технички и медицински али у мањем броју. Од средњих и виших школа најмање их похађа техничку и занатске школе. Њихова главна оријентација јесте гимназија, а затим студије, које такође успјешно завршавају. У великом проценту они завршавају започето школовање у средњим, на вишим и високим школама-факултетима. Показују велико интересовање и постижу одличан успјех.<sup>10</sup> Број студената чији родитељи припадају социјалној категорији земљорадника, по факултетима, био би: правни 76, филозофски 38, технички 17, медицински 4 и духовна академија 6 студената. Укупно на факултетима је 141 студент.

Таци-студенти чији су очеви из категорије свештеник-поп такође у великом броју похађају средње, више и високе школе-факултете. Њихово кретање може се пратити од 70-тих година XIX вијека, са извјесним прекидима, па све до 1916. године. Број ученика у средњим школама и на факултетима је прилично велик и подједнако заступљен, а много мање их је на вишим школама. По завршетку средње школе претежно настављају студије, па је број таквих од почетка XX вијека у сталном порасту. Од средњих школа у највећем броју похађају гимназију, док их у осталим средњим школама има сасвим мало. Од виших школа у великом броју похађају богословско-учитељску школу, а нешто мање учитељску школу, док се неколико ученица налази на вишој женској школи. Од факултета, по завршеној средњој школи, похађају у

<sup>9</sup> Исто.

<sup>10</sup> Исто, табела XVI бр. 1, 2.

највећем дијелу правни, затим филозофски и технички факултет, али у мањем броју. Њихов број по факултетима био би: правни факултет 25 студената, филозофски 9, технички 7, медицински 5 и духовна академија 2 студента. Укупно их је на студијама 48. Запажа се да је највише студената на правном факултету и то више него на свим осталим заједно. Изненађује чињеница да је на техничким факултетима укупно 7 студената, а интересовање за средњу школу није постојало, барем према нашим истраживањима, јер се у рубрици за техничке школе не налази ни један ученик. Од ученика и студената, из категорије свештеник-поп, већина од виших школа похађа богословско-учитељску, и то у мјесту школовања својих родитеља.

Таци-студенти из социјалне категорије трговаца били су материјално прилично обезбијеђени и имали су услове за школовање и у земљи и иностранству. Њихов број по школама и факултетима приближно је једнак и може се пратити од 60-тих година прошлог вијека, са извјесним прекидима од по неколике године све до краја XIX вијека и даље до 1916. године. Број школованих током друге половине XIX вијека је мали и спорадичан, али се већ од 1898. године постепено повећава. Примјећује се да је у средњим школама доста велики број ученика, а да по завршетку средње школе наставља школовање више од половине њих на неком од факултета. Једна од карактеристика ђака-студената из ове категорије јесте то што сасвим мали број њих похађа вишу школу, и то од почетка XX вијека. Њихово интересовање је у највећој мјери усмјерено на средње школе и факултете. Од средњих школа у највећем броју похађају гимназију, па се њихов број може пратити у континуитету тек од краја XIX вијека до почетка Првог свјетског рата, док се спорадично појављују у периоду од средине 70-тих година прошлог вијека. Извјестан број тих ученика похађао је и трговачке школе, нешто више од осталих средњих школа односно лицеја у којима се школовао само један ученик. Дакле, гимназије и трговачке школе су циљ коме тежи највећи дио ученика средњих школа. На факултетима се школовало укупно 37 студената. Њихов број по факултетима био би: правни 34, филозофски 9, технички 3 и медицински факултет један студент. На осталим факултетима није их било према нашим истраживањима. То не значи да их није могло бити, али сматрамо да није могло бити преко пет студената. Од факултета преовладава, и то знатно, правни факултет, а далеко за њим на другом мјесту налази се филозофски факултет.<sup>11</sup>

Код ђака-студената чији родитељи имају главно занимање учитељ-професор запажа се да их је по школама и факултетима у периоду

<sup>11</sup> Др Момчило Д. Пејовић, *Школовање Црногораца у ...*, 522-525, табела XV, бр. 1а, 2а, 2б.

друге половине XIX вијека мали број све до почетка XX вијека. Тек од тада њихов број се постепено повећава и може се пратити у континуитету све до 1917. године. Код ових ученика не показује се неко веће интересовање за више школе, као што је случај са ученицима чији се родитељи баве трговином. Од средњих школа у највећем броју похађају гимназију. По завршетку средње школе уписују се на факултет и то првенствено на правни. Укупан број студената чији су родитељи учитељи или професори износи 22, од којих на правном факултету 11, филозофском 3, техничком 6, медицинском један и на духовној академији 1 студент. У рубрици професор на факултетима: филозофском, техничком, медицинском и на духовној академији нема студената, а на правном је 11. Друга карактеристика била би то што је број студената на техничким факултетима доста велик и износи преко 30% укупног броја свих студената из категорије учитељ-професор.

Ћаци-студенти чији је родитељ службеник запажају се веома рано. Још од 60-тих година, са извјесним прекидима, они одлазе у иностранство на школовање, мада их је у другој половини XIX вијека мање него у првим деценијама XX вијека. Ни код њих нема посебног интересовања па их је на вишим школама веома мали број. Број тих ученика у средњим школама и на факултетима је уједначен па је проценат оних који су наставили школовање на неком од факултета доста висок. Од средњих школа већином похађају гимназију, а то се може пратити од краја 60-тих година прошлог вијека са извјесним прекидима све до почетка XX вијека, од када расте број тих ученика. Остале средње школе их не интересују, сем трговачке, у којој се налазио 1 ученик, али то не значи да их није било у тим школама. Код ових ђака-студената интересовање за више школе се веома слабо запажа. Њихово интересовање знатно је изражено за правни и филозофски факултет, а за остале факултете много је мање. Укупан број студената износи 42, од којих на правном факултету 25, филозофском 10, техничком 3, медицинском 3 и духовној академији 1 студент.

Ћаци-студенти чији су родитељи војна лица (официри, капетани, племенски командири, племенски капетани) у великом броју одлазе на школовање у иностранство. И код њих се запажа интересовање за средње школе и факултете, а код ученика чији су родитељи војводе и сердари нема интересовања за више школе. У циљу потпунијег сагледавања и разумијевања наведене карактеристике, даћемо детаљнију анализу посебно по категоријама: официри, капетани, командири и тако даље.

Број ђака-студената чији су родитељи официри може се пратити од средине XIX вијека, са извјесним прекидима, све до краја Првог свјетског рата. У средњим школама и на факултетима налазио се извје-

стан број ученика а на вишим школама нема ни једног. Њихов број на факултетима може се пратити од краја XIX вијека па до 1918. године, са извјесним прекидима. Укупно је било 16 студената, од којих на правном факултету 9, филозофском 2, на медицинском 5, док их на осталим факултетима није било. И код ових преовладава правни факултет, али се на медицинском факултету, за разлику од осталих социјалних категорија, повећао број студената. Сходно материјалним условима студенти су се могли опредјељивати приликом уписа. С друге стране, запажа се да је број студената на филозофском факултету сасвим мали, што може бити у вези са опредјељењем родитеља и њиховом преокупацијом. За техничке науке, духовне академије и остале факултете код ове социјалне категорије студената нема интересовања или је сасвим слабо.

Таци-студенти чији су родитељи војводе школују се у много већем броју у другој половини XIX вијека, њихов број се може пратити, са извјесним прекидима, од почетка 60-тих година па све до 1916. године. Материјалне могућности су им веома добре у односу на остале ђаке-студенте, па одлазе на школовање у западноевропске државе: Француску, Швајцарску, Аустро-Угарску, а извјестан број је окренут ка школама на истоку - у Србији, Русији и Турској. На правном факултету су двојица, а по један је похађао филозофски факултет, духовну академију и технички факултет. На медицинском факултету била су двојица студената.

Дјеца племенских капетана су у иностранству у већем броју похађала средње школе и факултете, а мали број неку од виших школа. Њихов број се може пратити од почетка 80-тих година XIX вијека са знатним прекидима све до краја Првог свјетског рата, с тим што се од првих година XX вијека смањује њихов укупан број. По завршетку средње школе извјестан број тих ученика наставља школовање на неком од факултета. Укупан број студената износио би 24, од којих на правном факултету 16, филозофском 5, техничком 1, медицинском 1 и на духовној академији 1 студент. Дакле, правни факултет похађало је више од 60% студената, док је на филозофском факултету било нешто више од 20%.

Дјеца, ђаци-студенти, чији су родитељи племенски командири већином похађају средње школе, а потом се уписују на неки од факултета. Њихов број се може пратити од почетка 90-тих година XIX вијека, са извјесним прекидима, па све до 1917. године. Ни они не похађају више школе, према нашим подацима, а ако их је и било свакако у веома малом броју. На факултетима је било укупно 13 студената, од којих на правном 6, техничком 5 и медицинском 2 студента. Уочава се да су овдје скоро равномјерно заступљени правни и технички факултет. Материјални услови родитеља ових студената пружали су им велику могућност да се школују у иностранству.

Анализа социјалног поријекла ђака-студената који се школују у иностранству показује статистику броја свих ученика у току године, број по школама и факултетима и по социјалној структури њихових родитеља. У рубрици социјалне структуре родитеља груписали смо поједина занимања, што по нашем мишљену не мијења суштину, на: 1) земљорадник-радник, 2) свештеник-учитељ-наставник-професор, 3) трговац-посједник, 4) занатлија, 5) поморац, 6) службеник, и 7) официр-бригадир-племенски капетан-племенски командир-војвода-сердар-перјаник.

Ђаци-студенти чије је социјално поријекло везано за категорије земљорадник-радник, најбројнију од свих осталих категорија, похађали су средње, више и високе школе-факултете, а њихов се број може пратити од краја 80-тих година XIX вијека, са извјесним прекидима, све до краја Првог свјетског рата. Поменути прекиди изражени су у посљедњим деценијама XIX вијека. Од средњих школа у највећем дијелу похађали су гимназију, а нешто слабије и трговачке школе. Од виших школа похађали су богословско-учитељску и учитељску школу, а од факултета највише правни и филозофски. Статистика показује да се по годинама од почетка XX вијека њихов број знатно повећава све до Првог свјетског рата.

Ђаци-студенти из категорије свештеник-учитељ-наставник-професор показују знатно веће интересовање за разноврсније средње школе, као и за већи број факултета, него претходна категорија. Од средњих школа гимназија је најзаступљенија, од виших богословско-учитељска и учитељска школа, а од факултета правни у много већем броју него филозофски. На осталим факултетима је мали број студената. Кретање ових ђака-студената може се пратити од почетка друге половине XIX вијека са мањим прекидима до 90-тих година тога вијека. Од почетка XX вијека њихов се број знатно повећава све до балканских ратова, а од тада постепено се смањује.

Број ученика чији су родитељи по занимању занатлије, по школама и факултетима, ни у току године, није тако велики. Од средњих школа већином похађају гимназију, а од виших школа богословско-учитељску. На правном факултету налазило се неколико студената током првих година друге деценије XX вијека, а на осталим факултетима су веома слабо заступљени.

Ђаци-студенти чији су родитељи по занимању поморци веома су малобројни. Показују интересовање за гимназију, а на вишој школи био је само један ученик. Од факултета на правном их је у нешто већем броју.

Ђаци-студенти чији су родитељи по занимању службеници показују посебно велико интересовање за гимназију, а остале средње школе

углавном занемарују. Повећава се интересовање за факултетско образовање посебно за правни и филозофски факултет, а много је мањи број студената на осталим факултетима.

Код ђака-студената чији су родитељи по занимању војна лица или су војводе, сердари, перјаници, бригадири, племенски капетани, племенски командири примјећује се да од средњих школа у највећем броју похађају гимназију, што се може пратити од самог почетка друге половине XIX вијека са извјесним прекидима све до краја балканских ратова. Њихов број показује тенденцију сталног раста. Од виших школа интересују се за богословско-учитељску школу, што се са извјесним прекидима може пратити од почетка 80-тих година прошлог вијека. Код студената се запажа веће интересовање за правни факултет, па затим за филозофски, неколико студената похађа технички, а на осталим факултетима број студената знатно заостаје за наведеним. Једна од карактеристика, која није изненађење, напротив, она је очекивана, јесте то да је извјестан број студената похађао војну академију, а њихов се број може пратити од почетка друге половине XIX вијека, са извјесним прекидима, све до почетка Првог свјетског рата.

Запажа се да правни факултет привлачи интересовање огромног броја студената из свих социјалних категорија. Од укупно 243 студента који су похађали правни факултет, највише их је из категорије чији су родитељи земљорадници, којих је било 76 студената. Остали су по социјалном поријеклу заступљени на сљедећи начин: дјеца трговаца 34, свештеника 25, службеника 25, учитеља 10, помораца 10, а из осталих категорија било је највише до 10 студената. За 147 студената правног факултета није нам познато занимање родитеља.

Од студената чије нам је социјално поријекло познато, на филозофском факултету је било мање студената него на правном факултету. Структура студената филозофског факултета према социјалном поријеклу била би: земљорадници 38, службеници 10, трговци 9, свештеници 9, занатлије 5, племенски капетани 5 студената, а из осталих социјалних категорија није било више од 3 студента. За 51 студента филозофског факултета није нам познато којој су социјалној категорији припадали. Њихов број у првим деценијама XX вијека је у нешто већем порасту него у претходним деценијама. Занимљиво да је од студената филозофског факултета 5 било из породице занатлија, а толико је било и оних чији је родитељ био племенски капетан.

Од укупно 86 студената техничког факултета, који су се у периоду 1848-1918. године школовали у иностранству, за њих 46 познато нам је социјално поријекло. Према датој структури, број студената појединих факултета био би: земљорадник 17, свештеник 7, племенски командир 5,

учитељ 6, а да број оних из осталих социјалних категорија није прелазило три студента. И овдје преовладавају студенти социјалне структуре земљорадника, затим долазе они из структуре свештеника и учитеља итд. За 32 студента техничких факултета није нам познато социјално поријекло, што чини нешто мање од трећине укупног броја тих студената.

Код студената медицинских факултета социјална структура родитеља је уједначена и разноврсна, али нема неке категорије која би у односу на остале била доминантна. Из редова свештеника, официра и земљорадника број је нешто запаженији али за већину студената тога факултета социјално поријекло нам није познато. Примјећује се да је број студената чије нам је социјално поријекло познато нешто већи у првим деценијама XX вијека, а број оних чије нам је социјално поријекло непознато од 70-тих година XIX вијека постепено се повећава, нешто више у првим деценијама XX вијека.

Од студената духовних академија, од укупно 46, само нам је за 14 познато социјално поријекло, а оно би било: 6 студената су дјеца земљорадника, двојица су дјеца свештеника, а по један из осталих категорија. За 32 студента духовних академија није нам познато социјално поријекло.

Ако се анализира социјално поријекло студената правних, филозофских, техничких и медицинских факултета, као и студената духовних академија, примјећује се да су у периоду од друге половине XIX вијека па све до 1918. године заступљене све социјалне категорије друштвене структуре у Црној Гори. Њихов број се може пратити од 60-тих година XIX вијека па све до краја Првог свјетског рата. Међутим, у другој половини XIX вијека број студената наведених факултета није тако велики, за разлику од периода првих деценија XX вијека, нарочито што се тиче студената правних и филозофских факултета. Од укупно 758 студената правног, филозофског, техничког, медицинског факултета и духовне академије, за 421 студента познато нам је социјално поријекло односно структура занимања њихових родитеља.<sup>12</sup> Број студената за наведене факултете према занимању родитеља био би: из социјалне категорије земљорадника 141, трговаца 46, службеника 42, свештеника 48, учитеља 21, племенских капетана 24, племенских командира 13, судија 4, занатлија 15, војвода 8, љекара 5, радника 2, наставника 5, професора 1, помораца 12, посједника 10, официра 16, бригадира 1, сердара 4 студента. Од укупно 243 ђака-студента чији су родитељи по занимању земљорадници, 141 је похађао један од наведених факултета, или 58,26%, односно нешто више од 18% укупног броја студената чије нам је занимање родитеља познато.

<sup>12</sup> Др Момчило Д. Пејовић, *Школовање Црногораца у ...*, 522-530, Табела XV, бр. 1а, 2а, 2б.



Дјеца свештеника и службеника су на другом и трећем мјесту. Ако би се збирно дали подаци за дјецу војних лица, онда би се могло рећи да је из те категорије 66 студената похађало један од наведених факултета (правни, филозофски, технички, медицински факултет и духовну академију). Од укупно 117 ученика чији су родитељи по занимању официри, командири, племенски капетани и тако даље, тј. војна лица, знатно више од половине их је похађало факултет. Код осталих занимања, као што су судије, љекари, поморци, наставници итд, запажа се почетком XX вијека постепено повећање броја ђака и студената који одлазе на школовање. Од укупно 22 ђака-студента чији се родитељи баве занатством 15 их се уписало на један од факултета, што чини преко 68% укупног броја који су се школовали из те социјалне средине. Дакле, велики је проценат школованих из те социјалне категорије у односу на укупан број ђака - студента. Ђаци-студенти чији се родитељи баве занатством углавном су из сјеверног дијела Црне Горе који је био под турском влашћу све до Балканских ратова, а територијално је припадао Новопазарском санџаку до 1912. године. Уочљиво је да на духовним академијама нема ни једног студента чији се родитељи баве трговином, а могло би се рећи да ни за медицински факултет није било нешто значајнијег интересовања у односу на остале факултете.

Дјеца трговаца више су била заинтересована за студије-факултете који су се могли брже и лакше завршити, иако су били материјално обезбијеђени. Како се иде од правног факултета ка онима који захтијевају уже специјалности тако се и бројност студената смањује, а смањује се и заинтересованост студената из различитих категорија друштвене структуре. Ни дјеца чији су родитељи судије нијесу заступљени на студијама филозофских и медицинских факултета или духовних академија. Исти је случај и са дјецом чији су родитељи љекари - нијесу заинтересована за студије духовних академија. Студенти чији су родитељи поморци нијесу заступљени на техничким и медицинским факултетима или духовним академијама, њихово интересовање је окренуто ка правном факултету, са којим се могу лакше запослити и доћи до сигурније егзистенције.

На основу наших истраживања и сазнања која су заснована на директним или индиректним подацима, могли бисмо, мада не потпуно сигурни, рећи да дати показатељи о социјалном поријеклу ђака и студената, укупно посматрано, не могу нарушити редосљед у структури занимања њихових родитеља. Јер, структура друштва у Црној Гори у читавом XIX вијеку и првим деценијама XX вијека се нешто мало почиње мијењати тек 90-тих година XIX вијека, што се уочава и на датим

табелама.<sup>13</sup> Вјероватно би се наведена структура у укупном сагледавању могла кориговати у појединим професијама родитеља, нарочито од 80-тих година прошлога вијека па до краја тога вијека. Од почетка XX вијека, када се повећава број ђака у средњим, на вишим и високим школама, сигурно је да долази и до повећања броја ђака-студената из појединих социјалних категорија, прије свега ту се мисли на дјecu чији се родитељи баве земљорадњом, трговином или су службеници, љекари, учитељи, професори итд.

За ђаке-студенте који су се школовали у иностранству, а чији родитељи су по занимању углавном поморци, посједници, љекари, адвокати и службеници, нијесмо посебно вршили истраживања, али се дата социјална структура ни у првим деценијама XX вијека не би могла битније измијенити, сем што би могло доћи до повећања броја ученика чији су родитељи запослени у државним службама. Поморство је било главно занимање становништва Боке Которске све до 90-тих година XIX вијека; то ће остати и даље, само што неће бити онако доминантно као до тада.

Код ђака-студената чији су родитељи по занимању судије запажа се интересовање искључиво везано за гимназију. На вишим школама их нема, а од факултета похађају углавном правни.

Важно је истаћи једну тенденцију која се провлачи кроз читав третиран период, а то је: дјеца чији су се родитељи школовали у иностранству настоје да се школују у оним мјестима у којима су се школовали њихови родитељи и похађају исте школе. То се нарочито односи на дјecu свештеника, учитеља, а касније и професора, љекара и судија. За 80 ђака-студената имамо податке који потврђују наведену констатацију. Само ћемо неке од њих споменути: Бакић Зарије Митар и син Бранко, Божовић Н. Вукајло и син Глигорије, Драговић Живко и син Петар, Дрљевић Р. Јанко и син Михаило, Кујачић Ст. Јован и син Мирко итд.

Већина ђака чији су родитељи били стипендисти црногорске државе имала је стипендију министарства просвјете и црквених послова Црне Горе. Материјални положај највећег дијела црногорске омладине није пружао ни минималне услове за школовање у иностранству, али су жеље и спремност давале моралну снагу да се савладају тешкоће и стигне до циља. Што је материјални положај ђака-студената био тежи или неповољнији, утолико је та снага била већа, а тиме и спремност да се изађе из сиромаштва и стане на пут економске самосталности, па и угледа и положаја у друштву којем се припада.

Ћаци-студенти чији су родитељи по занимању љекари већином похађају гимназију, на вишим школама нијесу заступљени сем у једном

<sup>13</sup> Др Момчило Д. Пејовић, *Школовање Црногораца у ...*, 521-530, табела XIII бр. 1а, 1б, 2а, 2б; табела XIV бр. 1а, 1б, 2а, 2б; табела XV, бр. 1а, 2а, 2б.

случају, а од факултета има их на правном, техничком и медицинском факултету, мада у веома малом броју.

Ћаци-студенти чији су родитељи по занимању посједници од средњих школа похађају већином гимназију, на вишим школама их нема, а од факултета на правном их је 8 студената, један на техничком, а за једног није нам познато који је факултет похађао.

Ћаци-студенти чији су родитељи по занимању занатлије од средњих школа похађају већином гимназију, у нешто мањем броју су заступљени и на вишим школама (богословско-учитељској), а од високих првенствено правни факултет. По врстама заната, као занимања родитеља, равномјерно су заступљени, па нема професије која би по бројности била већа од осталих. Међу овим ђацима и студентима има синова: ћурчија, механџија, кројача, обућара, терзија, угоститеља, бријача, пушкара и зидара.

Мада немамо потпуне податке за велики број ђака-студената, ипак се и на основу оних којима располажемо може видјети приближна структура занимања родитеља чија се дјеца школују у иностранству. Општа је карактеристика оријентација највећег броја тих ђака да похађају средње школе и то најчешће гимназију, да се на вишим школама налази мањи број ученика, и то већином на учитељским и богословско-учитељским, а да по завршеној средњој школи већином похађају правни и филозофски факултет, у нешто мањем броју технички и медицински факултет и духовну академију. За оне на осталим факултетима (нпр. пољопривредном факултету, фармацији, ликовној академији) немамо података о социјалном поријеклу, али је вјероватно да потичу из социјалних категорија: земљорадници, трговци, службеници итд. На појединим факултетима који подразумијевају таленат или предиспозицију у знатно мањем броју су заступљени. Наведена карактеристика прије свега односи се на дјецу чији су родитељи по занимању свештеници, учитељи, професори, судије, љекари и донекле војна лица. Дјеца свештеника и учитеља уписују се најчешће на више школе и то учитељске и богословско-учитељске, а дјеца професора, љекара и судија на филозофски, медицински и правни факултет. И њихово мјесто школовања је готово идентично са мјестом школовања њихових родитеља, мада то не значи да није било ђака и студената који су се определијели за неку другу школу или факултет, али у знатно мањем броју. Дјеца чији су родитељи по занимању војна лица већином похађају војне школе као и њихови родитељи.

Материјални положај родитеља, нарочито у првој половини XIX вијека, имао је скоро пресудан утицај на одлазак дјеце у средње, на више и високе школе у иностранству. Добар дио ученика који су били материјално обезбијеђени примао је стипендију од министарства просвјете и

црквених послова Црне Горе, па и појединих страних држава или влада (Француске, Србије, Турске, Италије и других држава). Мада је становништво сјеверног дијела Црне Горе у економском погледу стајало боље, омладина је претежно била оријентисана на Србију, а нешто мање на Турску и Русију, па је тамо и настављала школовање. Министарство просвјете Црне Горе и министарство просвјете Србије повољно су утицали како омогућавањем школовања у иностранству, тако и тиме што је стипендисти по завршетку школовања било обезбијеђено мјесто и тиме осигурана егзистенција.

Dr Momčilo D. PEJOVIĆ

THE ANALYSIS OF THE SOCIAL BACKGROUND OF  
THE YOUTH FROM MONTENEGRO AND BOCA,  
EDUCATED ABROAD 1848 – 1918

*Summary*

The entire 19<sup>th</sup> century is very important for the study of the overall social and political development of the European countries of the time, and to Montenegro it is crucial.

The second half of the 19<sup>th</sup> century is the most fruitful period in the social development of Montenegro as an autonomous and independent state, particularly regarding its social, political, educational and cultural development. Establishing the Ministry of Education and Religious Affairs, and opening a certain number of cultural institutions and establishments, especially primary and secondary schools, enabled young people of appropriate age to become literate and get their education in Montenegro.

Until the second half of the 19<sup>th</sup> century, the Montenegrin students used to get their education abroad, outside the boundaries of their homeland, primarily in the neighbouring Serbia, distant Russia and other European countries of the time – Austria-Hungary, Ottoman Empire, France, Italy, etc.

We can outline the structure of society in Montenegro in the period of the late 19<sup>th</sup> and early 20<sup>th</sup> centuries based on the social background and the structure of their qualifications.

We have analyzed the social background of 692 pupils/students of secondary and higher schools and academies-faculties in the period from 1848-1918. Their social structure indicated that among them, there were sons of farmers, landowners, workers, merchants, inn-keepers, artisans, officers, clan elders, clan captains, clan commanders, dukes, sirdars, brigadiers, seamen, clerks, judges, doctors, lawyers, priests, teachers and pensioners.

Др Сенка БАБОВИЋ РАСПОПОВИЋ\*

## ЦРНА ГОРА И СПОЉНА КУЛТУРНА ПОЛИТИКА РУСИЈЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВИЈЕКА

*ИЗВОД: Рад је посвећен истраживању културног фактора у црногорско-руским и руско- црногорским односима у другој половини 19. и почетком 20. вијека, кроз оквир спољне културне политике. Тема може допринијети даљим истраживањима на теми и њој сличним.*

*КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Спољна културна политика, културни дијалог, спољна политика, Црна Гора, Русија, Св. синод, Словенска добротворна друштва, друштвена средина*

У назначеним хронолошким границама између Црне Горе и Русије успостављен је јединствен културни дијалог, чије се посљедице са аспекта Црне Горе могу квалификовати као златна епоха у њеном културном развоју. Наиме, уз помјерање временске границе двије деценије уназад у Црној Гори су уз непосредно учешће Русије, отворене прве основне школе и основана прва штампарија, организоване прве средњошколске институције, оснажена православна религија и њени центри, написан први грађански законик, ишколована црногорска интелигенција готово у потпуности, остварене државне реформе, преведена прва књига и написана прва уџбеничка литература, отворено прво дјечије забавиште, написана прва ријеч књижевне критике, успостављен културни дијалог са Европом, објављено монументално дјело трајне вриједности - енциклопедија црногорског живота, чији је аутор руски слависта и научник П. А. Ровински, итд.

Посматран на нивоу појаве културни дијалог Црне Горе и Русије у другој половини 19. и почетком 20. вијека, веома је специфичан,

---

\* Аутор је виши научни сарадник у Историјском институту Црне Горе.

како по свом карактеру тако и обиму и ширини. Могао би се тумачити као руска културна експанзија у овој словенској и балканској земљи величине ”главе чиоде”. Пред истраживача спољне културне политике отварају се бројна питања у вези са таквим размјерама културног дијалога двије земље, тим прије што је у питању, на једној страни моћна двоконтинентална држава а на другој, мала и ”убога земља”, која се тек почела појављивати на политичкој мапи Европе.

Најприје питање с којим мотивима и циљевима једна велика држава културно посредује у микроскопској земљи, у ком обиму и ширини, какав је карактер културне комуникације, ко су носиоци руске спољне културне политике, на којим нивоима се реализује процес. Кругу питања значајних за тему припадају питања социјално-економског, културног и политичког тла Црне Горе. Њихова анализа ближе одређује карактер културног дијалога Црне Горе и Русије, односно степен сагласности црногорских културних потреба са обимом руског културног посредништва, као и тачку на којој руска спољна културна политика није више могла да усаглашава своје циљеве са културним и политичким тлом Црне Горе.

Потпунији одговор на постављена питања захтијева да се у круг питања и могућег приближавања одговору на њих укључе питања историјске позадине у којој се одвија процес. А у тој позадини су питања Русије и Европе након Кримског рат и Париског конгреса (1856), односа Русије и Османског царства, односно Аустрије (Аустро-Угарске), руске балканске политике и мјеста Црне Горе у њој.

И док је наша историографија испустила да са становишта историјске науке макар дјелимично осветли назначену тему, у руској историографији на нивоу опширног чланка, историчар Нина Иванова Хитрова, која је свој научни живот посветила изучавању Црне Горе и јужнословенског свијета у 19. вијеку, објавила је педесетих година 20. вијека чланак посвећен теми културних веза Црне Горе и Русије у готово двовјековном периоду.<sup>1</sup>

Изворну основу за назначену тему представљају прије свега програмска документа о руској спољној политици након Париског мира, Декларација кнеза Александра Горчакова о новој националној политици из августа 1856. године, дипломатска инструкција амбасадору у Цариграду, о путевима споразумијевања са османском империјом и јужнословенским свијетом у њеним оквирима. Надаље, архивска грађа коју

<sup>1</sup> Хитрова Н. И, *Културне везе Русије и Црне Горе (од 18. до почетка 20. вијека)*, Москва 1957; Хитрова. Н. И, *Културне везе Русије и Црне Горе (од 18. до почетка 20. вијека)*, Подгорица 2003.

су производили носиоци руске културне спољне политике на Балкану, прије свега извјештаји дипломата, затим грађа словенских добротворних друштава, Св. Синода руске православне цркве.

За мјесто Црне Горе у спољној културној политици Русије у наведеним хронолошким границама изворна основа тиче се молби и захтјева црногорских званичника за руском културном подршком, извјештаја руских дипломатских представника у Дубровнику у чијој се дипломатској надлежности налазила Црна Гора до стицања међународног признања на Берлинском конгресу 1878. године, а касније дипломатских представника са Цетиња. Штампана, часописи и листови, како руски тако и они који су излазили у Црној Гори, такође представљају један од извора за освјетљавање теме, и готово су незаобилазни са становишта карактера и ширине проблема. Радови руских слависта и руске научне славистике о Црној Гори у наведеном временском оквиру, имају посебан значај самим тим што садрже драгоцене податке из области културе које домаћа литература у условима неразвијене научне дјелатности није могла да забиљежи и учини их доступним данашњој историјској науци.

Црна Гора средином 19. вијека је мала беспутна, културно неразвијена словенска земља на југоистоку Европе, на Балканском полуострву, чија је територија захватала око 4000 км, у којој је живјело око 120 000 становника, православне вјере. Основна маса становништва живјела је на селу, по обрасцу својих “средњовјековних предака“. Становништво се бавило сточарством, земљорадњом и риболовом, од чије производње је обезбјеђивало пуко преживљавање јер обрадивог земљишта било је тек једна дванаестина. Трговина је била безначајна, увозени су из Османског царства со, кукуруз и пшеница, а извозило се у аустријску провинцију Боку Которску нешто оваца, коза и рибе. На оскудном социјално-економском тлу није било могуће обезбиједити сопствене финансијске изворе. По свим основама унутрашњег живота Црна Гора је исказивала потребу за високим степеном материјалне и финансијске подршке са стране.<sup>2</sup>

Културно-просвјетна слика Црне Горе није се битније разликовала. У њен рам улазило је тек нешто основних школа<sup>3</sup>, православних цркава и веома мали број писмених људи. Историчар др Ђоко Пејовић, који се бавио културно-просвјетним развитком Црне Горе, наводи да је до 1870. писмених људи у Црној Гори било једва која стотина<sup>4</sup>. Култур-

<sup>2</sup> Више, Мирчета Ђуровић, *Црногорске финансије 1860-1915*, Титоград, 1960.

<sup>3</sup> Крајем 60-тих у Црној Гори је било 8 школа са око 300 ученика. Чернагория 1860-1900, АВПР, Политархив, д. 3352; Видјети: Милан Костић, *Школе у Црној Гори*, Панчево, 1876.

<sup>4</sup> Видјети: Ђоко Пејовић, *Развитак културе и просвјете у Црној Гори 1852-1916*, Цетиње

на достигнућа Његошеве епохе била су нестала у “борби непрестаној“ са непријатељем, сиромаштвом и оскудицом сваке врсте.

Иако простором мала, Црна Гора имала је много ширу историјску перспективу. Смјештена на западном Балкану, у залеђу Јадранског мора и граничним појасевима османске империје и аустријске царевине, Црна Гора је представљала значајну тачку на геополитичком чворишту Црно море-Балкан-Средоземље, што јој је у великој мјери омогућило да се уз економску, културну, политичку и дипломатску подршку Русије историјски индивидуализује, државно уздигне и постане незаобилазан чинилац балканске историје друге половине 19. и почетком 20. вијека.

За дипломатским столом у Паризу, марта 1856. године, завршена је историја трогодишњег Кримског рата (Источног рата 1853-1856), највећег европског ратног сукоба након Наполеонових ратова.<sup>5</sup> Кримски рат завршен је потпуним поразом Русије и на бојном пољу и за зеленим столом. Двоструки пораз Русије измијенио је њен европски политички лик. Од водеће земље у међународним односима, коју позицију је стекла у Европи послје Бечког конгреса 1815. године, Русија је мировним одлукама у Паризу сведена на ранг регионалне државе чији је државни суверенитет доведен у питање. Наиме, одлукама мира у Паризу које су потписали дипломатски представници Енглеске, Француске, Аустрије, Русије, Османског царства, Пруске и Сардиније, Русији су наметнуте веома тешке, мировне одлуке које су угрозиле њене виталне интересе. Одредба о неутрализацији Црног мора, којом је забрањено Русији и османској царевини да на његовим обалама држе ратну флоту и изграђују војна утврђења, оставила је јужну границу Русије потпуно отвореном и незаштићеном. Одузимањем Бесарабије и предајом Карса османској царевини, Русија је лишена прилаза Дунаву, што је такође значајно умањивало и ограничавало њене стратешке и војне потенцијале. Конгрес је потврдио одлуку којом Порта забрањује пролаз кроз Босфор и Дарданеле у мирно вријеме ратним бродовима свих земаља. Према одредбама конгреса Молдавија, Влашка и Србија остале су под султановим суверенитетом, али уз колективну гаранцију

1971, 198.

<sup>5</sup> Сукоб интереса Русије и Енглеске, Француске, Аустрије на Блиском истоку и Балкану довео је до Кримског рата (1853-1856). Као повод за Кримски рат послужио је спор међу православним и католичким свештенством о “светим мјестима”у Јерусалиму, о томе у чијој надлежности треба да се налази “гроб Господњи”и коме припада купола Витлејемског храма, гдје се по предању родио Исус Христ. Више, Тарле Е. В, *Кримска војна*, М-Л, 1941-1944; Бестужев И. В, *Кримская война*, Москва, 1956; Winfried Baumgart, *The Crimean War 1853-1856*, London and New York: Arnold and Oxford University Press, 1999; Trevor Royle, *Crimea, the Great Crimen War, 1854-1856*; John Sweetman, *The Crimean War: 1854-1856*.



држава потписница уговора њихових права.<sup>6</sup> Колективним гаранцијама о заштити хришћанског становништва у Османском царству одузет је Русији моћни инструмент којим је обезбјеђивала ширину спољнополитичког дјеловања на Балкану, кроз право покровитељства над дунавским кнежевинама, Србијом и хришћанским поданицима Порте.<sup>7</sup> Одлуке мира у Паризу надаље су слабиле руске позиције у Средоземљу и на Блиском истоку, што је у суштини значило њено потискивање са главног, за Русију животно значајног геостратешког чворишта на линији Црно море –Балкан- Средоземље, односно од могућег рјешавања Источног питања.<sup>8</sup>

Двије недјеље након потписивања Париског мира, три државе потписнице уговора Енглеска, Француска и Аустрија, направиле су додатни притисак на Русију, споразумом о “Тројном савезу”. И овим споразумом државе савезнице гарантовале су “независност и цјеловитост Османског царства утврђене у уговору закљученом у Паризу 30. марта 1856. године”.<sup>9</sup> Потписнице “Тројног савеза” оцијениле су да би свако нарушавање или непоштовање тог уговора представљао *casus belli*. Три велике европске државе споразумом о савезу додатно су политички изоловале Русију и удаљиле је од рјешавања не само питања европског југоистока и Средоземља, већ су нарушиле систем европске равнотеже.

Пишући о међународним односима, спољној политици Русије и посљедицама проистеклим по одлукама Париског конгреса, руски историчар Н. С. Нарочницки написао је да Русија послје Кримског рата и Париског мира више није успјела да поврати политички утицај који је остварила у Европи у првој половини 19. вијека.<sup>10</sup>

У веома сложеним политичким околностима, које су пратиле крхке социјално-економске и политичке прилике у земљи, било је неопход-

<sup>6</sup> Парижский трактат, [www.hist.msu.ru](http://www.hist.msu.ru)

<sup>7</sup> Миром у Кучук-Кајнарцију (1774) закљученом послје руско-турског рата 1768-1774, Русија је добила право заштите хришћана у Отоманској империји и право пролаза за трговачке бродове кроз Босфор и Дарданеле.

<sup>8</sup> Источно питање, термин прихваћен у дипломатији и историјској литератури има условно означене групе дипломатских и политичких проблема у европској историји међународних односа последње трећине 18, 19. и првих деценија 20. вијека. Обухвата неколико питања и проблема у вези са распадом османске империје, односима Русије и османске империје и односима са европским државама по питању отоманске власти на Балкану и мореузима Босфор и Дарданели, националноослободилачке процесе у отоманским окупационим зонама, политику Русије и великих европских држава у зонама додира османске власти и колонијалне власти других држава.

<sup>9</sup> *Восточный вопрос во внешней политике России, конец XVIII - начало XX в.* Москва 1978, 150.

<sup>10</sup> Н. С. Нарочницкиј, *Международные отношения в неиней политике России от Парижского (1856) до Франфуртского мира*, Москва 1946.

но што прије дефинисати националне приоритете, односно националну државну политику, у ком контексту и спољну.

Главни спољнополитички задатак који стајао пред руском владом било је укидање понижавајућих одредаба Париског конгреса, а то је морала да усклади са неопходним унутрашњим реформама. У таквим околностима Русија је морала да отвори оне спољнополитичке путеве којима би била заштићена од понављања искуства Кримског рата.<sup>11</sup>

Цјеловит спољнополитички програм Русије након Париског мира сачинио је новоименовани министар спољних послова кнез Александар Михаилович Горчаков (1798-1883). Први крупни акт Горчакова на мјесту руског канцелара било је издавање циркуларне ноте иностраним владама у којој су били изложени руски спољнополитички принципи. Према циркуларној ноти спољнополитички принципи тијесно су везани са унутрашњим потребама земље, што је исказано ставом да се Русија усредсређује<sup>12</sup>. Чврсто се држећи принципа тијесне везе између унутрашњих потреба земље и спољне политике, суздржано и опрезно кнез Горчаков је настојао да ријешити тешко наслеђе Кримског рата и Париског мира, обезбиједи дужи мир потребан земљи, изврши реформе, добије право на успостављање црноморске флоте, извуче земљу из дипломатске изолације, успостави контролу над мореузима, обнови утицај на Балкану, у чему је умом великог дипломате у великој мјери успио.<sup>13</sup>

Пораз Русије у Кримском рату и вишеструки политички и дипломатски обруч који јој је наметнут одлукама Париског конгреса, не само да је ову земљу удаљио од европске политичке сцене, већ јој је ограничио и главни рукавац европског политичког споразумијевања који је водио балканским, односно јужнословенским спољнополитичким правцем. Обнова утицаја на Балкану, сходно програмском документу

<sup>11</sup> Основные задачи внешней политики выступали с полной определенностью: сбросить путы Парижского договора и возродить Черноморский флот, сохранить позиции на Балканах, не допустить скатывания России на положение державы второго ранга. Все это - не прибегая к силе и не посягая на мир в Европе. России предстояло сломать всю систему экономической и социальной жизни, построенную на крепостном праве, вылезти из ямы глубокой финансовой задолженности, покрыть страну сетью железных дорог, перевооружить и реорганизовать дремуче отсталую армию, возродить флот, частично затопленный в Севастопольской бухте, частично состоявший из устаревших деревянных судов. И как в полном одиночестве, одной против всех обеспечить условия для проведения великих реформ?

<sup>12</sup> Лопатников В, *Россия сосредотачивается, К 200-летию со дня рождения А. М. Горчакова*, Международная жизнь, 1998, 10.

<sup>13</sup> Нарочницкая Л, *Россия и отмена нейтрализации Черного моря. 1856–1871 гг.* М, Наука, 1989; Хитрова Н. И, *Триумф Горчакова, Отмена неутрализации Черного моря.* Российская дипломатия в портретах, Москва 1991, 208-220.

кнеза Горчакова из августа 1856, претпостављала је у првом реду коришћење мирних и дипломатских средстава.

Балкан који се простирао на сјеверу до ријеке Дунава и Саве, на југу до Средоземног мора, на истоку и југоистоку до Црног, Егејског и Мраморног мора а на западу до Јонског и Јадранског мора, представљао је најкраћи и најважнији пут који је повезивао средњу Европу са истоком и главну геостратешку копчу како Русије тако и Европе са средоземним басеном и блискоисточним земљама. Све велике европске државе биле су заинтересоване за контролу овог геостратешког чворишта, и све оне су у наведеним хронолошким границама плеле мрежу геостратешке корисности у њему, не водећи много рачуна о томе да то није био празан геостратешки простор већ простор на којем су живјели народи са својим животним, културним и политичким потребама.

Балкан у својој великој већини био је насељен словенским становништвом, међу којим је Русија налазила свог природног савезника, по основу културно-историјске блискости, што јој је давало извјесне предности у спољнополитичким активностима у односу на друге европске државе заинтересоване за распрострањавање свог утицаја и успостављање контроле у овом региону. Значај словенских народа на Балкану, који су се налазили на пола пута националног пунољетства, за руску спољну политику након Париског конгреса изванредно је знао новоименовани министар спољних послова Русије кнез Александар Горчаков.

О томе какав значај је влада у Санкт Петербургу придавала словенским народима на Балкану илустративна је оцјена руског дипломатског представника у Бечу 1856. Андреја Будберга (1820-1881), који је навео да су у то вријеме односи Русије са словенским народима, “били важнији од наших (руских - прим. аутора) односа са европски државама”.

Програмски документ на основу којег је утврђена и распоространа спољна културна политика Русије на Балкану представљала је *Дипломатска инструкција* предсједника владе кнеза Горчакова из 1856. године, дипломатском представнику у Цариграду А. П. Бутењеву (1787-1866). Дипломатска инструкција посланику у Цариграду садржала је све мјере, путеве и методе којима је руска дипломатија требало да оживотвори Кримским ратом и Париским конгресом ограничени балкански правац спољнополитичког споразумијевања. У инструкцији су, поред успостављања добросусједских односа са османском царевином и паритетног односа са другим државама у Источном питању, развојем трговине, борбом са предубјеђењима у Европи која приписују Русији освајачке планове, наведена и друга питања која су била у тијесној вези са нашом темом, а тицала су се наглашене подршке православној цркви и хришћанском становништву у османској империји. У вези са

таквом подршком Русије главна пажња дипломатских представника у региону, према инструкцијама, требала је да буде усмјерена на контролу и оживотворење Хатихумајуна из 1856. године и ”обезбјеђивање права хришћанског становништва по том основу, не путем сукоба, већ путем јачања веза са османским властима и притисцима на Порту са другим државама”.<sup>14</sup>

Прве мјере које је влада кнеза Горчакова предузела на обнови балканског спољнополитичког правца, односиле су се на ширење дипломатске мреже у региону. Октобра мјесеца 1856. кнез Горчаков је предложио цару Александру II оснивање дипломатских представништава-конзулата у османским провинцијама Бугарској, Босни, Херцеговини и Албанији. У извјештају за цара предсједник владе је нагласио да је оснивање конзулата у тим провинцијама потребно зато што се одредбе Хатихумајуна не испуњавају и да је православно становништво доведено до ”повишеног растројства”.<sup>15</sup> До почетка седамдесетих година на Балкану су била отворена дипломатско-конзуларна представништва у Једрену (1856), Видину (1856), Сарајеву (1856), Мостару (1858), Битољу (1860), Трнову (1862), Рушћуку (1867), Софији (1871), вице-конзулати у Варни (1856), Пловдиву (1860), Призрену, Јањини и Скадру. Конзулат у Дубровнику, у чијој се дипломатској надлежности налазила Црна Гора, уздигнут је на ранг генералног конзулата, којем су били потчињени конзулати у Скадру и Сарајеву.<sup>16</sup>

Јужнословенском спољнополитичком правцу руска влада је уподобила административно одјељење министарства спољних послова, у чијој се надлежности налазио балкански регион. На мјесту директора азијског одјељења, у чијој су се надлежности налазила питања источне политике, именован је изврстан зналац јужнословенских прилика Јегор Петровић Коваљевски (1811-1868), аутор, између осталог, и књиге ”Четири мјесеца у Црној Гори”. Готово деценију и по бавио се овај дипломата јужнословенским земљама, које је неколико пута посјеђивао у дипломатским и истраживачким путовањима. Коваљевски је одржавао везе са бројним јужнословенским личностима из политичког и културног живота. Велику пажњу посвећивао је Источном питању. Положај балканских народа у османском окупационом систему квалификовао је као ропство, стидно чак и за средњевјековно доба.<sup>17</sup> На мјесто дипло-

<sup>14</sup> Хевролина В. М, *Борьба за усиление своих позиций на Балканах в 1856-1875, деятельность российских консульств, Геополитические факторы во внешней политике России, вторая половина 16-начало 20. века*, Москва-наука 2007, 230.

<sup>15</sup> Исто.

<sup>16</sup> АВПР, Ф. ГА. I\_л-1, д. 32, л. 155-156.

<sup>17</sup> Видјети: Хитрова Н. И, *По поводу записки Е. П. Ковалевского о Восточном вопросе*, Софија 1974.

матског представника у Цариграду постављен је такође добар познавалац прилика у словенском свијету Аполонар Петровић Бутењев. У словенске земље именовани су искусни дипломате којима је словенски свијет био близак, попут А. Ф. Гилфердинга, К. Н. Леонтијева, И. С. Јастребова, Н. П. Стремаухова, К. Петковића итд.

Ширењем дипломатске мреже, раширило се руско присуство, посебно у западном и југозападном дијелу Балкана гдје раније није било руских дипломатских представника (Босна, Херцеговина, Македонија, дјелимично Албанија), што је повећавало њене могућности у обнављању и ширењу пољуљаног утицаја у овом региону. Руски конзули у тим дијеловима водили су активну политику на заштити православног становништва и православне цркве, борили се са католичком и унијатском пропагандом и у значајној мјери неутрализовали покушаје Аустро-Угарске да ојача свој утицај у срединама насељеним православним становништвом, попут покушаја да онемогући хиротонију цетињског архимандрита Никанора Ивановића у Русији.<sup>18</sup>

<sup>18</sup> Послије смрти митрополита Петра II митрополијски престо остао је упражњен, а црквени живот прилично запуштен. Интервенцијама руских конзула у Дубровнику, Стремаухова и К. Петковића, књаз Данило је почетком 1858. године упутио у Русију ради хиротоније архимандрита Никанора Ивановића. На тај потез књаз Данила Аустрија, која је одмах по проглашењу Црне Горе за књажевину обратила пажњу на црквено питање у њој, предузела је неколико мјера како би онемогућила хиротонију архимандрита Никанора у Русији. Власти у Бечу су задржале архимандрита на путу за Санкт Петербург, како би га спријечиле да отпутује у Русију. Преко српског патријарха и карловачког митрополита Јосифа Рајачића, који је би поданик Аустрије, Беч је покушао да осујети планове књаз Данила о хиротонији Никанора у Русији. Патријарх Јосиф Рајачић послао је на Цетиње пастирску посланицу у којој је тражио да књаз Данило пошаље духовно лице на хиротонију у Карловце. Посвећење у Карловцу било би, како наводи руски дипломата у Дубровнику Константин Петковић, према посланици патријарха Рајачића извор процвата и благостања Црне Горе. Црна Гора би прихватањем сугестија из патријархове посланице имала двојаки ослнац на сусједну монархију, духовни и материјални.

По савјету аустријског министра спољних послова грофа Буоља патријарх српски је тражио да се пастирска посланица прочита у цркви на дан Христовог рођења, вјероватно се надајући да ће тиме изазвати реаговање од стране народа и да ће књаз под притиском свог народа измијенити одлуку и послати архимандрита Никанора у Карловце. Руски дипломата у Дубровнику у вези са тим догађајима писао је протојереју Рајевском у Беч, средином новембра 1858. У писму наводи: "Познати су вам, многопоштовани Михаил Фјодоровичу зановијетања и маневри које је у последње вријеме употребила Аустрија, како би спријечила црногорског архимандрита да добије чин епископа у Русији. Бечки кабинет обратио је пажњу на тај предмет на самом почетку подјеле духовне и свјетовне власти, одмах по повратку књаз Данила из С-Петербурга, страсно желећи да Црну Гору потчине свом духовном сизеренству, у ствари министерска полиција је жељела да употреби оружје како би старац Рајачић постигао циљ."; К. Петковић-М. Ф. Рајевском, *Зарубежне Славјане и Россия*, Документи из архива М. Ф. Рајевског, док. 331 нов. 1858, 355-356.

Оно што је посебно значајно са становишта наше теме у дјеловању дипломатских представника тиче се њихове обавезе, према инструкцији Горчакова, о прикупљању разноврсних информација о локалним срединама у којима су били акредитовани. Министарство спољних послова Русије је занимао економски положај краја, православне цркве, православних школа, потребе образовања локалног становништва у Русији и бројни други подаци политичке природе, активности дипломатских представника других држава, активности грчких свештеника у тим крајевима и др.<sup>19</sup>

Бројни извјештаји руских дипломата са Балкана, писани према инструкцијама Горчакова, не само што су представљали основу на којој је дограђивана руска балканска политика у посткримовском добу, већ су са становишта наше теме готово у потпуности освјетљавали питања која се односе на карактер, обим и ширину руске спољне културне политике у овом региону, степена сагласности социјално-економског и културног тла са њом, идентификују носиоце културних активности, путеве њеног распрострањавања итд, због чега имају значај прворазредног извора за наведену тему. Посебан значај за спољну културну политику имају резултати који су дошли као послједица преданог рада на терену. Наиме руски дипломате су своја сазнања о словенском свијету преточили у дјела научног или публицистичког карактера, чиме су своје дипломатске активности уградиле у културне историје балканских народа и сачували много тога што би у културно неразвијеним срединама, могуће, било изгубљено без њихових дјела. Незамислива је балканска и јужнословенска културна историја без дјела А. Ф. Гиљфердинга, К. Н. Леонтијева, И. С. Јастребова, К. Петковића и бројних других руских дипломата који су боравили у балканским земљама.<sup>20</sup>

По хиротонији архимандрита Никанора Ивановића, бечке новине почеле су да доносе текстове у којима су заступана права српског патријарха и теза да су рукоположењем архимандрита Никанора у Русији та права нарушена. О напписима у бечкој штампи у истом писму протојереју Рајевском руски дипломата наводи: ”По бечким новинама су почели да галаме заузимајући се за права српског патријарха и грубо тиме оружати против нас православне Србе у Аустрији, као да Русија посеже за њиховим црквеним правима. Нико им неће вјеровати, јер сваки зна, ако Аустрија послје 1848. године заједно са баном Хрватске и војводом Срема и Баната није уништила патријарха, то свакако није из поштовања права православних Срба, већ из неоснованих претензија да посредством патријарха потчини својој полицији друге Словене, поданике османске Порте; Исто; Новак Ражнатовић, *Положај и улога цркве у Црној Гори 1852-1878*, ИЗ, 18, 1961, 584-587.

<sup>19</sup> Хевролина В. М, *Борба за усилење својих позиција на Балкану у 1856-1875, дјелатност руских консулста*, 260.

<sup>20</sup> Више о руској конзуларној служби на Балкану Ф. Ф. Мартенс, *О конзулах и консулској јурисдикцији на Востоку*, СПб, 1873; Више о активностима руских дипломата на Балкану, Иван Степанович Јастребов, *Зборник радова*, Историјски институт САНУ,

До Кримског рата и Париског конгреса Русија је у времену дужем од једног вијека играла кључну улогу у политичком животу Црне Горе.<sup>21</sup> Такав положај Црне Горе у односу на Русију привремено је измијењен дјеловањем француске дипломатије у кримској кампањи, конкретно активностима француског конзула у Скадру Хекара, који су довели до удаљавања Црне Горе и Русије и другачијих политичких концепција у дјеловању црногорског владара, књаза Данила Петровића.<sup>22</sup> Црногорски владар је полагао наде да ће француском подршком добити међународно признање, што је био нереалан захтјев у односу на историјске околности у којима се појавио. На Париском конгресу гарантован је територијални интегритет Османског царства, и дат је приоритет османском путу у рјешавању проблема, сходно чему је Црна Гора од стране Француске упућена на сарадњу са Портом. Црној Гори је препоручено да своје националноослободилачке захтјеве усмјери ка политичкој аутономији, која би подразумевала и признање султанове врховне власти. Француски предлог да Црна Гора непосредно преговара са Портом о својим захтјевима подржала је и Енглеска, што је довело до конкретног пројекта уговора о сизеренству.<sup>23</sup> Овакви потези црногорског владара оцјењени су од стране руског министарства спољних послова као облик ликвидације “фактичке независности Црне Горе.” Да би спријечила младог и пуног амбиција књаза, који није био у стању да сагледа све међународне околности и последице политичких пројекција, Русија је извршила обуставу новчане помоћи Црној Гори а свом дипломатском представнику у Дубровнику Н. Стремаухову, који је замијенио остарјелог Јеремију Гагића на том мјесту, дала инструкције које су се односиле на одвраћања књаза Данила од таквих спољнополитичких комбинација<sup>24</sup>.

*Призренски округ и општина Призрен*, Призрен, 1997; Косик В. И. Константин Леонтьев. *Размышления на славянскую тему*, Москва, 1997; Гиљфердинг Александар, *Путовање по Херцеговини, Босни, и Старој Србији*, Сарајево, 1972; Миролуб М. Станковић, *Константин Петковић и Црна Гора*, Скопље 1987.

<sup>21</sup> Радоман Јовановић, *Црногорско-руски политички односи 1711-1917*, Црна Гора у међународним односима, Титоград 1984, 15-55; Видјети: Радослав Распоповић, *Дипломатија Црне Горе 1711-1918*, Подгорица-Београд 1996.

<sup>22</sup> Више, Бранко Павићевић, *Данило Петровић-Његош, књаз црногорски и брдски 1851-1860*, Београд 1990.

<sup>23</sup> Услови које је у јануару 1857. поставила Порта да би се регулисало црногорско питање, осим признавања сизеренства султана, били су да Црна Гора прекине све политичке и вјерске односе са Русијом и да пристане на установљење једног погодног пута кроз Црну Гору који би повезивао османске провинције Албанију и Херцеговину, Више, Драгослав Страњаковић, *Књаз Данило и питање сизеренства султанова над Црном Гором од Париског конгреса (1856) до смрти Стефана Перовића-Џуце у Цариграду 11. јуна 1857*, Записи, књ. 7, св. 5, Цетиње, 1930, 331.

<sup>24</sup> Бранко Павићевић-Радослав Распоповић, *Црногорски законици 1796-1916...* Т. 1, 547-551.

Руски конзулат у Дубровнику, до стицања црногорске државне независности на Берлинском конгресу 1878. године, био је од стране министарства спољних послова Русије, задужен за односе са Црном Гором. Дипломатски представници у Дубровнику пратили су све догађаје везане за Црну Гору, и активно учествовали у њеном политичком и културном животу. Цјелокупан унутрашњи и спољнополитички живот Црне Горе нераскидиво је уткан у рад руског конзулата у Дубровнику.

Питање руског конзулата у Дубровнику и његовог значаја за Црну Гору, представља крупно истраживачко питање о којем историографија тек треба да да ријеч. Са становишта наше теме његов значај за спровођење руске спољне културне политике је од изузетне важности. Руски дипломате у Дубровнику, Н. Стремаухов, К. Петковић, А. С. Јонин, као посредници између Црне Горе и Русије, са повишеним интересовањем за црногорске прилике, радили су на сређивању културно-просвјетног и црквеног живота у духу препорука своје владе о мирним средствима обнове утицаја у јужнословенском свијету. У дипломатској инструкцији кнеза Горчакова П. Н. Стремаухову се, између осталог, наводи: "Налазећи се близу Црне Горе, наш конзулат у Дубровнику одвајкада је служио као посредник између те области и царске владе. У садашњим политичким околностима Ваш однос са црногорским књазом представља особити значај који захтијева вашу пуну пажњу и упорну бригу". У наставку инструкције Горчаков наводи да је књаз Данило: "заборавио примјер покојног владике Петра II који је слиједио благе савјете руског двора, поучавао мирним пословима свој ратнички народ, уливао му нека грађанска убјеђења, одвраћао га од напада на сусједне земље, смањив крвну освету, са дужном пажњом је располагао народним новцем, успио је да свом насљеднику остави капитал значајан за његов сиромашни народ."

Руски дипломата, Н. Стремаухов, није могао бити да утиче на спољнополитички курс књаза Данила, али је покренуо питање запуштене православне цркве. Наиме књаза Данила је упутио на црквени правац у регулисању руско-црногорских односа, кроз хиротонију цетињског архимандрита у Санкт Петербургу. Питање је до краја довео новоименовани руски дипломатски представник у Дубровнику К. Петковић<sup>25</sup>. Поред дипломатских активности на сређивању односа Црне Горе и Русије, прикупљао је податке о Црној Гори и објавио драгоцен прилог под називом "Црна Гора и Црногорци". Руској читалачкој јавности додатно је приближио преводом на руски језик Медаковићевих дјела о Црној Гори.

На мјесто руског дипломатског представника у Дубровнику, К. Петковића је замијенио А. С. Јонин.<sup>26</sup> Доласком овог искусног диплома-

<sup>25</sup> Мирољуб М. Станковић, *Константин Петковић и Црна Гора*, Скопље 1987.

<sup>26</sup> А. С. Јонин, ГАРФ, Ф. 939, 1 оп. 390 (1837-1900)



те у Дубровник, црногорско-руски односи у ушли су у фазу појачаних политичких и културних веза. Ниједно питање везано за политички и културни живот Црне Горе до краја мандата овог дипломате није се рјешавло без посредништва Русије. Тема руски дипломата А. С. Јонин и Црна Гора је једно од бројних питања из црногорско-руских односа која чека истраживаче.

Период у културном развоју Црне Горе, који је означаван као златна епоха, везан је за активности овог дипломате. Наиме великим залагањем А. С. Јонина у Црној Гори су први пут отворене, 1869. године, двије средње школе, Учитељско-богословска и Дјевојачки институт, намијењен средњошколском образовању женске дјеце из Црне Горе и других српских крајева који су се налазили у саставу отоманске империје односно Аустро-Угарске.<sup>27</sup> Јонин је водио све послове око отварања ових школа, које је финансирала руска влада, тијесно сарађујући са протојерејем руске цркве при амбасади у Бечу, М. Ф. Рајевским око наставника, ректора цетињске богословије, начелнице Института, наставних програма, смјештаја наставника, њихових плата итд.<sup>28</sup>

Мјере владе у Санкт Петербургу у правцу обнове и распрострањања утицаја међу јужнословенским народима на Балкану, поред прилагођавања дипломатског апарата, обухватиле су и друге видове државне интервенције. Руска влада је олакшала упис јужнословенске омладине на руске универзитете. Наиме, 1856. године влада је проширила мје-

<sup>27</sup> П. А. Ровински, *Девичий Институтъ Императорици Марији в Цетине в Чернагории/ по поводу его двацатипятилетия с 1869-94/*, Изданийе Спб Славянскогo Благотворительного общества, Спб. 1895; П. А. Ровински, *Дјевојачки институт на Цетињу*, Цетиње 2000; Ристо Драгићевић, *Дјевојачки институт*, ИЗ 12, 1950, књ. 5, 40-61; Живко Драговић, *Извјестај о двадесетогодишњој радњи Дјевојачког института Царице Марије на Цетињу*, Просвјета, св. 1, 1889, 396-399.

Приликом боравка у Санкт Петербургу крајем 1868. књаз Никола Петровић је изнио жељу руској царици Марији да на Цетињу отвори властиту приватну женску школу у којој би се васпитавало 12 дјевојчица из виђенијих породица са којима би училе и његове три ћерке. Молио је царицу да одреди руску наставницу за његове ћерке, која би могла да предаје васпитаницама руски, француски, историју и географију. Антонина Блудова –М. Ф. Рајевском, *Документи из архива Рајевског, 136-137*. На повратку из Санкт Петербурга, књаз Никола се у Бечу састао са протом Рајевским и у разговору с њим изразио жељу за отварањем, поред Богословско-учитељске школе, и Дјевојачког института. Руска влада је одобрила молбу књазу Николе по питању оснивања женског института. Дјевојачки институт је основан по угледу на сличне школе у Русији и другим словенским земљама попут Бугарске. За издржавање школе издвојено је 5000 рубаља из касе царице Марије и државне касе. За начелницу Института именована је, по препоруци Рајевског и Антонине Блудове, Надежда Пацевич. Посебно мјесто у историји Института припада дугогодишњој начелници Софији Петровној Мертваго.

<sup>28</sup> А. С. Јонин-М. Ф. Рајевском, *Зарубежне Славяне и Россия 40-80 годы 19. века* 186, 156; 187, 157; 188, 158.

ру донесену 1840. године, по којој је министарство просвјете одобрило упис у руске школе за омладину из словенских земаља, без обавезе да знају руски језик. Школовање омладине било је бесплатно, а најсиромашнији ђаци и студенти добијали су државне стипендије. За стипендије јужнословенске омладине, на примјер 1860, руска влада је одобрила 5000 рубаља. Крајем 1857. године министарство народне просвете обавезало је попечитеље московског и кијевског школског округа да помогну јужнословенској омладини у образовању у Русији и да сиромашне ученике примају на рачун државне касе.<sup>29</sup>

Без ограничења јужнословенска омладина могла је да похађа престижне универзитете, духовне академије и школе Санкт Петербурга, Москве, Казања, Харкова, московске гимназије, иконописне школе при Троице-Сергејевој лаври итд. За малољетна лица распоређена у кадетске корпусе био је отворен посебан разред у институту Д. С. Минкова.<sup>30</sup> Низ повластица настављен је и наредних деценија све до 1893. године кроз одлуку да се на универзитете уписују студенти без потпуне средње школе. Међутим, студентима који нијесу имали дипломе о завршеној класичној гимназији за универзитете који су предвиђали ту врсту школе, у којој су изучавана по руским школским програмима два класична језика, по окончању студија нијесу издаване дипломе, већ само увјерења да су одслушали предвиђени програм и положили испите. Послије 1893. године, донесени су прописи о обавезном потпуном средњошколском образовању, као услову за даљи наставак студија у Русији.<sup>31</sup>

Све послове око уписа јужнословенске омладине на универзитет водила је "Комисија за образовање Јужних Словена", која је формирана при министарству спољних послова, односно азијском одјељењу. Комисија је вршила одобравање и распоређивање омладине на универзитете и друге школе.<sup>32</sup>

Правила о коришћењу владиних стипендија, о начину и одабиру кандидата за даље школовање Комисија је донијела 1899. године. Према овим правилима свршени студенти руских универзитета из јужнословенских земаља, нијесу могли да се запосле у државним службама у Русији. Према члану 4. правила били су обавезни да се врате у своју земљу. Правила Комисије даље су предвиђала даље школовање у Русији, "Србима, Македонцима, Црногорцима, Босанцима и Херцеговцима, док су дипломатски представници требало да одбију молбе "аустриј-

<sup>29</sup> Хитрова Н. И, *Културне везе Русије са Црногорцима ...*, 173.

<sup>30</sup> Ю. Н. Иванов, *Создание Южнославянского пансиона в Николаеве, Культура народов Балкан в новое время*, Москва 1980, 201-215.

<sup>31</sup> Хитрова Н. И, исто.

<sup>32</sup> Исто.

ских Словена, Чеха, Словака, Хрвата, Грка, Румуна а и руских поданика који су живјели у словенским земљама.”<sup>33</sup>

Погодности руске владе у образовним процесима јужнословенске омладине у потпуности су се подудариле са потребама Црне Горе за високошколским образовањем. Црна Гора затворена у патријархалном самовању на оскудном социјално-економском и културном тлу, притијешњена иновјерним и њој ненаклоњеним и често непријатељски расположеним државама, Отоманском Империјом и Аустро-Угарском била је лишена могућности да направи и најмањи корак у погледу културно-просвјетне активности. Једина институција која је могла да понуди неки вид културног искорачка била је Цетињска митрополија. Залагањем цетињских митрополита започело је прво школовање црногорских младића у Русији. Пут који су отворили цетињски митрополити добио је на интезитету у другој половини 19. вијека у најужој вези са руском спољном културном политиком. Најприје у самој Црној Гори створени су предуслови за стицање високог образовања отварањем двије средње школе, Богословско-учитељске и Дјевојачког института. Богословско учитељска укола давала је учитељски кадар потребан земљи али су њени ученици настављали даље школовање у Русији и Србији. Из прве генерације ученика Богословско-учитељске школе отишли су на школовање њени најбољи ученици попут Живка Драговића, Марка Драговића, Митра Бакића, Ђура Поповића итд. Наредних деценија велики број Црногораца је стекао универзитетске дипломе у Москви, Санкт Петербургу, Казању, Кијеву, Одеси, дипломе духовних академија и семинарија. Црногорска омладина могла се срести и у Харкову, Новгороду, Полтавску, Подољску, Астрахану, Курску, Чернигову, Јекатаринославу итд. Поред универзитета, црногорска омладина похађала је духовне академије у Кијеву, Санкт Петербургу.<sup>34</sup>

Школовање црногорске омладине у Русији отворило је широке могућности у културно-просвјетном животу Црне Горе. Директни позитивни ефекти школовања у Русији почели су да се осјећају посљедњих деценија 19. вијека, када се у културно-просвјетни живот укључују свршени студенти руских универзитета и духовних академија Лазо Поповић, Марко и Живко Драговић, Лазар Перовић, Митар Бакић, Митар Пламенац, Ђуро Поповић, Симеон Поповић, Милисав Раичевић и други.

По повратку у Црну Гору црногорски студенти доносе са школским дипломама и дух развијених руских културних и научних среди-

<sup>33</sup> Правила избора и препоруке словенима у руским школама. . . МОДАЦ, Приновљени рукописи, 1889.

<sup>34</sup> Момчило Пејовић, *Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918*, Подгорица 2000; Н. И. Хитрова, *Културне свези ...*, 177.

на, нове идеје и научна сазнања, нове погледе на црногорску стварност. Многи од њих предано и са пуно енергије укључили су се у државни и друштвени живот, као просвјетни и културни дјелатници, државни чиновници, дипломате, љекари али и научни радници који својим радовима у области историје отварају простор за научну мисао.

Поред административних погодности које је руска влада пружала у области образовања у Русији, значајну подршку образовним процесима пружала је и у самим словенским земљама кроз оснивање основних и средњошколских институција у Бугарској, сјеверној Албанији, Босни, Старој Србији, Црној Гори. Новоосноване школе стајала су под највишим покровитељством царске породице. На подручју данашње Црне Горе руском подршком осниване су или помагане школе, поред Цетиња, у Подгорици, Зети, Беранама, Гусињу итд, гдје су снажну подршку руској влади пружили словенски комитети, који су слали новац, књиге, плаћали учитеље итд.

Руска подршка образовним процесима међу Јужним Словенима укидала је ограде патријархалног наслеђа, кроз различите видове културних активности које су носили ови процеси, надаље уводила је женску дјецу у ове процесе отварањем школа намијењених образовању дјевојчица, попут женске гимназије у Сарајеву, основне школе у Скадру и средњошколског института у Цетињу.

Један од постојаних носилаца руске спољне културне политике у Црној Гори а и на Балкану уопште, који је значајно доприносио њеној ширини, била Руска православна црква. Руски Св. Синод упућивао је Српској православној цркви у Србији, Црној Гори, Босни, Херцеговини, Далмацији, Војводини, Старој Србији редовну помоћ у новцу, кроз годишње пензије манастирима, богослужбеним књига и богослужбеним предметима, свештеничкој одјећи и другим стварима потребним за обављање службе божије. Помоћ Руске цркве Српској православној цркви у таквом обиму пресјекле су политичке околности, Октобарска револуција и Први свјетски рат. У тим околностима вјековни ослонац јужнословенског православног свијета је био је искључен из магистралних спољнополитичких пројекција новоосноване државе на развалинама царске Русије, СССР-а.

Двоструки пораз Русије у Кримском рату, на бојном пољу и за дипломатским столом, болно је одјекнуо у руској друштвеној средини, која се веома активно укључила на санирању посљедица пољуљаног утицаја Русије међу јужнословенским народима. На иницијативу групе професора у Санкт Петрбургу је 1858. године основана друштвено-политичка и добротворна организација Словенски комитет, са циљем да међу балканским Словенима различитим облицима помоћи, у новцу,

књигама, богослужбеним предметима, сликама, кроз учвршћивање веза са појединим институцијама и појединцима, помагањем издавачке дјелатности, листова и часописа, стипендијама ученицима и студентима из словенских земаља на школовању у Русији, шире идеју словенског јединства и распростиру међу Словенима здраве појмове о Русији и словенству.<sup>35</sup> На овим принципима основана су словенска добротворна друштва у Москви, Кијеву, Одеси... Руска влада дала је пуну подршку новооснованим организацијама, како кроз одобрење за рад так и кроз финансијску потпору. Министарство народне просвјете помагало је рад Московског словенског комитета са 1000 рубаља мјесечно.<sup>36</sup> Активност Московског добротворног комитета финансирана је углавном добровољним прилозима чланова, али је њихов рад био потпомогнут од стране азијског департамента МИД-а и Св. синода Руске православне цркве.<sup>37</sup>

Словенски добротворни комитети додјеливали су стипендије студентима из јужнословенских земаља који се нијесу школовали средствима владе, давали су једнократне помоћи у новцу, помагали одјећом и књигама, новцем за пут, давали позајмице итд. Средствима словенских добротворних комитета у периоду 1868-1893. школовало се 196 младића из словенских земаља, међу којима и 18 из Црне Горе.<sup>38</sup>

Новчане и материјалне помоћи словенских добротворних друштва представљале су константу у културним везама Црне Горе и Русије, а самим тим и у распростирању руске спољне културне политике у Црној Гори.<sup>39</sup>

Крајем 19. и почетком 20. вијека број младих људи из словенских балканских земаља који су жељели да упишу неки од руских уни-

<sup>35</sup> ГАРФ, Славянское благотворительное общество, Ф. 1750, оп. 1, ех72 (1858-1870).

<sup>36</sup> Исто, ех 64, л. 129; Министарство просвјете отворило је, на примјер, за студенте у Москви рачун у московској губернаторској каси 1875. на износ од 1000 рубаља како би појачао средства комитета намијењена стипендијама и другим видовима помоћи јужнословенским студентима.

<sup>37</sup> Више, Никитин С. А. *Славянские комитеты в России в 1858-1876*, Москва 1960.

<sup>38</sup> Хитрова Н. И, *Россия и Черногория в 1878-1908 годах*, Москва 1993, кн. 2, 252.

<sup>39</sup> Међу студентима који су прмали стипендије од Словенског добротворног друштва били су, на примјер, студенти комерцијално-техничке школе Иван Калуђеровић, Марко Врбица, Петар Ораовац. Њихова стипендија износила је по 74 рубље од почетка школовања. 1874. године Црногорцима смјештеним у Сергеј Посаду Словенско добротворно друштво је преко Емилијана Романовича Гусева слало топлу одјећу и новчану помоћ, а Нешку Зековићу, студенту филозофије првог курса, помогло је у књигама. Помоћ Словенског добротворног друштва користио је и Ристо Поповић, студент медицинског факултета Московског универзитета. Новчане позајмице комитета користили су и студенти чије је студије плаћала црногорска влада, на примјер у периоду 1892-1895. године позајмице комитета користили су Јосиф Перо, Радован Вукотић, Душан Радовић, Стефан Рељић, Вук Ђурашковић, Данило Гатало.

верзитета значајно је увећан. Млади људи из Србије, Бугарске, Црне Горе, Босне и Херцеговине најчешће нијесу располагали неопходним новчаним средствима а често нијесу имали ни школских услова за упис у више руске школе и универзитета. У немогућности да наставе школовање у Русији, ови млади људи су били приморани на повратак кући за шта нијесу имали потребних средстава. Обраћали су се тим поводом Словенском комитету за помоћ око боравка и повратка у домовину. Средства Словенског комитета, међутим, била су крајње ограничена, јер у том периду већ је значајно опао прилив од добровољних прилога друштву, тим више што су балканске државе, Србија, Црна Гора и Бугарска, од куда је и долазио највећи број оних који су жељели да упишу неки од руски универзитета, стекле државну независност и располагале својим владама које су могле да преузму обавезу даљег школовања својих поданика. Поданици из јужнословенских земаља нијесу могли да рачунају ни на неку битнију помоћ министарства спољних послова које је за ове намјене имало сасвим ограничена средства. Због околности у којима су се налазили млади људи из словенских земаља у непознатом граду, далеко од куће, без знања руског језика Словенско добротворно друштво је преко МИД-а и дипломатских представништава у словенским земљама, упутило јавно обавјештење, са захтјевом да се објави у локалној штампи, о условима под којима су млади људи могли да наставе школовање у Русији.<sup>40</sup> Словенски комитет је јавно обавијестио заинтересоване младе људе да прије него што дођу у Русију успоставе везу са Комитетом, да обавијесте Комитет о свом узрасту, образовању и да дођу тек по добијању потврдног одговора да су за њихово школовање обезбијеђена средства, као и упис на неку од школских институција, зависно од претходног образовања и старосне доби.<sup>41</sup>

На истим принципима на којима су радили и развили широку активност у јужнословенском свијету Словенски комитети, ангажовао се и Кружоок руских дама, друштвена организација која је обједињавала даме из аристократског друштва.<sup>42</sup> Организацијом је руководила кнегиња Т. В. Васиљчикова, а његове чланице су биле А. Д. Блудова, грофица Наталија Протасова. Дамски комитет у својој добротворној дјелатности имао је подршку највиших кругова руског друштва, па и неких чланова царске породице, принцеза које су по старом православном обичају увијек узимале учешћа у добротворним акцијама. Најактивнији члан

<sup>40</sup> Циркулярное отношение Первого департамента Министерства иностранных дел в русские миссии в Сербии и Черногории, дипломатическое агенство в Болгарии и консульств в Сараеве, АВПР, Ф. ПОЛИТАРХИВ, д. 1566, 1901л, 128-129.

<sup>41</sup> Исто.

<sup>42</sup> Чуркина И. В., *К вопросу о первом русском обществе помощи югославянским народам, Общественные и культурные связи народов СССР и Балкан, 18-19вв.*, Москва 1978, 62.

дамског кружока била је грофица А. Д. Блудова, која је више од двадесет година активно учествовала у раду кружока. Руска историичарка И. В. Ћуркина због њене активне улоге у дамском кружоку, назвала је ово друштво Кружоок грофице А. Д. Блудове.<sup>43</sup>

Поред помоћи која се тицала саме Црне Горе, кружоок руских дама слао је новчану помоћ крајем 60-тих дијеловима данашње Црне Горе који су улазили у састав отоманске империје и хазбуршке монархије попут новца за школу у Беранама, Зети, Гусињу, црквене књиге у Доброту, Грбаљ, Пљевља...<sup>44</sup>

Културно-просвјетном подршком Русије словенским земљама у другој половини 19. вијека у највећој мјери координирао је протојереј М. Ф. Рајевски, свештеник руске цркве при амбасади у Бечу. Дјелатност Рајевског била је у најближој вези са руским званичним круговима. Обавјештајно одјељење аустријског министарства спољних послова пратило је његове контакте са јавним, културним и политичким личностима словенских народа у Аустро-Угарској.<sup>45</sup> Протојереј Рајевски имао је велики круг личности с којима је одржавао везе. Тијесне контакте имао је са руским славистима, активним члановима словенских комитета, М. Н. Погодином, Н. И. Надеждином, В. И. Григоровичем, И. А. Аксаковим, А. Н. Поповим, Ф. В. Чижовим, А. Н. Пипином, И. И. Серезневским, О. М. Бодјанским, итд, руским дипломатама на Балкану, сарађујући непосредно на проблемима који су се тицали културно-просвјетних и црквених потреба јужнословенских земаља. На другој страни је импозантан списак људи из јужнословенског свијета с којима је одржавао везе, међу којима су владари, писци, научници, Петар II Петровић-Његош, Вук Стефановић Караџић, Фрањо Миклошић, Јосип Јурај Штросмајер, Станко Враз, Људевит Гај, Вјачеслав Ганка, митрополит Михаило, патријарх српски Јосиф Рајачић који је рукоположио Рајевског у чин протојереја.<sup>46</sup> Његов допринос културној историји јужнословенских народа је огроман. Моћни прото, како га назива српски научник, Дејан Медаковић,<sup>47</sup> без сумње допринио је да Беч, који је био раскрсница словенских путева, буде центар српског окупљања, о чему историографија треба тек да да ријеч.

<sup>43</sup> Исто.

<sup>44</sup> Н. Димитријевић-Н. П. Стремаухову, АВПР, Ф. 146, оп. 495, е. х. 4004, л3; Посолство в Константинополе, Исто, д. 2332, л 141-144; А. Д. Блудова о распоређивању доброволних прилога прикупљених у високом петроградском друштву, *Документи из Архива М. Ф. Рајевског...*, 125.

<sup>45</sup> *Југословени и Русија, Документи из архива М.Ф. Рајевског 40-80 века*, Том 2, књ. 1, Београд 1989.

<sup>46</sup> Исто, 7.

<sup>47</sup> Дејан Медаковић, *Срби у Бечу*, Нови Сад. 1998.

Везе Михаила Фјодоровића са Црном Гором датирају од његовог постављења за настојника руске цркве при руској амбасади у Бечу. Првих година боравка у Бечу Рајевски је остварио сарадњу са Петром II Петровићем Његошем и књазом Данилом. Преко Рајевског Петар II је остварио контакте са великим чешким пјесником Ганком, који је захваљујући руском свештенику упознао пјесничко дјело црногорског владике, владара и пјесника. Везе са Црном Гором задржао је прота Рајевски и касније, блиско сарађујући са књазом Данилом и књазом Николом, различитим културно-просвјетним поводима.<sup>48</sup>

Руски свештеник из Беча је у сарадњи са руским конзулом у Дубровнику А. С. Јонином, водио послове око отварања Учитељско-богословске школе и Дјевојачког института. По његовој препоруци за ректора Учитељско-богословске школе именован је Милан Костић, посредује у именовану Надежде Пацевич за начелницу Дјевојачког института, припрема са Николом Вукићевићем план и програм за Учитељско-богословску школу. Посредује око учешћа Црне Горе на Етнографској изложби 1867. у Москви. Обавјештава руски Св. синод о црквеним потребама у Црној Гори и активно учествује у достављању помоћи.

За заслуге према Црној Гори, књаз Никола, на предлог Нићифора Дучића, одликовао је 1866. године Рајевског крстом командора ордена Данила 2. реда за независност Црне Горе.<sup>49</sup> Ново одликовање добио је прота Рајевски 1873. када је одликован орденом 1. степена за независност који су добијала само лица на високим државним положајима или она лица која су имала изузетне заслуге за словенска дјела или Црну Гору, какав статус је стекао овај руски свештеник вишедеценијском радом у словенском свијету.<sup>50</sup>

Шта је Црна Гора почетком 20. вијека у односу на средину 19. вијека? Са чиме улази у овај "најкраћи" и најбурнији вијек, а са чиме завршава историју свог независног постојања, само су нека од питања која се налазе у непосредној вези са са наведеном темом. Наиме, средином 19. вијека Црна Гора је малена словенска и православна књажевина осуђена на патријархално самање стегама два моћна царства, без економских, културних па и политичких предуслова да се развије у модерну европску монархију 19. вијека. Само деценију након Париског мира крила моћног руског орла наткрилила су ову убогу земљу јаче и

<sup>48</sup> Сенка Распоповић, *М. Ф. Рајевски и културно-просвјетно посредовање у Црној Гори 1869*, Зборник радова са научног скупа Краљ Никола-личност, дјело и вријеме, Подгорица 1998.

<sup>49</sup> Н. Дучић о одликовању проте Рајевског од стране црногорског књаза Николе, *Документи из архива Рајевског...*, 258.

<sup>50</sup> Исто, 279.



свеобухватније него је то било у претходним раздобљима њене историје, у складу са својом балканском политиком, која се у потпуности подударила са потребама Црне Горе. У односу на тему о којој је ријеч Русија је створила институционалне претпоставке за културни раст земље, о чему смо говорили на претходним страницама. Како је је узвраћала Црна Гора Русији - тако што снагом своје националноослободилачке тежње није остављала отоманску империју у најближем сусједству у спокоју, не ријетко је уплићући у међународне спорове, поводом којих је могла да се чује европска ријеч и европски став Русије не само као покровитеља, већ и заштитника универзалних европских принципа о праву јужнословенских народа на европске културне вриједности.

Почетком 20. вијека иза наизглед мирне политичке сцене Европе, убрзавају се политичка прегруписивања и савезништва међу великим европским државама. Од европског политичког тла Русија се све више удаљава, како унутарполитичким тако и спољнополитичким разлозима.<sup>51</sup> Црна Гора, стицањем државне независности на Берлинском конгресу и проширеним границама са изласком на море, ушла је у двадесети вијек, знатно геостратешки ојачана што је вишеструко увећало њен политички значај. На другој страни ушла је у двадесети вијек династички везана са “најмањом од великих сила”, Италијом, која је имала политичких амбиција према југоисточној обали Јадранског мора.<sup>52</sup> Са њених западних граница, након окупације Босне и Херцеговине, Аустро-Угарска је трасирала допунске геостратешке путеве.<sup>53</sup> У троуглу геополитички супростављених држава, Италије, Аустро-Угарске и Русије, Црна Гора отвара путеве спољнополитичког прилагођавања и таржења нових могућих савезника у овом троуглу, вјерујући да јој велике силе остављају простора за самосталне спољнополитичке концепције у интересу ње саме или како се изразио предсједник владе Лазар Мијушковић да ће: ”Црна Гора имати користи, јер на конкуренцији тих трију држава ми само добијамо”.<sup>54</sup> Руски политички плашт био је недовољан да у новим околностима, покрије све потребе књажевине и династије Петровић. На том новом спољнополитичком путу, Црна Гора је ушла у фазу неспоразума са својом политичком гувернантом, која се и даље трудила да малену словенску књажевину на Балкану задржи у сфери свог утицаја,

<sup>51</sup> Више: *История внешней политики России, конец 19-начало 20века*, Москва 1997.

<sup>52</sup> Више: Е. А. Кирова, *Италиянская экспанзия в восточном Средоземно море в начале 20 в.*, Москва 1973.

<sup>53</sup> О односима Црне Горе и Аустро-Угарске више у Џон Д. Тредвеј, *Соко и Орао, Црна Гора и Аустро-Угарска 1908-1914*, Подгорица 2005; Новица Ракочевећ, *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914-1918*, Цетиње 1969; Андреј Митровић, *Продор на Балкан, Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд 1981.

<sup>54</sup> Н. М. Потапов, *руски војни агент у Црној Гори, Дневник*, Т. 2, 26. мај 2006, 121.

а ова се клела на вјерност Русији, иако је предсједник црногорске владе руском војном агенту на Цетињу Потапову изјавио: ”Бог ће вас Русе разумјети, ми вашу политику не схватамо.”<sup>55</sup>

Прво нарушавање руске спољне културне политике у Црној Гори десило се са потписивањем конкордата са Ватиканом, о регулисању правног положаја римокатолика у Црној Гори. Наиме, са стицањем државне самосталности на Берлинском конгресу, у састав Црне Горе ушло је становништво римокатоличке и исламске вјере.<sup>56</sup> Црна Гора је изгубила карактер православне земље. Потписивањем конкордата, почела је да се мијења и културна политика Црне Горе до тада ослоњена на пуну сагласност са руском спољном културном политиком чији је неодвојиви дио био духовно јединство Црне Горе и Русије.

Сљедећи корак у новом дефинисању културне политике Црне Горе био је дозвола за градњу римокатоличке цркве на Цетињу у којем није постојала римокатоличка паства. У подгоричку основну школу уведен је италијански језик. Тенденције културног приближавања “најмањој од великих сила”, Италији, изазвале су отпор цетињског митрополита Митрофана Бана, који није могао отворено да се супротстави књазу Николи. Као архијереј православне цркве, која је била и државна религија, митрополит је стварање римокатоличког центра у чисто православној средини видио као опасност која је водила измјени традиционалних културних принципа Црне Горе, православља и словенства. Сматрајући да му је дужност да брани те принципе, не налазећи у себи довољно снаге због обавезе да се “приклони вољи Господара”, обратио се за помоћ и подршку руском министру резиденту на Цетињу Д. С. Шчеглову. О садржају њиховог разговара руски дипломата је обавијестио у повјерљивом извјештају министарство иностраних дјела.<sup>57</sup> У извјештају се наводи: »Митрополит Митрофан у разговору са мном с горчином ми се жалио да је у подгоричку школу уведено, по жељи књаза Николе, предавање италијанског језика и да намјерава то да уради и у Цетињу. Владика је додао да је немоћан да се бори са тенденцијом књаза да подстиче тежње Италије да спроведе свој утицај у дјело васпитања црногорске омладине, не увиђајући сву опасност таквог правца, погодног да у будућности побије темеље на којима је расла и јачала Црна Гора, управо православље и духовну везу са Русијом.» Руски дипломата даље у извјештају наводи да се за италијанским језиком пробија католицизам, са којим ће се ”уколико се учврсти на Цетињу тешко борити”. Извијестио је министарство спољних послова да се те тенденције

<sup>55</sup> Исто.

<sup>56</sup> Више у Новак Ражнатовић, *Црна Гора и Берлински конгрес*, Цетиње, 1979.

<sup>57</sup> Д. С. Шчеглов..., АВПР, Славянский стол ф. 164, оп. 495. ех. 3836.

осјећају на Цетињу, гдје је књаз одобрио градњу римокатоличке цркве, којој се противио митрополит Митрофан Бан позивајући се на одсуство римокатоличке пастве. Без обзира на протесте митрополита, књаз Никола је био чврст у тој намјери због, како наводи Шчеглов, обећања која је дао италијанском краљу Виктору Емануелу.<sup>58</sup> Руски дипломата је са митрополитом разматрао мјере којима би “зауставили примјетну навалу на Црну Гору католицизма и утицаја, страниј књажевству, италијанске културе.” Митрополит и руски дипломата су сматрали да је неопходно да се на Цетињу подигне руска црква и да се за настојника одреди искусни, свестранообразован и уман архимандрит који би могао да буде спона између руског Св. синод и митрополита, који би био моћна потпора митрополиту у “тешком послу борбе са католицизмом, као и правилној поставци народног образовања у књажевини.” Цркве у Црној Гори, па и у самом Цетињу, које су биле сиромашне и непривлачне, према мишљењу митрополита, није су се могле борити са римокатоличком црквом и њеном свечаном службом. Та служба била је “привлачна за Црногорце склоне спољном сјају”, како их митрополит карактерише.<sup>59</sup> Због тога је сматрао да би спокојна величина православне службе у одговарајућим условима “захватила њихову душу”. Из тих разлога је молио митрополит Русију да обрати свој поглед на “једновјерну Црну Гору” и да покаже сву моћ православне цркве.

Након разговора са митрополитом руски дипломата је разговарао о иницијативи и са књазом Николом. Књаз је одмах прихватио идеју и поклатио парче земље за руску цркву на Цетињу. Руски Св. синод одредио је Померанцева за израду плана цркве. Послови око градње храма на Цетињу кренули су већ доласком професора Померанцева на Цетиње у првој половини септембра 1903. Митрополит се сагласио да храм буде потчињен петербуршкој митрополији, а не локалном епархијском начелству, да би се избјегли сви неспоразуми и да се сматра црквом руске мисије.<sup>60</sup>

Према извјештају руског дипломате из октобра мјесеца атмосфера око градње руске цркве била је крајње позитивна и пуна ишчекивања. Завршетак римокатоличке цркве се ближио крају, што је повећавало нестрпљење Црногораца да се што прије заврши руска православна црква.

Но, и поред почетно добре атмосфере, послови око градње храма су се одуговлачили. Већ 1906. године нови руски министар резидент Штејн, који је на том мјесту наслиједио Шчеглова, обавјестио је МИД,

<sup>58</sup> Исто.

<sup>59</sup> Исто.

<sup>60</sup> Исто; Радослав Распоповић, *Руски храм на Цетињу*, ИЗ, 1, 2000.

да је књаз у разговору са њим говорио ”крајње раздраженим монологом против градње храма на Цетињу”, а као аргумент наводио негодовање ”тобож читавог становништва Цетиња на вјерско-сепаратистичке тежње Русије”, која, како наводи руски дипломата ”за три, четири човјека гради посебну цркву, и да му је, тобож, долазила тим поводом депутација и изјавила да нога ниједног Црногорца неће прећи праг храма”.<sup>61</sup>

Градња руског храма на Цетињу произашла из оквира спољне културне политике Русије у Црној Гори није до краја добила сагласност књазу Николе, који је ипак спретним умом и благонаклоношћу руског цара Николаја II, успио да новац намијењен за градњу цркве пребаци на свој рачун. Наиме краљ се обратио руском цару са предлогом да се 200 000 рубаља издвоји за њега а да се 100 000 додијели мушкој гимназији, на шта је добио сагласност руског цара<sup>62</sup>

Да ли је новац уплаћен у пуном узносу није нам познато, али прва транша у износу од 117 097, круна, односно 125. 000 рубаља достављена је Црногорској банци, о чему је банка обавијештена.<sup>63</sup>

У истом периоду покушаја градње руске цркве на Цетињу, започело је отказивање гостопримства и Дјевојачком институту царице Марије, за коју је Павле Аполонович Ровински, поводом 25 година постојања, написао да му је једна образована личност из Русије написала: ”Баш ви најбоље од свих знате каква је то корисна и важна установа. То је вјероватно јединствен примјер стварно корисног и успјешног руског културног утицаја у словенском свијету, јединствен случај гдје смо успјели бити културно корисним и утицајним”.<sup>64</sup>

Наиме по вишедеценијској традицији у Институту је 1906. године организовано васкршње славље по руском обичају. Овом слављу није присуствовао ниједан Црногорац учитељ запослен у њему. Добро обавијештени руски војни агент на Цетињу, Потапов, тим поводом записао је у свом ”Дневнику”: ”Вјероватно је то морало бити забрањено одозго, јер се не би десило да по својој иницијативи не дође нико”.<sup>65</sup>

Изразито негативан став по питању опстанка Дјевојачког института износио је предсједник владе Лазар Мијушковић. Одржавање ове руске образовне институције у Црној Гори могло је да наруши његову аустрофилску репутацију. Потапов у свом ”Дневнику“ од 1. јуна записује да је у разговору руског дипломате Штејна и Лазара Мијушковића, Мијушковић казо: ”Ето ми имамо Дјевојачки институт. У суштини он

<sup>61</sup> Штејн-МИД-у, АВПР, Славянский стол, Исто, 1. 102, 16. окт. 1906.

<sup>62</sup> Н. Девченко-Сазонову, 1. 12 АВПР, Славянский стол, Исто, 1, 25, 1909.

<sup>63</sup> Храм на Цетињу, Исто, 1. 62, 1911.

<sup>64</sup> П. А. Ровински, исто.

<sup>65</sup> Н. М. Потапов, руски војни агент у Црној Гори, Дневник, Т. 2, 1906.

нама уопште није потребан, јер из Црне Горе не емигрира женски већ мушки елеменат, па би зато нама биле потребне мушке а не женске установе”. Штејн је, како даље наводи Потапов, упоређујући овај разговор са предсједником црногорске владе са тим да је црногорска влада укидала у наредној години 35 државних стипендија закључивао да би Лазар Мијушковић ”био спреман да избрише апсолутно и сваки траг неком испољавању културног утицаја Русије на Црну Гору, па према томе и да затвори Институт”.<sup>66</sup> Дан касније Потапов записује да се међу имућним становништвом Цетиња појавила идеја да ће ако ”Софијин Институт не буде преобразован по њиховој жељи о свом властитом трошку основати такву школску установу која ће одговорати њиховим захтјевима”. Све ове манифестације отпора Дјевојачком институту Потапов оцјењује као жељу Црне Горе да се “јавно еманципује од наше (руске-прим. аутора) политичке гувернанте.”<sup>67</sup> По питању Института Потапов је разговарао са књазом Николом. Записао је књажеве ријечи том приликом: ”До сада се Русија није никада бринула о нашем културном и моралном развоју, она је давала новац и ништа више; истина дио тог новца ишао је на Богословију, која је сада преобразована у Гимназију али то је све у чему се испољила брига Русије за нашу културу...” Ове ријечи књаза Николе свакако да су морале да оставе тежак утисак на човјека који је био веома добро упућен у све модернизацијске процесе и промјене у Црној Гори које је пресудно омогућило руско финансијско и културно посредовање у њој.<sup>68</sup>

На новембарском засиједању црногорске народне скупштине 1906. године, у оквиру претреса укупног стања у школама, покренуто је питање Института. Говорено је о томе да треба обратити пажњу на Институт и организовати га на начин да он задовољи оне захтјеве који се траже за све црногорске школе, отворити га за екстерне ученице и поставити захтјев да васпитање у њему буде у духу црногорског патриотизма.<sup>69</sup>

Борба коју је водила Софија Мертваго уз подршку руске владе, за очување ове школе, која је по ријечима министра спољних послова Сазонова служила ”дјелу васпитања и образовања словенске омладине” и омогућавала ”распрострањавање нашег утицаја на ближњем истоку,” трајала је око седам година. Априла мјесеца 1913. године краљ Никола је упутио писмо руској царици-мајци Марији Фјодоровој, која је била покровитељ Института, у којем је обавјештава о затварању Института. У

<sup>66</sup> Исто, 1. јун 1906.

<sup>67</sup> Исто, 7. јун 1906.

<sup>68</sup> Исто, 2. јун 1906.

<sup>69</sup> Стенографске биљешке о раду Црногорске народне скупштине 1906-1914, новембар 1906.

писму царици-мајци, књаз Никола наводи: ”укидајући овај институт који је под покровитљством нашег царског величанства, да створим други о трошку црногорске државе, ја се покоравам гласу срца.”<sup>70</sup> Краљ даље наводи да је Дјевојачка школа дала добре резултате, али да он мисли да би је требало “замјенити другом, надахнутом најстварнијом и најхитнијом потребом женске младежи наших територијалних освајања, и да би та школа могла дати богате плодове”<sup>71</sup>.

Руско посланство на Цетињу, преко “Гласа Црногорца”, службеног органа црногорске владе, обавијестило је 13. септембра 1913. “заинтересована лица” да се руски Дјевојачки институт на Цетињу затвара.<sup>72</sup>

Затварањем, послије 42 године постојања, Дјевојачког института на Цетињу, престао је да постоји један од најзначајнијих посредника у распрострањању руске спољне културне политике у Црној Гори. Једнако тако нестала је и једна од најзначајнијих образовних институција у Црној Гори, која је у великој мјери размакла ограда патријархалне културе.

### Закључак

Словенске земље на Балканском полуострву почетком друге половине 19. вијека налазиле су се на пола пута националног стасавања, до пунољетства предстојао им је дуг пут који је до тада, посебно када су у питању Црна Гора и Србија, најчешће оружаном борбом против отоманске империје подизале степен самоорганизовања и националног сазријевања. Париски конгрес је за двије наредне деценије искључио могућност оружаног сукоба, али и отворио пут за обје државе да се у већој мјери него до тада, кроз европску културну комуникацију, какву је за Црну Гору отворила Русија, приближе културно развијеном свијету. И поред политичких ограничења која су проистицала из Париског акта, Русија је на европским вриједностима отворила културни дијалог у јужнословенском свијету, у оквиру спољнополитичких концепција, који је у Црној Гори резултирао културним препородом.

Културни дијалог Црне Горе и Русије у другој половини 19. и почетком 20. вијека одвија се у форми културне спољне политике Русије, која није дефинисана на начин како је то урађено почетком 21. вијека, али мјере, средства и обим којим је остваривала културни дијалог у јужнословенском свијету, посебно у Црној Гори, упућују на ближе одређивање спољне културне политике. Културна спољна политика дисциплинарно спада у *policy studies*, као и културна политика уопште, и термин је но-

<sup>70</sup> Ристо Ј. Драгићевић, *Дјевојачки институт на Цетињу*, ИЗ, 12, 1950, књ. 5, 40-61.

<sup>71</sup> Исто.

<sup>72</sup> Глас Црногорца, 1913, 42, 4.

вијег датума. Међутим, културна политика има и историјску димензију и, ситуирана у историографске категорије времена и простора, улази у домен историјске науке. У чланку смо покушали да осветлимо ту димензију, која се и не може исцрпсти на нивоу чланка. Потпуније освјетљавање претпоставља обраду на нивоу студије и представља једну од оних тема којом ће се бавити млађе генерације историчара.

За потпуније разумијевање природе и историје црногорско-руских односа у другој половини 19. и почетком 20. вијека мишљења смо да истраживање руске спољне културне политике нуди цјеловитији увид у споне које их вежу, заправо то шта их је упућивало једне на другу а шта раздвајало. Руска спољна културна политика када је у питању Црна Гора нуди обиље доказа о томе да Црна Гора није само празни геостратешки интерес једне велике силе, већ простор према којем је Русија имала и унутрашњи однос, о чему свједочи сагласност цара Николе II да се новац намијењен за градњу храма на Цетињу да за њене школске потребе.

Dr Senka BABOVIĆ RASPOPOVIĆ

## MONTENEGRO AND FOREIGN CULTURAL POLICY OF RUSSIA IN SECOND HALF OF 19<sup>TH</sup> AND BEGINNING OF 20<sup>TH</sup> CENTURY

### *Summary*

The cultural ties between Russia and Montenegro, given in the chronological framework, are laying in the foundation of theme "Montenegro and the cultural foreign policy of Russia in the second half of XIX and the beginning of XX century". The range and the character of the cultural bonds between Montenegro and Russia in mentioned period have been largely determined by two factors: the Russian Balkan's policy after Paris' peace treaty, as well as the cultural-historical soil of Montenegro. Throughout these two factors was happening a unique cultural communication between Montenegro and Russia in second half of XIX century, being highly compatible with both countries' needs. For the Russia, they were of foreign-political character, while for Montenegro such kind of cultural communication provided the entering into a new phase of society's modernization.

KEY WORDS: *Russia, Montenegro, foreign politics, cultural ties, cultural communication*





Lovorka ČORALIĆ\*

PISMA I PORUKE REKTORA BUDVE, BARA I ULCINJA  
KAO IZVOR ZA PROUČAVANJE DIPLOMATSKO-  
POLITIČKIH ZBIVANJA NA JUGU CRNOGORSKOG  
PRIMORJA U XVI STOLJEĆU

*IZVOD: Središnja tema ovoga rada odnosi se na raščlambu arhivskog fonda Capi del Consiglio de' Dieci: Lettere di Rettori e di altre cariche, pohranjenog u Državnom arhivu u Mlecima (Arhivio di Stato di Venezia). Uporabljени su spisi koji se odnose na gradove Budvu, Bar i Ulcinj (u XVI stoljeću), koji – kroz izvješća gradskih dužnosnika mletačkoj središnjici – kažu o životu gradova i njegova stanovništva u doba ratne opasnosti i izravne ugroženosti. U radu se posebna pozornost pridaje raščlambi onih dokumenata koji izravno govore o organizaciji špijunske službe u zaleđu navedenih gradova, kao i o diplomatsko-političkim nastojanjima mletačkih dužnosnika da se za ratovanje pod stijegom Svetoga Marka pridobiju krajevi i stanovništvo u neposrednom zaleđu. Ovi su izvori ujedno i vrijedna građa za proučavanje širih sastavnica iz povijesti mletačkih stečevina na južnome dijelu istočnog Jadrana na samom početku ranog novovjekovlja.*

**KLJUČNE RIJEČI:** *Mletačka republika, Mleci, Bar, Ulcinj, Budva, mletačka uprava, Vijeće desetorice, vojna povijest, povijest špijunaže, rani novi vijek*

Boka Kotorska, budvansko-barsko i ulcinjsko priobalje, kao i područje albanskoga uzmorja, tvorili su u određenom povijesnom razdoblju sastavni dio mletačkih stečevina koje se u izvorima običavaju nazivati Mletačka Albanija (*Albania Veneta*).<sup>1</sup> U vrijeme mletačkoga vrhovništva, uglavnom

---

\* Аутор је научни савјетник, Хрватски институт за повјест, Загреб.

<sup>1</sup> Središnji istraživački interes ovoga rada usmjeren je na gradove Budvu, Bar i Ulcinj. O njihovom povijesnom razvoju, posebice na prijelazu iz srednjeg u rani novi vijek, usporedi: Ivan

uspostavljenog u razdoblju prve polovice XV stoljeća, tamošnji su gradovi po svim svojim temeljnim sastavnicama nalikovali upravnom, društvenom i kulturnom obrascu karakterističnom za komunalna društva duž cijele obale istočnog Jadrana. Ta se slika, međutim, dubinski i drastično mijenja već od druge polovice XV stoljeća. Godine 1479. pod osmanlijsku vlast pada moćna mletačka utvrda Skadar (kao i većina drugih gradova na području današnjeg albanskog uzmorja), a 1482. godine osmanlijskim (gusarskim) uporištem postaje i dotadašnji bosanski grad Herceg Novi u Boki Kotorskoj. To će rezultirati činjenicom da ubrzo potom cijeli prostor mletačke Boke, kao i područja od Budve do Ulcinja, postane neposredno ugrožen osmanlijskim provalama i pustošenjima. Izvješća mletačkih upravitelja u gradovima Budva, Bar i Ulcinj (načelnika i kapetana), kotorskih providura i kneževa, posebno ovlaštenih sindika i opunomoćenika za Dalmaciju i Mletačku Albaniju, ali i brojna općinska izaslanstva mletačkome Senatu, posvjedočuju o životu na granici, osiromašenju gradskog stanovništva, postupnom nestanku patricijskih obitelji te o iseljavanjima u sigurnije i od rata udaljenije gradove. Mletačka središnjica, i sama zauzeta brojnim i financijski skupim ratovima sa Osmanlijama na bojištima od Peloponeza do dalmatinskog sjevera i Istre, poduzimala je određene, ali ni približno dovoljne mjere za učinkovito održavanje fortifikacija svojih obrambenih predstraža, kao i za stalnu opskrbu grada streljivom i vojničkom posadom.<sup>2</sup>

Nepuno stoljeće poslije pada Skadra, u godini znamenite Lepantske bitke i velike pobjede kršćanske mornarice nad osmanskom ratnom flotom (1571), gradovi Bar i Ulcinj, geografski smješteni najbliže osmanlijskim posjedima, također padaju pod vlast osvajača sa istoka, a svi kasniji pokušaji mletačke vojske da ih vrati ostaju bezuspješni. Nakon 1571. godine područje Boke i grada Budve biti će još izrazitije i izravnije ugroženi osmanlijskim napadima. Jednako tako će i granice između mletačkih i osmanlijskih stečevina

Marković, *Dukljansko-barska metropolija*, Zagreb, 1902; Savo Nakićenović, *Boka. Antropo-geografska studija*, Beograd, 1913; Milan Šufflay, *Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters*, Wien und Leipzig, 1924; Đurđe Bošković, *Stari Bar*, Beograd, 1962; Nikola Vučković, *Srednjovjekovni statut Budve*, Budva, 1970; Pavle Mijović, *Vječno na Krajini*, u: Virpazar – Bar – Ulcinj, Cetinje-Beograd, 1974, 11-57; Ivan Božić, *Nemirno Pomorje XV veka*, Beograd, 1979; Sima Ćirković – Bogumil Hrabak – Nikola Damjanović – Đuro Vujović – Ljubo Živković, *Bar grad pod Rumijom*, Bar, 1984; Savo Marković, *Barski patricijat*, Bar, 1995; Oliver Jens Schmitt, *Das venezianische Albanien (1392-1479)*, München, 2001; Miloš Antonović, *Grad i župa u Zetskom primorju i severnoj Albaniji u XIV i XV veku*, Istorijski institut, Posebna izdanja, knj. 39, Beograd, 2003; Tadija Bošković, *Bar pod mletačkom vlašću (1443-1571)*, Bijelo Polje, 2004; Ivan Jovović, *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*, Bar, 2004; Lovorka Čoralić, *Barani u Mlecima: povijest jedne hrvatske iseljeničke zajednice*, Zagreb, 2006; Savo Marković, *Studia antibarensia*, Perast, 2006; L. Čoralić, *Iz prošlosti Boke – odabrane teme*, Samobor, 2007.

<sup>2</sup> L. Čoralić, *Barani u Mlecima*, 30-31.

na tom, prostorno nevelikom teritoriju, sve do Morejskoga rata (1684-1699) biti ispresijecane naizmjeničnim posjedima obiju sukobljenih strana.<sup>3</sup>

Nesigurnost življenja, stalni osjećaj neposredne ratne ugroze, migracije, demografsko opadanje, ogromni izdaci za gradnju fortifikacija i jačanje vojnih posada, ali i učestale diplomatsko-političke aktivnosti i razgranata mreža doušničke (špijunske) službe, biti će glavnim značajkama života na ovim prostorima tijekom više stoljeća mletačko-osmanskih ratova. Isto tako, ovo područje, smješteno u neposrednoj blizini Dubrovnika, imati će za taj grad posebnu važnost te će se sva zbivanja na potezu od Kotora do Albanije u gradu Svetoga Vlaha pratiti s najvećom pomnjom.

### Arhivska građa (pisma i poruke rektora)

Arhivsko gradivo koje se odnosi na diplomatsko-politička zbivanja na području Mletačke Albanije izuzetno je brojno i raznovrsno. U «moru» izvješća, dopisa i poruka odaslanih sa terena ili iz njegove bliže okolice, za ovu prigodu izdvajamo gradivo pohranjeno u Državnom arhivu u Mlecima (Archivio di Stato di Venezia, dalje: ASV). Riječ je o fondu koji nosi službeni naziv *Capi del Consiglio de' Dieci: Lettere di Rettori e di altre cariche* (skraćeno se navodi i kao *Consiglio dei Dieci: Lettere Rettori ai Capi*, dalje: *Lettere Rettori*) i sadrži izvješća, molbe, pisma i druge vrste dopisa upućenih od strane predstavnika mletačke vlasti (rektori, načelnici, knezovi, kapetani, kaštelani, rizničari), ali i samih gradskih opština (sudaca i vijećnika te privatnih osoba) mletačkoj magistraturi *Consiglio dei Dieci* odnosno njezinom tročlanom izvršnom povjerenstvu (*Capi del Consiglio dei Dieci*).<sup>4</sup> Za područje

<sup>3</sup> Miloš Milošević, *Granice Boke Kotorske za vrijeme mletačke vladavine (1420-1797)*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, sv. 22, Kotor, 1974, 11; L. Čoralić, *Iz prošlosti Boke*, 23-25.

<sup>4</sup> *Vijeće deseterice* (Consiglio dei Dieci) zasigurno je jedna od najvažnijih ustanova vlasti u povijesti republike Svetoga Marka. Osnovano je odredbom Velikoga vijeća 10. srpnja 1310. s ciljem kažnjavanja sudionika urote Baiamontea Tiepola, te kako bi se ubuduće spriječili svi slični pokušaji nasilne promjene sustava vlasti. Isprva je Vijeće deseterice imalo samo privremeno obilježje i precizno određene i ograničene dužnosti. Uskoro se pokazala neophodnost postojanja takvog državnog tijela te je njegova stalnost potvrđena dekretom Velikoga vijeća 20. srpnja 1455. godine. Vijeće je činilo deset mletačkih patricija, biranih među najviđenijim i najutjecajnijim odličnicima, starim najmanje 40 godina. Birani su svake godine u Velikom vijeću (tijekom zasjedanja od kolovoza do kraja rujna). Unutar jedne patricijske obitelji mogao se izabrati samo jedan član Vijeća, a članovi međusobno nisu smjeli biti u srodstvu. Tijek obnašanja službe trajao je jednu godinu. Radu i sjednicama Vijeća deseterice bili su od 1427. godine obvezni nazočiti duždevi savjetnici, dočim je ta obveza u slučaju dužda bila prepuštena njemu samom. U radu Vijeća sudjelovali su i predstavnici ustanove Avogadori del comun (najmanje jedan član), čija se nazočnost tražila u svezi pravnih propisa i regularnosti državnih dekreta. Predstavnik ove magistrature imao je velik utjecaj na rad Vijeća i mogao je, prema vlastitoj procjeni, opozvati već donesene

istočnojadranske obale u tom su fondu pohranjeni spisi koji se odnose na gradove u Istri (Labin, Dvigrad, Novigrad, Vodnjan, Grožnjan, Sveti Lovreč, Motovun, Poreč, Pazin, Pula, Oprtalj, Rašpor, Rovinj, Umag i Bale), Dalmaciji (Cres, Osor, Krk, Rab, Pag, Nin, Zadar, Šibenik, Trogir, Split, Klis, Knin, Makarska, Omiš, Sinj, Brač, Hvar, Korčula, Imotski) i u Boki Kotorskoj odnosno širem području onodobne pokrajine Mletačka Albanija (Herceg Novi, Kotor, Budva, Bar i Ulcinj). Za ovo istraživanje korištena je građa koja se odnosi na gradove Budvu, Bar i Ulcinj, posebice onaj dio koji je najuže vezan za tamošnju diplomatsko-političku aktivnost mletačke vlasti (središnjice i vlasti lokalne uprave).<sup>5</sup>

odluke. Vijeće desetorice sastajalo se četiri puta mjesečno. Na zahtjev dužda mogli su biti pozvani na zasjedanje u bilo koje doba dana ili noći, također i u dane praznika. Svakog mjeseca Vijeće je među svojim članovima biralo svoje službene predstavnike ili prvake (Capi del Consiglio dei Dieci, tri člana), koji su provodili odluke Vijeća, zastupali ga u raznim poslovima, pokretali određene istrage i slično. Kako bi se osigurala tajnost djelovanja, Vijeće je imalo jednu zajedničku škrinju u kojoj su bili pohranjeni spisi od posebne važnosti i koja se nije smijela davati na uvid drugim tijelima državne vlasti. Škrinju je nadgledao i za nju bio odgovoran službenik Vijeća - rizničar (camerlengo).

Vijeće desetorice imalo je ovlasti u svezi održanja mira i reda u državi, sigurnosti svakog građanina i održavanja dobrih običaja, propisa i pravila koje određuje državna vlast. Stoga se Vijeće može držati istodobno i tijelom zaštite javnoga reda i sigurnosti (sadržavalo je ovlasti današnjih ministarstava unutarnjih poslova, službi sigurnosti i sl). Na osnovi temeljnih načela djelovanja Vijeće desetorice bavilo se sljedećim problemima u državi: spriječavanjem urota, zavjera, špijunaže i širenja lažnih vijesti; nadzorom nad trgovačkim i obrtničkim korporacijama i njihovim djelovanjem; nadzorom nad privredno najvažnijim djelatnostima u državi (staklarstvo, uvoz drvene građe za potrebe mornarice, uvoz ruda); nadzorom nad ponašanjem građana; spriječavanjem kriminala, nasilja, zločina, razbojstava i drugih delikata; kontrolom nošenja oružja, kao i nadzorom javnih manifestacija (svetkovine, karneval, kazališta, rad kazina, hazardne igre i sl). U ovlasti Vijeća desetorice pripadalo je i prikupljanje izvješća od strane predstavnika mletačke vlasti diljem mletačkog dominija kako terraferme, tako i prekomorskih posjeda. S vremenom je, u skladu sa sve širim ovlastima, Vijeće desetorice preraslo u središnji državni organ, s nastojanjem da u cijelosti ograniči vlast i utjecaj ostalih državnih magistratura, pa čak i samoga dužda. Podrobnije o Vijeću desetorice usporedi: Mauro Macchi, *Storia del Consiglio dei Dieci*, sv. I-III, Genova, 1875-1877; Andrea Da Mosto, *L'Archivio di Stato di Venezia*, sv. I, Roma, 1937, str. 52-60; Frederic C. Lane, *Venice: A Maritime Republic*, Baltimore, 1973, str. 116-117, 181-182, 227-228, 264-265, 399-400, 403-404; Lovorka Čoralić, *Venecija: Kraljica mora s lagunarnih sprudova (Povijest Mletačke Republike)*, Samobor, 2004, 80-81.

<sup>5</sup> *Spisi predstavnika mletačke vlasti za gradove Budva, Bar i Ulcinj pohranjeni su u sklopu fonda Capi del Consiglio de' Dieci: Lettere di Rettori e di altre cariche u svežnjevima (bustama) 274 (Budva i Bar) i 278 (Ulcinj). Unutar tih svežnjeva pohranjeni su i spisi koji se odnose i na druge gradove duž istočnojadranske obale te je stoga folijacija dokumenata izravno zavisna o rasporedu (fizičkom slaganju) spisa unutar svakog svežnja. Tako su spisi vezani za Budvu označeni folijacijom od 278-315 (ukupno 31 dokument), za Bar od 39-78 (ukupno 33 dokumenta) te za Ulcinj od 1-23 (ukupno 19 dokumenata). Dokumente za navedena tri grada, kao i za Herceg Novi, transkribirala sam u suradnji s dr. sc. Damirom Karbićem. Knjiga je nedavno objavljena pod naslovom *Pisma i poruke rektora Dalmacije i Mletačke Albanije*, sv. I. (Pisma i poruke rektora Bara, Ulcinja, Budve i Herceg Novog),*

Vremensko razdoblje koje pokrivaju spisi sukladno je razdoblju mletačke vlasti nad tim krajevima. Slično tome, i sadržaj dokumenata za svaki pojedini grad sadrži, uz brojna zajednička obilježja sa ostalima, specifičnosti određene konkretnom onodobnom političkom, društvenom i vojnom situacijom. Najviše podudarnosti sadržane su u spisima koji se odnose na Bar i Ulcinj. Pokrivaju približno slično razdoblje (Bar od 1500. do 1570. godine, a Ulcinj od 1500. do 1556. godine). Trideset barskih dokumenata upućeno je Vijeću desetorice (*Lettere dirette ai Capi*), dočim su tri dokumenta (kao dio cjeline nazvane *Lettere non dirette ai Capi*) upravljena izravno duždu. U primjeru Ulcinja 16 je dokumenata naslovljeno na Vijeće desetorice, a dva su spisa upućena istodobno i Vijeću desetorice i duždu te u jednom primjeru generalnom providuru Dalmacije. Izvjestitelji (pošiljatelji) su gotovo redovito vrhovni predstavnici mletačke vlasti u ovim gradovima: u Baru su to načelnik (*potestas*) i (ili) kapetan (*capitaneus*) te kaštelan i (ili) rizničar (*castellanus et camerarius*), a u Ulcinju knez i kapetan (*comes et capitaneus*). U primjeru oba grada pisma mletačkom Vijeću desetorice u nekoliko slučajeva upućuju i predstavnici komunalne vlasti (suci i vijećnici komune, izaslanici-oratori komune i sl), kao i privatne osobe.

Velika je i podudarnost sadržaja izvješća predstavnika mletačke vlasti u Baru i Ulcinju: brojni se dokumenti stoga odnose na opis nezadovoljavajućeg stanja gradskih utvrda, nedostatnost oružja, strjeljiva, opskrbe hranom te brojnost vojne posade. Zajednički problem barske i ulcinjske utvrde i njihovih posada, ali i predstavnika općinske vlasti, bila je i neučinkovita i nepravodobna isplata njihovih plaća te se problemu financiranja gradskih posada i činovništva posvećuje u ovim izvješćima vrlo zapažena pozornost. Spisi odaju i izrazito tešku i nepovoljnu društvenu situaciju u samim gradovima. Razvidni su, primjerice, učestali društveni nemiri i sukobi između patricijata i pučana, ali i između samih patricijskih obitelji (posebice se to odnosi na krvave međupatricijske sukobe u Baru tijekom četrdesetih godina XVI stoljeća)<sup>6</sup>, kao i demografsko opadanje gradske elite i polarizacija između lokalnog patricijata i klera (Ulcinj). Iz spisa saznajemo za vodeće gradske patricijske obitelji i istaknute pojedince, za njihov angažman u društvenom životu grada, odnose sa lokalnom mletačkom upravom i mletačkom središnjicom, ali i za aktualno stanje crkve i klera i njihovu ulogu u javnom životu grada.

---

prepisali i uredili Lovorka Čoralić i Damir Karbić, Monumenta Spectantia historiam Slavorum Meridionalium, vol. LV, HAZU, Zagreb, 2009. U ovom radu dokumenti će biti citirani prema folijaciji u izvorniku.

<sup>6</sup> O društvenim nemirima u Baru usporedi: L. Čoralić, *Staleški raskol – tragom građe o društvenim sukobima u Baru u prvoj polovici XVI stoljeća*, Povijesni prilozi, god. 26, br. 32, Zagreb, 2007, 63-91.

S obzirom na smještaj i djelovanje u neposrednoj blizini osmanlijskoga susjedstva, vojni i civilni upravitelji ovih gradova mletačku središnjicu često izvješćuju o kretanju osmanlijskih postrojbi u okolici (putem informacija njihovih doušnika na terenu), o ponašanju stanovnika susjednih područja i o pokušajima njihova pridobivanja na mletačku stranu, o suradnji s lokalnim plemenima i velikašima na organizaciji protuturske obrane i slično. Ovi podaci, posebno u svezi izvješća koja se odnose na prenošenje poruka doušnika s terena (pod osmanlijskom vlašću), dragocjeno su vrelo za upoznavanje diplomatske aktivnosti Serenissime na mletačko-turskom pograničju te će im se u nastavku ovoga priloga posvetiti dodatna istraživačka pozornost. Redom ću, počevši od Bara i Ulcinja (koji u mnogo čemu imaju zajednički tijek povijesnoga razvoja) te završivši razmatranje s Budvom, ukazati na dokumente koji se mogu držati novim spoznajama o životu na pograničju mletačkih prekojadranskih stečevina.

### **Neposredno ugroženi osmanlijskim susjedstvom: apeli mletačkoj središnjici iz Bara i Ulcinja**

Iz grada Bara posebno su dojmive i učestale poruke tamošnjih predstavnika mletačke uprave (kaštelana i načelnika) koje se odnose na upozoravanje mletačke središnjice u svezi s osmanlijskim napredovanjima i izravnim ugrozom Bara, kao i činjenice da su obrambeni objekti u gradu zastarjeli i nepodesni za jači neprijateljski nalet. Takav je primjer dopis barskog kaštelana Pietra Bemba iz 1500. godine (6. kolovoza) u kojemu se Vijeće desetorice u Mlecima moli za redovitije slanje plaće (kojom izdržava i vlastitu obitelj). Opisuju se teški uvjeti života (kaštelana osobno, kao i vojne posade) u barskoj utvrdi i izrijekom navodi kako je opće saznanje da *ogni zorno Turchi corano per el paese et non se puol usir de la fortezza*.<sup>7</sup> Na taj se spis sadržajno nastavlja dopis upućen *Excelsi Consilii decem* samo nekoliko mjeseci kasnije (10. prosinca 1500). Pošiljatelji pisma su suci i vijećnici barske komune koji detaljno ukazuju na neodrživo stanje njihova grada uslijed osmanlijskog okruženja, kao i na konkretne potrebe redovitije opskrbe grada streljivom i oružjem (...*ricore al pio et benigno sufragio delle Sublimita Vostre che quelle per soa singular et infinita clementia se degna proueder che la sua terra de Antiuari posta agli confini de gran Turcho, conuicina a Scutari se possi conseruar sotto questo clementissimo stado da posta che mediante la diuina clementia fina hora presente se habia conseruata, non obstante che sia sta continuamente infestada et damnificata per continue incursioni de Turchi, et martholosi et habia patito grandissimi dani di animali et po-*

<sup>7</sup> ASV, Lettere Rettori, b. 274, br. 1, fol. 39r-39v.

*sessioni ...*).<sup>8</sup> U nizu sličnih dopisa upućenih iz barske komune središnjim tijelima državne vlasti u Mlecima, možemo izdvojiti i pismo upućeno od strane općinskih sudaca i vijećnika Vijeću desetorice, datirano na 30. srpnja 1501. Pismom dominiraju žalbe općinskih dužnosnika glede neučinkovitog djelovanja tadašnjeg barskog kaštelana Pietra Bemba, posebice u kontekstu lošega stanja gradskih utvrda, nedovoljnosti vojne posade i njezine opskrbe, kao i činjenice da općoj nestabilnosti u gradu u velikoj mjeri pridonose učestali neredi i zavjere koje potiču pučani, od kojih su mnogi već neko vrijeme osmanlijski podanici.<sup>9</sup>

Dio dopisa upućenih iz grada Bara mletačkom Vijeću desetorice odnosi se na prenošenje povjerljivih informacija o kretanjima osmanlijske vojske u nedalekom zaleđu. Te su izjave, često podložne dodatnim sumnjama i provjerama (već od strane samih izvjestitelja), dio uobičajene prepiske koja se, u godinama i desetljećima koje su obilježavali ratni sukobi i nesigurnost, odvijala između gradova duž istočnoga Jadrana ugroženih osmanlijskim nadiranjima i mletačke središnjice. Primjer jedne takve, u Mletke prenesene izjave, potječe iz 1552. godine (manje od dvadeset godina prije osmanlijskoga zauzimanja grada Bara). Riječ je o dopisu barskoga načelnika i kapetana (*Podestà et Capitano*) Antonija Cocca u kojemu se prenosi izvješće Brajana iz Verone (*Braianus de Verona*), vojnika u postrojbi kapetana Prospera Sala, upućenog u Bar radi obrane grada. Izjava se odnosi na vijest koju je Brajan čuo u Anconi od jednog mletačkog mornara, dolazećeg iz Carigrada, o mogućem ratnom djelovanju osmanlijske mornarice i o ulozi obitelji Savorgnan, čiji su odvjetci (protjerani sa područja mletačkog dominija) Osmanlijama obećali stjecanje otoka Krfa.<sup>10</sup>

Svakodnevlje gradova na pograničju činili su i odnosi, najčešće manje prihvatljiva obilježja, sa osmanlijskim podanicima iz zemljopisno nedalekih gradova. Jedan takav primjer bilježimo 1566. godine, kada barski načelnik Tomaso Pasqualigo izvještava Vijeće desetorice o krivotvoriteljima novčanica, zlatarima Petru i Nikoli, zavičajem iz tada osmanlijskog uporišta Herceg Novi (*Castel Nuovo*), a kojima su na barskom području potpora bili Barani Nikola Cipogna i Matija Gornjagora. Krivotvoritelji su sustavno tijekom proteklih godina na barskom području izrađivali lažni osmanlijski novac (*aspre*) te ga raspačavali u samom Baru (*...batteuano aspri falsi in questo Territorio in uno casone da paglia esistente in una uigna del ditto Mathio, doue haueuano fabricato una cauerna de un passo e mezo di larghezza per quadro, et d'altezza piu della commune statura dell'homo, coperta con tauolle, et terreno sopra posto alto tre quarte, con un piccolo*

<sup>8</sup> ASV, Lettere Rettori, b. 274, br. 2, fol. 40r-40v.

<sup>9</sup> ASV, Lettere Rettori, b. 274, br. 6, fol. 44r-44v.

<sup>10</sup> ASV, Lettere Rettori, b. 274, br. 28, fol. 71. (1-2. lipanj 1552).

*portello, et in quella per cinque giorni, e notte hanno battuto aspri moneda Turchesca corrente de qui a lire 3 l'uno, ne quali poneuano la mittà arzeno, et la mittà rame, et ditto Cippogna li daua argento da battere in aspri falsi, et quelli dispensaua in questa Città...*). Problem (djelomično i diplomatske naravi) nastao je iz razloga što su osmanlijske vlasti iz Herceg-Novoga zatražile žurno izručenje njihovih podanika Petra i Nikole. Kako je u svezi toga moglo doći do dodatnih problema, barski načelnik je zatražio očitovanje mletačke središnjice.<sup>11</sup> Naposlijetku, jedan od kronološki posljednjih dokumenata koji se odnose na grad Bar u doba mletačke uprave, potječe iz 1570. godine (19. rujan). Tada je, u samo predvečerje pada grada pod osmanlijsko vrhovništvo i drastičan prekid tijeka povijesnoga razvoja toga grada, posljednji mletački načelnik Alessandro Donato upozorio mletački *Consiglio dei Dieci* na potrebu iznalaženja načina kako bi se na mletačku stranu pridobili nedisciplinirani i kolebljivi, ali gradu prijeko potrebni pripadnici plemena Mrkojevići (*Marcovich*), smještenog na strateški važnom položaju između Bara i Ulcinja (... *sono di grandissima importanza*). Dobro svjestan hitnosti iznalaženja rješenja, Donato je mletačkoj središnjici predložio da se u svrhu pridobivanja glavara plemena Mrkojevići izdvoje određene novčane svote te time taj cijeli prostor i ljudstvo stave pod izravnu mletačku kontrolu.<sup>12</sup>

\*\*\*

Barskim izvješćima u velikoj mjeri nalikuju dopisi upućeni u Mletke iz nedalekog (i po povijesnoj sudbini sličnog) grada Ulcinja. Kao i u primjeru Bara, i u ulcinjskim dopisima učestali su apeli za pomoć gradu, osiguranje potrebnog streljiva te podizanje i poboljšanje fortifikacijskih objekata. Tako, primjerice, već u jednom od prvih dopisa koje za grad Ulcinj pohranjuje fond *Lettere Rettori ai Capi* (datiran u prosinac 1500. godine), knez i kapetan (*Comes et Capitaneus*) Pietro Nadal (Natalis) izvještava o katastrofalnom stanju postojeće vojne posade u Ulcinju i okolici, o kroničnom nedostatku novčanih sredstava i neredovitoj opskrbi utvrde. Takvo je stanje, naglašava Nadal, rezultiralo bijegom nekoliko vojnika iz postrojbe stratiota (*stradioti*) na osmanlijski teritorij (na područje skadarskog sandžaka). Takvi primjeri nisu samo pojedinačne naravi te je – zaključuje Nadal – radi prevencije potrebno poduzeti sve potrebne mjere kako bi se postojeća vojna posada motivirala za učinkovitiju obranu grada, posljednje mletačke predstraže prema stečevinama osvajača sa istoka.<sup>13</sup> Da se, međutim, stanje u gradu nije bitnije popravilo niti nakon više desetljeća godina, posvjedočuje nam i vlastoruč-

<sup>11</sup> ASV, Lettere Rettori, b. 274, br. 30, fol. 75. (4. veljače 1566).

<sup>12</sup> ASV, Lettere Rettori, b. 274, br. 32, fol. 77.

<sup>13</sup> ASV, Lettere Rettori, b. 278, br. 1, fol. 1r-1v.



no pisano izvješće Jurja iz Nice (*Zorzi da Niza*), topnika u mletačkoj vojnoj službi, krajnje nezadovoljnog kako općim stanjem u utvrdi, tako i osobnim statusom (opsežni navodi o oskudici, ali i konkretnim progonima i nepravdama kojima je bio konstantno izložen).<sup>14</sup> O stanju topničkoga dijela ulcinjske vojne posade posvjedočuje, samo nekoliko godina poslije, i izvješće kneza i kapetana Alvisea Cicogne (26. listopada 1531.). Izrijeком se naglašava ... *mala condittione di le munitio che si ritrouano in questa cita, tanto anti-que uechie et disusate che inuero (auertat Deus) quando fusse bisogno alcuno di adoperarle non sarebbeno di uso et utile alcuno*. Kao i u prethodnim primjerima, i ovdje je želja i cilj izvjestitelja, ulcinjskog vojnog i civilnog zapovjednika, ishoditi od nadležnih mletačkih vlasti što skoriji i rezultatima učinkovitiji odgovor.<sup>15</sup>

Nekoliko se sadržajem za ovo istraživanje posebno zanimljivih dopisa iz Ulcinja odnosi i na prenošenje doušničkih obavijesti o kretanju osmanlijske vojske u neposrednoj okolici grada (na tlu Albanije), kao i o ponašanju plemena nastanjenih u pograničnoj zoni. Ti su dokumenti vrijedno posvjedočenje o onodobnim ratnim prilikama na širem području najjužnijega dijela mletačkih posjeda duž istočnoga Jadrana. Prva takva obavijest potječe iz 1502. godine (1. veljače), a potpisuje je knez i kapetan Ulcinja Francesco Tagliapietra (Taiapietra). Mletački dužnosnik izrijeком napominje kako posjeduje *le noue informazioni da una fidatissima et vera spia domestico del Sanzacho da Scutari*. Obavijesti mu je prenio doušnik po imenu Tomaso Franzi iz Valone, zanimanjem trgovac, koji je – kako je iz spisa razvidno – za mletačku vlast već i prije slao povjerljive informacije o kretanjima Osmanlija (iz pravca Skadra prema Ulcinju i Baru). Iz spisa se, nadalje, doznaje da je Franziju u tome pomogao (također očito u svojstvu doušnika za mletačku stranu) trgovac Alvise sa Krfā te se ovom prigodom predlaže da mletačka središnjica spomenutu dvojicu obavještajaca nagradi primjerenim novčanim iznosom.<sup>16</sup>

Početkom XVI stoljeća grad je Lješ (*Alessio*) – uz Ulcinj i Bar – bio jedna od najvažnijih, ali i ratnim opasnostima najviše ugroženih mletačkih utvrda u ovom dijelu Jadrana. O kretanjima Osmanlija u pravcu Skenderbegova grada, posvjedočuje nam dopis koji 1506. godine (4. ožujka) Vijeću desetorice upućuje knez i kapetan Ulcinja Alvise Moro. Njegov je doušnik Mlečanin Agostino D'Ogniben, *ambassador del Marchese de Mantoa*. Prema Ognibenovim spoznajama, utemeljenim na osnovu vlastitog putovanja u Carigrad (*uenuto dala Porta*), opravdana je sumnja ... *chel Signor Turcho hauea al tuto deliberato de hauer lisola de Alexio*. Te je slutnje, upotpunje-

<sup>14</sup> ASV, Lettere Rettori, b. 278, br. 6, fol. 7. (4. travanj 1528).

<sup>15</sup> ASV, Lettere Rettori, b. 278, br. 7, fol. 8.

<sup>16</sup> ASV, Lettere Rettori, b. 278, br. 2, fol. 2.

ne saznanjima o pokretima Osmanlija iz sandžaka Kruja, potvrdio i aktualni mletački providur Lješa. U istome spisu, nadalje, Alvise Moro prenosi dojavu doušnika Petra, trgovca zavičajem s područja Skadarskoga jezera i stanovnika Venecije, a koji mu je prenio saznanja da Osmanlije pripremaju vojni pohod u pravcu otoka Rodosa.<sup>17</sup> Potonju informaciju (o mogućem napadu na Rodos), Moro, međutim, poriče u dopisu poslanom Vijeću deseterice istoga dana (4. ožujka 1506). Moro drži da je procjena njegova obavještajca glede kretanja osmanlijskih postrojbi prema Rodosu bila netočna te se stoga ispričava svojim nadređenima što ih je, radi ishitrene i nedovoljno provjerene obavijesti, mogao dovesti na pogrješnu procjenu aktualne vojne situacije.<sup>18</sup>

Ulcinj je tijekom XVI stoljeća, sve do pada pod osmanlijsku vlast, jamačno bio jedna od najvažnijih mletačkih obavještajnih baza. Odatle su u mletačku središnjicu, kako je razvidno iz prethodnih dopisa, pristizala izvješća doušnika koji su se, ponajprije zahvaljujući svojem zanimanju (trgovci) ili položaju (diplomatski predstavnici), mogli slobodnije kretati osmanlijskim teritorijem i ratom ugroženim područjima. Uz navedene dopise, datirane u prve godine XVI stoljeća, iz Ulcinja bilježimo slična izvješća i u kasnijim desetljećima. Takav je primjer zabilježen 1536. godine (nadnevak je 30. ožujka), kada knez i kapetan Ulcinja Pietro Maria Diedo prenosi Vijeću deseterice sadržaj svog razgovora s Zuannom Campsijem (Campsom), Albancem koji je djelovao kao napuljski doušnik na osmanlijskom području. Campsi i njegovi *compagni*, koji se svi trenutno nalaze u Ulcinju, dali su Diedu vrlo dragocjene podatke o kretanju *del Signor Turcho*, ali i o trenutnoj situaciji na području gradova Skadar, Kruja, Lješ *et altri loci tra questi confini*.<sup>19</sup>

Naposljetku, kada je riječ o izvješćima koja su upućena iz Ulcinja, izdvaja se i nekoliko dopisa koji kazuju o konkretnim vojnim okršajima u zaleđu, ali i o ponašanju tamošnjih lokalnih plemena. Tako 1518. godine (10. siječnja) knez i kapetan Ulcinja Francesco Corner izvještava o sukobima izvan gradskog teritorija, na području koje se nalazilo pod osmanlijskom vlašću (*ad vna villa nela ditione del Illustrissimo Signor Turcho*). U sukobima su poginula dva brata – Martin i Kaliman – pripadnici plemena Piperi, a koji su prema izvješću ulcinjskog dužnosnika, označeni kao *assassini i principali in seta*.<sup>20</sup> Kao i u primjeru Bara i njegova odnosa sa stanovnicima područja Mrkojevići, i za grad je Ulcinj od nemale važnosti bilo praćenje ponašanja pripadnika susjednih plemena, ponajprije onih koja su se već nalazila pod osmanlijskom vlašću. Takav su primjer pleme Pamalioiti, o kojemu Vijeću

<sup>17</sup> ASV, Lettere Rettori, b. 278, br. 18, fol. 22.

<sup>18</sup> ASV, Lettere Rettori, b. 278, br. 17, fol. 21r-21v.

<sup>19</sup> ASV, Lettere Rettori, b. 278, br. 9, fol. 11.

<sup>20</sup> ASV, Lettere Rettori, b. 278, br. 4, fol. 5r-5v.

desetorice piše knez i kapetan Ulcinja Zorzi Valier (17. VI. 1545.). Riječ je o zahtjevu koji je mletačkoj vlasti uputio vojvoda (*Vaivoda*) Pamaliota Nica Armani, a koji za vjernost Serenissimi traži i odgovarajuću plaću. Međutim, kako njegov vojvodski naslov nije službeno potvrđen od strane predstavnika mletačke uprave te se s time u svezi Armaniju ne može isplatiti plaća u statusu mletačkog vojnog službenika, Valier se obraća mletačkoj središnjici kako bi se za ovaj problem pronašlo odgovarajuće rješenje.<sup>21</sup>

### Neosvojeno mletačko uporište: izvješća iz grada Budve

Gradovi Bar i Ulcinj predstavljali su, kako je razvidno iz prethodnih dokumenata, najisturenije mletačke obrambene punktove na istočnom Jadranu. Njihov je status stoga u XVI stoljeću bio u velikoj mjeri specifičan, ponajprije obilježen ratnom svakodnevicom i nesigurnošću. Mletački dužnosnici, časnici, ali i obični vojnici, protagonisti su spisa koji se – više ili manje redovito – odašilju Vijeću desetorice, a većini ovih dopisa zajednički je konstantni vapaj za pomoć od središnjice, molba za uobičajene, svakodnevne i konkretne potrebe grada i ljudi pod opsadom. Istovremeno, a to dio dokumenata zorno pokazuje, Bar i Ulcinj su, kao središta mletačko-turskog pograničja, predstavljali i rasadište za doušništvo i (polu)tajne diplomatske pregovore. Praćenje kretanja osmanlijske vojske, proučavanje njihovih namjera i strateških ciljeva, pregovori sa stanovnicima područja koja su pod osmanskom upravom, za načelnike ovih gradova bili su dio svakodnevnih obveza.

Drugačija je, međutim, bila situacija koja se odnosi na grad Budvu, mletačku komunu koja – iako ugrožena neposrednom blizinom Osmanlija – nikada nije potpala pod vlast osvajača sa istoka. Spisi iz fonda *Lettere Rettori ai Capi* koji se odnose na Budvu datiraju u razdoblje od 1507. do 1765. godine i u najvećem su broju upućeni Vijeću desetorice (u manjoj mjeri izravno su upućeni duždu). Slično primjerima za Bar i Ulcinj, i ovdje su izvjestitelji predstavnici mletačke vlasti: načelnik i (ili) kapetan Budve, suci i vijećnici komune te u pojedinačnim primjerima mletački generalni zapovjednik mora i generalni providur Dalmacije. Dio budvanskih dokumenata odnosi se na stanje gradskih fortifikacija i vojnu posadu u gradu, probleme opskrbe, nedostatak i neadekvatnost naoružanja i dogradnju gradskih bedema. Dio izvješća odnosi se na praćenje kretanja i namjera Osmanlija u neposrednoj okolici Budve. Naglašava se osjetljivost položaja Budve u odnosu na osmanlijsko susjedstvo, kao i na ponašanje susjednih općina Paštrovići, Maine, Grbalj i Pobori. Iz dokumenata su razvidna s jedne strane nastojanja mletačke vlasti

<sup>21</sup> ASV, Lettere Rettori, b. 278, br. 14, fol. 17.

da te općine pridobije za protuosmanlijsko ratovanje, ali i – s druge strane – njihova nepouzdanost, nasilničko ponašanje i izravno ugrožavanje stanovnika Budve (pohara budvanskih vinograda, napadi na brodove i sl). Dio spisa odnosi se na unutarnje stanje u gradu, probleme s dijelom građana protiv kojih je bio pokrenut proces i koji su bili na neko vrijeme prognani iz grada. Spisi otkrivaju i odnose između katoličkog i pravoslavnog stanovništva, probleme s općinskim službenicima (smjene općinskog kancelara, tužbe protiv guvernadura okruga Budva i dr), probleme pri opskrbi grada žitom i krijumčarenje soli od strane kotorskih patricija-trgovaca, kao i odnose između domaćega klera i papinskih povjerenika. Razvidno je i da dio problema koji su završili procesima rješava generalni providur Dalmacije, a ne providur/rektor Kotora. U cjelini, iako sadrže brojne posebnosti, spisi koji se odnose na budvansku komunu svojim sadržajem i formom u velikoj su mjeri podudarni sa spisima odaslanim u Mletke iz Bara i Ulcinja. Za ovo istraživanje izdvojiti ću, prema istim sadržajnim osobitostima dokumenata kao i za Bar i Ulcinj, one spise koji se odnose na opće stanje u gradu (vojna posada, fortifikacije, logistika i slično), kao i na rad doušničke službe u svezi nadziranja kretanja osmanlijskih postrojbi u zaleđu.

Upravo najstariji (20. veljače 1507) dopis upućen iz Budve Vijeću desetorice kazuje o unutarnjoj situaciji među budvanskim građanstvom (međugrađanski sukobi), ali i o neophodnosti utvrđivanja gradskih bedema. Spis potpisuje tadašnji načelnik (*Podestà*) Budve Vinciguerra Quirino (...*se habia a fortificar tal sua forteza, ma esser de far altra forteza nela terra e altre spexe de forification de la terra, le qual secundo el iuditio mio non seruino a proposito del stado della Illustrissima Signoria nostra, [supre]mo ze seria in preiuditio. Ma come ho predito le forteze sono saluation de le terre; tamen le Magnificentie Uostre prouedera cum le sue solite sapientie quello meglio gli parera in conseruation de questo suo loco.*)<sup>22</sup>

Iz 1569. godine (7. rujna) potječe spis načelnika Budve Agostina Pausaliga. Iz sadržaja ovoga dokumenta saznajemo za probleme sa popunom vojnoga ljudstva zaduženog za čuvanje ulaza u grad, kao i za podatak da se plaća vojnika (jednako kao i u Baru i Ulcinju) dobrim dijelom osiguravala od prihoda na prodaju soli. Iako položaj Budve nije bio ni približno toliko alarmantan kao u slučaju Bara i Ulcinja, iz ovoga, kao i nekih drugih dokumenata upućenih Vijeću desetorice, razvidno je konstantno nastojanje mletačkih dužnosnika da se pojača brojnost vojne posade u utvrdi, kao i da se postojeći fortifikacijski objekti pojačaju i prilagode aktualnoj vojnoj opasnosti.<sup>23</sup>

<sup>22</sup> ASV, Lettere Rettori, b. 274, br. 1, fol. 278r-278v.

<sup>23</sup> Et per tanto suplico humilmente et ricerco dalle Eccellentissime Signorie Vostre si degnino di suffragarmi in questi euidentissimi bisogni, dandomi licentia cum vna del suo Eccellentissimo Magistratto, ch'io possi far scriuer quatro huomeni per far far le sudette guardie, et

Isplata vojničkih plaća bila je temeljni preduvjet za funkcioniranje obrane grada. Da je s time u svezi često dolazilo do problema, ponajprije radi krijumčarenja soli i izostanka prihoda na regularnu prodaju soli, posvjedočuje i obraćanje načelnika Budve Steffana Grittija iz 1540. godine (13. kolovoz), a zanimljivo je spomenuti da se kao izravno optuženi za krijumčarsku djelatnost bilježi kotorski patricij Tripun Drago. U obraćanju Vijeću deseterice budvanski dužnosnik moli za poduzimanje koraka u svezi uvođenja reda i nadzora nad trgovinom solju jer se – kako naglašava – neregularna trgovina vrlo negativno odražava na redovitu isplatu vojničkih i časničkih plaća u budvanskoj utvrdi.<sup>24</sup> Ratne neprilike u velikoj su mjeri otežavale i redovito snabdijevanje grada žitom. U godini uoči Lepantske bitke i konačnog pada Bara i Ulcinja pod osmanlijsku vlast stanje na pograničju bilo je iznimno napeto, a trgovinska komunikacija iznimno sužena. O tome nam posvjedočuje pismo načelnika Budve Agostina Pasqualiga (17. V. 1570) u kojem se iskazuje zabrinutost radi problema opskrbe grada žitom iz albanskih krajeva.<sup>25</sup>

Iz XVI. stoljeća potječe, kada je riječ o Budvi, i nekoliko pisama koja se odnose na kretanje osmanlijskih postrojbi u pozadini (saznanja na osnovu dojava doušnika), kao i na pokušaje da se na mletačku stranu pridobiju pogranični teritoriji i tamošnje, prema gradu često neprijateljski raspoloženo ljudstvo. Takav je primjer dopis načelnika Budve Giovannija Battiste de Pesaro (26. svibnja 1513.), a u kojemu se mletačka središnjica izvještava o želji stanovnika Grblja da prijeđu pod mletački suverenitet (...*per quelli de Zuppa subditi del Signor Turcho, quali se rendeno prompti di venire ala deuotion di quella ... , che stessino de bon animo che ogni uolta sera tempo la Sublimita Vostra li receuera et tegnera per carissimi seruitori.*)<sup>26</sup>

Iako u manjoj mjeri nego u primjeru Bara i Ulcinja, i u Budvu su pristizale vijesti doušnika o kretanju osmanlijskih postrojbi u zaleđu. Ponajprije se pratilo stanje na području općina Maine, Pobori i Grbalj, a koje su – ovisno o ratnim okolnostima – često prelazile sa osmanlijske na mletačku stranu i obrnuto. Godine 1569. o tome pišu suci i vijećnici budvanske općine, obraćajući se načelniku svoga grada Agostinu Pasqualigu. Do njih

---

altro. Poi [informar] non so piu in che fidarmi hauendo falito li proprii signori dalla sanita, et quelli, non essendo qui camara pagare a lire 12 de piccoli al mese per huomo del tratto delli sali che per conto di sua Serenita si uendono tenendoli fin tanto che durano questi sospetti solamente se pero a quelle par giusto et conueniente... (ASV, Lettere Rettori, b. 274, br. 11., fol. 289). Dopis sličnog sadržaja bilježimo i 1578. godine (4. rujna), kada načelnik Budve Lion Bembo izravno piše mletačkom duždu Nicolòu Da Ponte, a u svezi pribavljanja dodatnih novčanih sredstava za popravak gradskih utvrda (ASV, Lettere Rettori, b. 274, br. 31, fol. 315).

<sup>24</sup> ASV, Lettere Rettori, b. 274, br. 9, fol. 287.

<sup>25</sup> ASV, Lettere Rettori, b. 274, br. 12, fol. 290.

<sup>26</sup> ASV, Lettere Rettori, b. 274, br. 2, fol. 279r-279v.

je, naime, dospjela vijest providura u Kotoru, a prema kojoj se osmanlijska vojska, predvođena lokalnim sandžak-begovima, kreće prema Mrkojevićima i Podgorici. Usljed toga na području Maina, Pobora i Grblja zavladao je strah među stanovništvom koje je nedavno ponovno priznalo vlast Serenissime. U tom se smislu, a s ciljem zaštite žiteljstva koje je poglavito imalo ulogu čuvati i braniti neposredne prilaze Budvi i Boki Kotorskoj, načelnik Pasqualigo obraća središnjici moleći ih za instrukcije u daljnjim postupcima.<sup>27</sup>

### Zaključak

*Epistolae et communicationes rectorum Albaniae Venetae* prevrijedno su gradivo za proučavanje društvenih, vojnih i političkih sastavnica u povijesti područja od bokeljskoga zaljeva do grada Ulcinja. Njihova je vrijednost dodatno istaknuta za XVI stoljeće, razdoblje kada su osmanlijske provale i nadiranja izravno zaprijetile najjužnijem dijelu mletačkih posjeda na istočnom Jadranu. U žarištu ratnog kovitlaca najviše su se našli gradovi Bar i Ulcinj (koji pod osmanlijsku vlast padaju 1571. godine) te su spisi mletačkih državnih dužnosnika upućeni Vijeću desetorice u Mletke izravno posvjedočenje o okolnostima i tegobama života na granici. Za proučavanje političko-diplomatskih odnosa i komunikacija na ovome dijelu mletačkih prekojadranskih posjeda posebno su nam zanimljiva izvješća koja izravno prenose dojave doušnika, mletačkih pouzdanika i povjerenika raznorodnog podrijetla i zanimanja, a koje kazuju o namjerama i napredovanjima osmanskih postrojbi u zaleđu. Iz njih, kao i iz drugih uporabljenih spisa, postaje razvidan beznadan položaj Bara i Ulcinja, gradova kojima – očito je – nije bila pružena dovoljna pomoć kako bi se oduprli osmanlijskoj sili. Iz godine u godinu, od jednog do drugog općinskog upravitelja, ponavljaju se apeli za pomoć, ističe značaj toga prostora, gradova i ljudstva za obranu mletačkih stečevina, ali i pomno organizira doušnička služba koja s terena osluškuje i izvještava o približavanju izravne ratne opasnosti. Sve to, na kraju, nije bilo dovoljno, te su Bar i Ulcinj nakon 1571. godine trajno prestali biti mletačkim obrambenim predstražama, a njihov je povijesni tijek i kontinuitet drastično prekinut i promijenjen.

Drugačija je, naglašeno je u radu, situacija sa gradom Budva, koja će – iako također ugrožena ratnim događanjima – ostati mletačkim posjedom sve do trajnog nestanka Serenissime sa povijesne pozornice. Međutim, iako je Budva – u odnosu na Bar i Ulcinj – predstavljala relativno sigurno mletačko uporište, blizina osmanlijskih stečevina, stalna opasnost od pokretanja neprijateljske vojske i loša obrambena spremnost grada, i ovdje će stvarati dojam

<sup>27</sup> ASV, Lettere Rettori, b. 274, br. 11B, fol. 291.

nesigurnosti i izravne ugroženosti tamošnjeg žiteljstva. Stoga i iz Budve, gotovo jednako kao i iz Bara i Ulcinja, u Mletke pristižu dramatični apeli o nužnosti učinkovitijeg ustroja vojne posade, o neophodnosti dogradnje fortifikacijskih zdanja, ali i o potrebi pridobivanja susjednih plemena i područja na savezničku borbu protiv Osmanlija.

U svakom slučaju, bez obzira na manje međusobne razlike, sva tri grada – Budva, Bar i Ulcinj – u XVI su stoljeću predstavljali iznimno važne mletačke uporišne točke na istočnom Jadranu. Kroz spise mletačkih dužnosnika, ponajviše upućene Vijeću desetorice, razvidna je široka diplomatsko-politička aktivnost na terenu, poduzimana sustavno, uz znanje mletačke središnjice, a sa ciljem praćenja i nadzora vojno-političke situacije na širem području južnoga dijela istočnojadranske obale. Stoga ovi spisi, zaključimo, prelaze razinu lokalnih vrela te postaju prvorazredan izvor i za proučavanje brojnih sastavnica iz prošlosti Boke Kotorske, Mletačke Albanije i unutrašnjosti Crne Gore u prijelomnim stoljećima njihova povijesnoga razvoja.

Lovorka ČORALIĆ

#### LETTERS AND COMMUNICATIONS OF THE RECTORS OF BUDVA, BAR AND ULCINJ AS A SOURCE FOR THE DIPLOMATIC AND POLITICAL HISTORY ON THE SOUTH OF MONTENEGRIN LITTORAL IN THE SIXTEENTH CENTURY

##### *Summary*

Boka Kotorska (the Gulf of Kotor), and the littoral of Budva, Bar and Ulcinj, as well as the area of the Albanian littoral, were, during a certain period of time, a part of Venice's acquisitions, one that sources used to call Venetian Albania (*Albania Veneta*). During the period of Venetian rule, which was in general established during the first half of the fifteenth century, the cities of that area followed, according to their basic characteristics, administrative, social and cultural patterns characteristic of communal societies along the eastern Adriatic. However, this picture changed profoundly and drastically as early as the second half of the fifteenth century. In 1479 the powerful Venetian fortress of Shkodra fell under Ottoman rule (as did the majority of other cities in the area of the present-day Albanian littoral), and in 1482 Herceg Novi in Boka Kotorska, which had at that time belonged to the Kingdom of Bosnia, also became a stronghold of Ottoman pirates. As a result, soon afterwards the whole area of Venetian Boka, as well as areas from Budva to Ulcinj, became immediately endangered by the Ottoman raids and devastations. The reports of Venetian rectors in the cities of the area (the *podestà* and captains), the provisors and counts of Ko-

tor, and the specially empowered *sindici* and procurators for Dalmatia and Venetian Albania, but also numerous communal embassies to the Venetian Senate, testify to the conditions of life on the border, the impoverishment of the urban population, the gradual extinction of patrician families and the emigration to the safer cities, more distant from the war.

The central theme of this article is the analysis of the archival series of the State Archive of Venice (*Archivio di Stato di Venezia*) called *Capi del Consiglio de' Dieci: Lettere di Rettori e di altre cariche*. The documents used are those related to the cities of Budva, Bar and Ulcinj (in the sixteenth century), which – through the reports of city officials to the Venetian central authorities – speak of the life of these cities and their population in a period marked by the danger of war and a direct threat from the Ottoman army. In the article, particular attention is paid to the analysis of those documents speaking directly about the organisation of the network of agents and spies in the hinterland of the aforementioned cities, as well as the diplomatic and political attempts of Venetian officials to attract the population of the immediately neighbouring areas to fight under the standard of St. Mark. These sources are at the same time valuable source material for the study of numerous various elements from the history of Venetian acquisitions in the southern part of the eastern Adriatic at the very beginning of the Early Modern Age.

KEY WORDS: *Venetian Albania, Republic of Venice, Venice, Bar, Ulcinj, Budva, Venetian administration, Council of Ten, military history, history of espionage, Early Modern Age*



Др Валентина ЖИВКОВИЋ\*

## КУЛТ СВЕТЕ КЛАРЕ У КОТОРУ (XIV – XVI ВЕК)

*ИЗВОД: На основу сачуваних писаних и ликовних извора разматране су етапе прихватања и развоја култа оснивачице другог фрањевачког реда, свете Кларе, у позносредњовековном Котору. Убрзо након доласка фрањеваца у Котор, изграђен је и манастир клариса, прво надомак града, а потом и унутар самих бедема 1364. године. Штовање свете Кларе у которској средини добило је посебан акценат укључивањем представе ове светитељке у оквиру сликане декорације катедрале Светог Трипуна.*

*КЉУЧНЕ РЕЧИ: Света Клара, Котор, култ, фрањевачки ред, катедрала Светог Трипуна*

Улога фрањевачког женског реда у религијском животу касно-средњовековног Котора била је изузетно снажна. Развој клариса је био праћен прихватањем и јачањем култа оснивачице реда, свете Кларе (1194-1253). Несумњиво сведочанство о томе представљају два догађаја. Први је изградња манастира клариса, прво надомак града, а потом и у оквиру бедема, док је други сликање представе свете Кларе у оквиру фреско декорације катедрале Светог Трипуна. За стицање заокружене слике о снажењу реда клариса у Котору током прве половине XIV века потребно је паралелно анализирати расположиве изворе, писане и ликовне.

Два фрањевачка реда, први намењен мушкарцима и други женама, имала су у својој матичној средини готово паралелан развој. Нешто другачију динамику прихватања просјачки редови су имали у другим областима. У Котор су фрањевци дошли из Дубровника 1265. године.

---

\* Аутор је научни сарадник у Балканолошком институту САНУ Београд.

Првобитно су имали само једну кућу за становање која се налазила на Шурању изван градских зидина, вероватно на истом месту на којем је 1288. године саграђен њихов манастир са црквом Светог Фрање. Као ктитор овог манастира помиње се краљица Јелена Анжујска. Исте године када и у Котору, краљица Јелена је основала фрањевачке манастире у Бару, Скадру и Улцињу. Фрањевачке мисије у Котору, Бару, Улцињу и Драчу одвијале су се под покровитељством дубровачког огранка реда.<sup>1</sup>

Изгледа да је убрзо након доласка фрањеваца у град, део црквене структуре Котора постао и други фрањевачки ред свете Кларе. У науци је било уобичајено да се као почетак историје реда клариса у Котору узима година 1364, када је изграђен манастир Свете Кларе у оквиру градских зидина. Међутим, извори говоре да је бар три или четири деценије пре изградње манастира у граду постојао изван бедема женски фрањевачки манастир. Ова чињеница демантује досадашње мишљење да је изградња манастира у граду значила и долазак другог фрањевачког реда у Котор. Наиме, најранији помен которског манастира клариса јесте законска одредба о избору манастирских прокуратора која је донешена за време бискупа Рајмунда Агоутија (1331-1334). Према овом закону сваке године треба да се бирају два племића прокуратора и дефенсора за било који манастир которске општине, што је у тексту одредбе прецизирано следећим примерима “*ut est Monasterii S. Georgii de Gulpho, Monasterii poncellarum, sive Sanctae Clarae de Catharo, et Monasterii S. Petri de Surana, et omnia alia monasteria, quae pertinent ad nostram Communitatem.*”<sup>2</sup> Будући да су се манастири Светог Ђорђа и Светог Петра налазили изван градских зидина, сасвим је извесно да је и поменути првобитни манастир Свете Кларе био изван бедема, на територији која је припадала которској општини. Није познато када је овај манастир основан, али је у време када се помиње свакако већ имао одређени историјски развој.

Ново поглавље у историји которских клариса започето је у седмој деценији XIV века, када су се редовнице преселиле у град. Према

<sup>1</sup> Franjevcima su kuću poklonili Bogdan i Picineg, sinovi Dragona de Scelpo, v. I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 62. Podatak o osnivanju franjevačkog manastira beleži Farlati, *Illyricum sacrum* VI, 440, VII, 12, 13, 44, 59, 188, 309. O ktitorstvu kraljice Jelene na Primorju, v. G. Subotić, *Kraljica Jelena Anžuska - ktitor crkvenih spomenika u Primorju*, Istoriski glasnik 1-2, Beograd 1958, 138-140. O istoriji franjevačkog reda u Kotoru, v. B. Живковић, *Проповеднички редови у касносредњовековном Котору*, Историјски часопис L (2003) 67-85; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500*, Podgorica 2006, 133-137.

<sup>2</sup> U Monumenta Montenegrina VI. Episkopi Kotori i Episkopija i Mitropolija Risan, ed. V. D. Nikčević, Istorijiski institut Crne Gore, Podgorica 2001, 162-163, napravljena je krupna greška jer je ženski manastir Svete Klare preveden kao “manastiri Poncelara ili Sv. Mare od Kotori”.

сачуваном извору, папа Урбан V (бenedиктинац) на молбу которске општине овластио је 1364. године которског бискупа Дујма да о трошку града сагради у Котору манастир за опатицу и тридесет клариса на месту некадашњег старог женског бenedиктинског манастира (*quoddam monasterium monialium ordinis sancti Benedicti*) који је због старости био напуштен и порушен. Которска општина обећала је да ће на том месту саградити за кларисе манастир са црквом, ораторијумом, звоником и осталим неопходним објектима за опатицу и тридесет сестара, будући да “општина осјећа посебну оданост за ред св. Кларе и жели да земаљско промјени за небеско, за похвалу Бога, божјег култа и увећање вјере.” Након изградње манастира за опатицу је постављена *Abbatissa Venerabilis et religiosa Domina Clara de Foro Julio*.<sup>3</sup> Чињеница да је бenedиктински женски манастир уступљен фрањевачким редовницама одговара историјским приликама. Повезаност коју су кларисе имале са бenedиктинским монашким редом треба тражити прво у аскетском путу свете Кларе, а потом и у развоју самог реда и његове организације. Почетак Клариног одвајања од материјалног света и профаног живота започет је 1212. године када је побегла од своје породице (имућне властeosке фамилије *Offreduccio di Favarone* из Асизија) придружила се Светом Фрањи у његовој испосници у Порциункули. Након што је Клари и њеној пријатељици одсекао косу и обукао их у једноставну сукнену одећу какву је и сам носио, Свети Фрања их је послао у бenedиктински манастир *San Paolo de Bestia*. Након неколико дана, Клара и њена пријатељица Пацифика су морале да оду на сигурније место - у бenedиктински манастир *Sant'Angelo* на Monte Subasio. Њима се се ускоро придружиле Кларина мајка Орголана и млађа сестра Агнеза. Пресудни корак који је означио формирање новог реда било је напуштање бenedиктинског манастира и пресељење сиромашних клариса у капелу *San Damiano*, коју им је уступио бискуп Гвидо.<sup>4</sup> Премда су новоформирани просјачки редови преузели од бenedиктинаца улогу најзначајнијег црквеног реда, традиција бenedиктинског монаштва и даље је његована у одређеној ме-

<sup>3</sup> Monumenta Montenegrina VI, 212-213, 214-215. O prelasku kotorskog starog benediktinskog manastira u ruke drugog franjevačkog ženskog reda, v. I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. II, Split 1964, 506-507. O benediktinskim ženskim manastirima u Dalmaciji i njihovom prelasku u manstire klarisa, v. Id, *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. I, Split 1963, 123-138.

<sup>4</sup> Crkva San Damiano je bilo mesto na kojem se Svetom Franji dok se molio pred slikanim raspećem (ante imaginem Crucifixi) obratio Gospod sa zahtevom da treba da obnovi Crkvu (Francisce, vade et repara domum meam, quae, ut cernis, tota destruitur!) Izvod iz Legenda maior koji se odnosi na scenu Čudo sa Raspećem citiran je prema: A. Smart, *The Assisi Problem and the Art of Giotto. A Study of the Legend of St. Francis in the Upper Church of San Francesco, Assisi*, Oxford 1971, 265. O monaškom putu Svete Klare i uticaju Svetog Franje, v. J. Le Goff, *Saint Francis of Assisi*, London - New York 2004, 35-36.

ри и током касног средњег века. У том контексту, треба напоменути да су кларисе четрдесетак година од свог оснивања уз фрањевачку регулу поштовале и правило Светог Бенедикта, док су у потпуности задржале бенедиктински обичај да се на челу манастира налази опатица.<sup>5</sup>

Сходно средњовековном друштвеном поретку и хијерархији, женски манастири у Котору разликовали су се према сталежу. Которске кларисе су потицале из патрицијских породица, углавном локалних, о чему сведоче презимена редовница манастира Свете Кларе. Према исправи од 8. новембра 1440. године у манастиру Свете Кларе у граду живеље су: Lucija de Bascha, Дарчица из Сплита, Jeluša de Glavatis, Radula de Biste, Slavušа de Besantis, Nikoleta de Grubogna, Slavušа de Pelegrina, Nikoleta de Besantis, Маруша de Bolica, Jeluša de Mexa, Anukla de Besantis.<sup>6</sup> Из једног документа са почетка XV века сазнају се услови под којим су которски племићи слали своје кћери у манастир Свете Кларе. На Великом генералном савету града Котора 1419. године, одлучено је да сваки которски племић (*quilibet Nobilis Catharensi*) који је послао или жели да пошаље своју кћер или кћерке у манастир Свете Кларе да би их посветио Богу, треба уместо мираза да издвоји педесет перпера, што је *secundum antiquam consuetudinem*. Уместо новца, може да поклони виноград или земљу, добро обрадиву и плодну, у истој вредности. Манастир од овога треба да добије незнатан део и нема могућност да га поседује, поклони, прода, пренесе, замени или отуђи, без сагласности Великог генералног савета града Котора.<sup>7</sup>

Извори с почетка XVI века бележе да су у то време которске кларисе биле веома активне у религијском животу града. Тада је у Котору почео да се гради манастир са црквом Госпе од Анђела, у близини цркве Светог Михаила. Ктитори Госпе од Анђела, Лука и Трипо Болица, поклонили су новооснованом манастиру неколико кућа. У манастир су ушле которске кларисе и преузеле васпитање девојака из племићких породица.<sup>8</sup> Одлуком папе Јулија II 1511. године управа над црквом Светог Луке је предата кларисама Госпе од Анђела. Вероватно се исто десило и са црквом Светог Михаила, будући да су се 1512. године у дворани ректора окупили представници племићких кућа које су полагале херeditарско право над овим црквама и потом га се колективно одрекли и

<sup>5</sup> Formiranje franjevačkog kulta Svete Klare, oslanjanje i novine koje je doneo u odnosu na dotadašnji benediktinskih ženski model monahinja, analizirao je A. Vauchez, Sainthood in the Later Middle Ages, Cambridge 1997, 348-354, et passim.

<sup>6</sup> Istorijски arhiv Kotor, Sudsko-notarski spisi (IAK SN) V, 43. Manastir Svete Klare u Dubrovniku je bio namenjen samo patricijskim ćerkama, cfr. K. Јиричек, *Историја Срба*, књ. II, Београд 1984<sup>3</sup>, 274.

<sup>7</sup> Monumenta Montenegro VI, 242-243.

<sup>8</sup> I. Stjepčević, *Katedrala*, 63.

уступили цркви Госпе од Анђела.<sup>9</sup> Да се врло брзо од оснивања Госпе од Анђела указала потреба за проширивањем манастира, сведочи опорука Ивана Драго од 14. јуна 1531. године. Иван је оставио монахињама Госпе од Анђела за проширење манастира 150 дуката, са обавезом да се чувају у катастику Светог Трипуна док се не потроше.<sup>10</sup>

Као последица обичаја према којем су многе девојке и против своје воље морале да се замонаше, у XVI веку се догодио један непријатан догађај, одредивши судбину манастира Свете Кларе у Котору. Папа је указом из 1540. године забранио примање нових сестара у манастир као казнену меру јер су редовнице живеле распусним животом. Ситуација се није смирила, већ кулминирала за време которског бискупа *Pavla de Besantis* (1565-1578), када су редовнице морале да напусте манастир и да га предају фрањевцима.<sup>11</sup>

О управи и начину пословања манастира Свете Кларе у Котору податке пружају судско-нотарске исправе из периода четврте деценије XV века. У њима се истиче име Ленуше де Мекса, опатице манастира Свете Кларе (*Lenussa de Mexa, abbatisa monasterii sce Clare*). Поттицала је из познате которске патрицијске породице, чији су чланови заузимали угледне и значајне функције у општинској и црквеној управи. Опатица Ленуша је располагала целокупном економијом и управом манастира, са правом давања у закуп манастирске земље. Такође, велику добит манастири су остваривали путем тестаментарних легата. Судске исправе из времена од 1429. до 1440. године пружају слику о начинима и могућностима које је манастир имао у пословањима. Опатица Ленуша де Мекса је за давање манастирске земље у закуп морала да има сагласност монахиња окупљених на глас звона, као и пристанак прокуратора манастира и которског провидура.<sup>12</sup> Године 1429. прокуратори манастира су били Павле Бућа, Матео Бизанти и Лавренције Бућа.<sup>13</sup> Они су на тој функцији остали све до 1440. године, са изузетком Павла Буће који се помиње као покојни у исправи из 1431. године.<sup>14</sup> Године 1437. прокуратор манастира је био и Лука Јаковљев Пасквали.<sup>15</sup> Манастир Свете Кларе је од општине добијао сваке године по двеста перпера, приходе из две врсте царина, као и приход од пореза на риболов. Изгледа да је

<sup>9</sup> Ova odluka je potvrđena i u dokumentu o vizitaciji kotorskih crkava biskupa Zborovaca 1658. godine, cfr. M. Milošević, *Ključni dokumenti o crkvi Sv. Luke u Kotoru od kraja XII do kraja XVIII vijeka*, in: *Црква св. Луке кроз вијекове*, Котор 1997, 169, 175.

<sup>10</sup> I. Stjepčević, *Katedrala*, 13, (prema IAK SN XLIII, 703).

<sup>11</sup> К. Јиречек, *Историја Срба*, књ. II, 274.

<sup>12</sup> IAK SN V, 42; SN V, 108; SN VI, 15-16; SN VI, 169.

<sup>13</sup> IAK SN V, 108.

<sup>14</sup> IAK SN V, 206.

<sup>15</sup> IAK SN VI, 169.

општина покушавала да заобилази овај обичај, будући да су опатица и монахиње Свете Кларе 1447. године оптужиле општину да им не исплаћује уобичајене приходе који им припадају.<sup>16</sup>

О прихваћености и снази култа Свете Кларе и реда клариса у Котору сведочанство представља и ликовна представа коју је у XIV веку светитељка добила у оквиру сликане декорације которске катедралне цркве. Данас је поред фрагмената у олтарској апсиди сачуван и један број представа светитељки и светитеља насликаних у паровима на потрбушјима лукова наоса катедрале.<sup>17</sup> Тачно време настанка фресака на луковима Катадрале није познато будући да се на основу исправе о исплати грчких сликара у Катедрали из 1331. године не може стећи увид да ли та година подразумева завршетак свих радова на живописању или исплату једног дела завршеног посла.<sup>18</sup> Представа оснивачице реда клариса насликана је на западној половини потрбушја лука у западном травеју. Њен пандан је Света Луција која заузима источну половину лука. Света Клара, сигнирана као [S]CA CLARA, обучена је у мркољубичасту хаљину и плашт, а у руци држи свитак као свој атрибут. У питању је монашко правило које је написала за други фрањевачки ред. Света Луција, сигнирана као SCA LUC[IA] има тамноплаву хаљину и плашт црвене боје, а у десној руци држи двоструки крст. Поред Свете Кларе још само је Света Анастасија насликана са својим карактеристичним атрибутом - бочицом. Остале сачуване светитељске представе (Света Марија Магдалена, Света Марта, Света Маргарета, Света Катарина, Света Агата, Света Текла, Света Луција, Света Венеранда, Свети Августин и Свети Амброзије) у руци држе крст као атрибут.

Сликање Свете Луције и Свете Кларе у пару на луку которске катедрале може се посматрати у различитом контексту – историјском, симболичком и теолошком. На основном плану, светитељке су повезане хришћанским симболичким концептом - својим именима која означавају светлост. Поетско значење имена свете Кларе истакао је папа Александар IV приликом њене канонизације 1255. године - *Clara, claris praeclara meritis*.<sup>19</sup> С друге стране, локалне црквене и социјалне прили-

<sup>16</sup> G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine XXXIII-XXXIV (1921-1922), 158.

<sup>17</sup> Popis novootkrivenih predstava svetiteljki i svetitelja na lukovima Katedrale dala je J. Поповић - Гргуревић, *Прилог познавању зидног сликарства у катедрали св. Трипуна у Котору*, Бока 21-22, Херцег-Нови 1999, 107-137.

<sup>18</sup> O živopisanju Katedrale sačuvana je sudsko-notarska isprava, prema kojoj se Marin Mekša, Petar Bugonov, Miho Buča i Ivan Dabronov obavezuju da isplate sav rad grčkim slikarima u crkvi Svetog Tripuna, v. *Kotorski spomenici. Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326-1335*, ed. A. Mayer, Zagreb 1951 (MC, vol. I), 662 (isprava nosi datum 10. 6. 1331. godine)

<sup>19</sup> O procesu i načinu kanonizacije Svete Klare (sa izvorima i starijom literaturom) v. A. Vau-

ке које су се дешавале у Котору, пружају историјски оквир за тумачење разлога сликања Свете Луције и Свете Кларе у пару. У непосредној близини јужних бедема и моста на Гурдићу првобитно је постојала црква *S. Maria de ponte sive de Gurgite*, коју помињу прве сачуване судско – нотарске исправе из XIV века. Опат и ректор цркве је у четвртој деценији XIV века био презвитер Vita de Çiçolo.<sup>20</sup> Године 1360. цркви је призидана капела Свете Луције, те се од тог времена назива црква Свете Марије и Луције. О сталешкој припадности монахиња у манастиру Свете Марије и Луције сазнаје се из једног процеса који је вођен готово век касније између которске властеле, грађана, Сињорије и папе. Поред манастира Свете Кларе, которска властела је имала претензије и на друге женске манастире у граду, те су се которски пучани 1455. године обратили за помоћ млетачкој Сињорији. Том потезу је претходила була коју је которска властела добила од папе, а према којој се у подели канониката которском пуку одузимају положаји које су раније заузимали. Зато су которски грађани упутили молбу млетачкој Сињорији да се заложи код папе да се поврати стање у каноникату какво је било пре доношења буле, односно да се одузме властели искључиво право над црквеним бенефицијама. Тада су упутили и посебну молбу да се пучанке не искључе из женског манастира Свете Марије и Луције, као што су биле искључене из манастира Свете Кларе. Посебно су истакли да је манастир Свете Марије и Луције подигнут управо за грађанске девојке које су желеле да се посвете Богу (*edificata e benefiziata per popolari di nostra città, sicut ex antiquis scripturis muranorum epigramis aparet*).<sup>21</sup> Сукоб који се одигравао између властеле и пучана око градских цркава само је један у низу који су у то време потресали социјалну структуру града. У првој половини XV века у Котору су се заоштравале социјалне тензије, будући да је у граду тада живело осамсто породица из *populus* и само сто *nobilitas* породица.<sup>22</sup> Улазак Котора у оквир Венецијанске

chez, *Sainthood in the Later Middle Ages*, 47, 56, 62, 394.

<sup>20</sup> Vita је био и прокуратор франјеваčkog манастира, а поистовећује се са fra Vitom, градитељем Деčана. Из овога се може претпоставити да је црква Свете Марије била под франјеваčким покровитељством. Црква Свете Марије од моста и njen опат и управитељ Vita помину се више пута везано за различите црквене послове, в. *Kotorski spomenici. Друга knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332-1337*, ed. A. Mayer, Zagreb 1981, (MC, vol. II), 7, 10, 57, 184, 643, 698, 1244 (*procurator conuentus fratrum minorum de Catharo*), 1250, 1390, *et passim*. О презвитеру Viti Trifunovom Ćuĉo, opatu цркве Свете Марије на Гурдићу и заступнику male браће из манастира Светог Франје, на основу архивских података писали су: И. Стјепчевић, Р. Ковијанић, *Vita Трифунџов Которанин, неимар Дечана*, Историјски записи XI/1-2 (1955) 95-114.

<sup>21</sup> G. Ćremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, 175-176.

<sup>22</sup> И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 43.

Републике 1420. године означио је почетак увођења многобројних промена. Међу њима су биле и промене у друштвеној структури, које су припадале процесу који је захватио европске градове у позном средњем веку. Због несразмере између богатства и могућности учествовања у управи града, имућнији которски пучани су све отвореније исказивали незадовољство. Честе сукобе који су у таквој ситуацији избијали између властеле и пучана подстицала је сама *Serenissima*. Углавном је излазила у сусрет захтевима грађанства како би скучила властеоска права у одлучивању и градској управи. Слично се запажа и у црквеној управи у којој је племство имало највишу улогу (Капитол которских каноника је био састављен од најистакнутији чланова властеоских породица), а Венеција, чији су изабраници долазили на место которских бискупа, тежила је да смањи њихову моћ.<sup>23</sup>

Ако се прихвати да је кључни разлог заједничког представљања Свете Кларе и Свете Луције лежао у црквеној историји Котора, онда се може дати и оквирно време настанка фресака на луковима у катедрали Светог Трипуна. На основу помена у архивској грађи оба манастира у граду, Свете Кларе за властеоске девојке (1364. године) и капеле Свете Луције призидане (1360. године) уз манастир Свете Марије намењен пучанкама, може се претпоставити да су представе ових светитељки на луковима Катедрале настале након изградње храмова њима посвећених у граду. На луковима Катедрале насликани су они светитељски култови који су били посебно развијени у Котору, односно којима су се посвећивале подигнуте цркве, манастири и капеле, као и чије су реликвије биле похрањене у градским црквама. Са друге стране, догађаји који су се средином XV века одиграли у Котору, накнадно су донели постојећим фрескама Свете Кларе и Свете Луције сталешку, социјалну и политичку конотацију.

У време трајања сукоба између которских пучана и властеле, спроведена је опсервантска реформа клариса у Италији, њиховој матичној земљи. Реформа је представљала део ширег фрањевачког напора ка успостављању строге стеге у својим црквеним редовима и обнове завета строгог сиромаштва. Током прве половине XV века посебно се истакао Свети Бернардин Сијенски који је у својим проповедима позивао на повратак ка духу и религиозности какве је својим животним примером и проповедима ширио оснивач реда, Свети Фрања. Носиоци реформи првог фрањевачког, као и реда клариса, били су фрањевци оп-

<sup>23</sup> О ulozi Venecije u podsticanju staleških sukoba, v. И. Божић, *Котор после прихватања млетачке власти*, in: *Немирно Поморје*, Београд 1979, 7-8. О sličnim promenama које су погадале dubrovačko друштво писала је: Z. Jeneković-Römer, *Okvir slobode. Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*, Zagreb-Dubrovnik 1999.



серванти. Једна од последица опсервантске реформе био је и црни вео који су кларисе од 1460. године носиле.<sup>24</sup>

Првобитно оформљен у складу са основним постулатима фрањевачке теологије, други ред сиромашних клариса је требало да његује строги вид аскетизма, стриктну *clausura* и сиромаштво као основни вид *Imitatio Christi*, односно уживљавања у Христов живот и његове муке. Напуштањем угодног живота властеле и прихватањем строгих аскетских принципа свог учитеља, Светог Фрање, Света Клара је постала модел побожним женама, посебно из властеоског рода, које су желеле да се посвете Богу. Фрањевачки теолози су Кларину жртву, односно њен покајнички живот и уздицање сиромаштва и понизности као кључних фрањевачких принципа, доводили симболички у везу са евхаристичком жртвом. Зато је светитељка асоцирана и визуелно и у списима са култом освећене хостије, док је један од њених атрибута била и монстранца. У *vita* Свете Кларе, коју је написао Tommaso da Celano, посебно је истакнута тежња светитељке да нахрани људе (чудо умножавања хлебова и уља). То је био основни каритативни принцип који је путем примера из живота омиљених светитеља представљан верницима као модел узорног хришћанског живота.<sup>25</sup> У складу са фрањевачком теологијом, Света Клара је проповед називала храном за душу и повезивала је са хлебом, а своју религијску усмереност на евхаристију светитељка је показала када је исткала педесет корпорала за бројне цркве у близини Асизија. Поред Свете Кларе, *hostiam vivam* је била и атрибут другим светитељкама: Светој Луцији, Светој Маргарети и Светој Агати.<sup>26</sup> Чињеница да су и њихове представе такође биле насликане на потрбушјима лукова у которској катедрали иде у прилог тумачењу целокупног програма ове сликане декорације са становишта евхаристичке симболике и усмере-

<sup>24</sup> O reformi manastira u Rimu, v. K. J. P. Lowe, *Nuns' Chronicles and Convent Culture in Renaissance and Counter-Reformation Italy*, Cambridge 2003, 112-115, et passim.

<sup>25</sup> Pored Svete Klare, čuda umnožavanja hrane činili su za svog života i Sveta Elizabeta Madarska, osnivačica trećeg franjevačkog reda, Sveti Dominik, Sveti Vincentije Fererski, Sveta Agneza de Montepulciano, Sveta Katarina Sijenska. O simboliци i značaju koju je hrana imala za formiranje poznosrednjovekovne religioznosti, posebno kod žena, v. C. Bynum, *Holy Feast and Holy Fast. The Religious Significance of Food to Medieval Women*, University of California Press 1988.

<sup>26</sup> O ikonografiji Svete Klare i njenim atributima, v. J. Wood, *Perceptions of Holiness in Thirteenth-century Italian Painting: Clare of Assisi*, Art History 14 (1991), 301-328; id, *Breaking the Silence: The Poor Clares and the Visual Arts in Fifteenth-Century Italy*, Renaissance Quarterly, vol. 48, no. 2 (Summer, 1995), 262-286. O značaju pričešća i kultu hostije u religioznoj praksi Svete Klare, cfr. C. Bynum, *Holy Feast and Holy Fast*, 99-102, et passim. O hostiji kao zajedničkom atributu kod ovih svetiteljki, v. C. Hahn, *Icon and Narrative in the Berlin Life of St. Lucy*, in: *The Sacred Image East and West*, ed. R. Ousterhout, L. Brubaker, University of Illinois Press 1995, 72-90.

ности позносредњовековне религиозности на хостију и напаћено тело Христово. Култ хостије, у чијој основи је стојао *compassio*, подражавање и емотивно уживљавање у страдање Христово, истакнут је и у иконографском програму главне апсиде катедрале Светог Трипуна. Избором сцена из циклуса Христовог страдања, визуелни акценат је стављен управо на догму о трансупстанцијацији која се у богослужењу понавља у најсветијем месту Котора, у олтарском простору катедрале.

Управо због значаја који је катедрала Светог Трипуна имала за град, средства за њено украшавање и сликану декорацију обезбеђивала је цела которска општина. Концепт штовања градског патрона, Светог Трипуна, имао је првенствено друштвени значај који се огледао у окупљању заједнице градске комуне и свих њених становника, од сиромашних, болесних и других маргиналних скупина, па до занатлија, трговаца и чланова градске администрације из редова властеле. С друге стране, патрон града је под окриљем своје катедралне цркве окупљао реликвије, али и ликовне представе светитеља чији су култови били посебно развијени у граду. Због тога је штовање свете Кларе, као оснивачице реда сиромашних клариса и фрањевачког аскетског модела, у которској средини потврђено местом који је светитељка добила у оквиру сликане декорације катедралне цркве.<sup>27</sup>

Dr Valentina ŽIVKOVIĆ

## THE CULT OF SAINT CLARE IN MEDIEVAL TOWN OF KOTOR (14-16 CENTURY)

### *Summary*

In medieval town of Kotor, written sources and fine arts bears testimony to the acceptance and development of the cult of saint Clare, founder of the Second Franciscan religious order assigned to women. The earliest mention of the Saint Clare monastery (*Monasterii poncellarum, sive Sanctae Clarae de Catharo*) on the territory of Kotor's municipality is found in a law decree that is concerned with the election of monastery's procurators, that was issued during the service of bishop Raymundus Agouti (1331-1334). At the request of Kotor's municipality, pope Urban V has authorized bishop of Kotor Duymus to build a monastery for abbess and thirty nuns at the expense of the municipality, inside the walls of town, on the site of

<sup>27</sup> Ovaj rad je rezultat istraživanja na projektu Srednjovekovno nasleđe Balkana: institucije i kultura (br. 147012) koje finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

---

former female Benedictine monastery that had been in a state of neglect. Saint Clare was painted as a part of the fourteenth century fresco decoration of Kotor's cathedral of saint Tryphon. Accompanied by the saint Lucy, she was represented on the intrados of the western bay arch of the church. The scene has been analyzed based on the historical, symbolical and theological context, and as such, together with written sources, bears testimony of the worship of Saint Clare in medieval town of Kotor.

KEY WORDS: *St. Clara, Kotor, cult, Second Franciscian religious order, cathedral of Saint Tryphon*



Др Александар ЖИВОТИЋ\*

## НЕМИРНА ГРАНИЦА Пограничне тензије између Југославије и Албаније (1948-1954)

*ИЗВОД: У раду се на основу објављене и необјављене архивске грађе југословенског и совјетског порекла, као и релевантне историографске и мемоарске литературе анализирају проблеми пограничних тензија - оружаних инцидената, спорова у вези са маркирањем граничне линије, убацивања диверзантских група и илегалних прелазака границе између Југославије и Албаније током периода интензивног сукоба Југославије и земаља Информбироа.*

*КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, Албанија, Јосип Броз Тито, Енвер Хоџа, Информбиро, граница, гранични инциденти*

Сукоб између Југославије и Албаније није имао само димензију прекида политичких, економских, војних и просветно-културних веза, већ је имао и своју војну димензију која је често претила да политички и вербални сукоб претвори у оружани конфликт. Од средине 1948. па све до краја 1953, када је сукоб почео да се постепено стишава, учестали су покрети трупа са обе стране границе, чести директни оружани инциденти између албанских и југословенских граничних трупа, убацивање диверзаната, шпијуна и пропагандног материјала са албанске стране, као и учестало албанско уништавање граничних обележја. Често су погранични сукоби прерастали оквире оружаних инцидената добијајући обележја сукоба ниског и ограниченог интензитета.

Почетком јула 1948. југословенска влада је по директном налогу маршала Јосипа Броза Тита затворила југословенско-албанску границу.<sup>1</sup> У пракси се та мера доста тешко спроводила пре свега због тога што

---

\* Аутор је виши научни сарадник у Институту за новију историју Србије, Београд.

<sup>1</sup> Архив Јосипа Броза Тита (у даљем тексту: АЈБТ), Канцеларија Маршала Југославије

од краја рата, па све до тог момента, у време интензивног међудржавног пријатељства и сарадње није успостављен прави гранични режим на том простору, па је прелаз границе био готово слободан за промет људи и робе са обе стране. Зато су поред осталог, југословенски гранични органи били приморани и да се боре са укоревеним навикама локалног становништва о слободном преласку границе.<sup>2</sup> Сем тога, током година блиске сарадње и пријатељства гранична обележја су готово запостављена, па је гранична линија дочекала сукоб скоро немаркирана што је у пракси додатно компликовало обезбеђење границе. Због тога је увођење редовног граничног система уз провокације са албанске стране било отежано и понашањем становништва пограничних области. Увођење чврстог граничног режима је раздвојило многе породице и одвојило многе градове од њиховог природног залеђа, многа села од својих природних скромних тржишта. Одмах по отпочињању сукоба, албанска страна је у лето 1948. започела са концентрацијом јачих војних снага на граници са Југославијом. Почетком августа 1948. извршена је концентрација јачих албанских снага у рејону Кукса и Скадарског језера. Сprovedена је и ограничена мобилизација, чиме су албански војни ефективи нарасли на око 40.000 људи под оружјем. Према југословенским обавештајним подацима, део албанских сељака се бежећи од мобилизације склонио у шуме.<sup>3</sup>

Оружани инциденти на граници са Албанијом су започели већ у јуну 1948. Војник Танасије Крстић је 25. јуна рањен код села Требиште, док је војник Иван Балеш рањен 20. октобра у околини Дебра у сукобу са неидентификованом оружаном групом која је из Албаније покушавала да пређе у Југославију.<sup>4</sup> У околини Охрида је од стране албанских војника 8. септембра убијен југословенски граничар Мустафа Куч.<sup>5</sup> У току 1948. регистровано је 9 случајева пуцања са албанске на југословенску територију, 10 илегалних прелазака на југословенску територију, једно рушење граничних ознака, четири повреде ваздушног простора, два случаја провоцирања граничних органа, 16 случајева убацивања ди-

(у даљем тексту: КМЈ), I-3-b/44, Писмо Јосипа Броза Тита Миловану Ђиласу од 2. јула 1948.

<sup>2</sup> М. Коматина, *Енвер Хоџа и југословенско – албански односи*, Београд, 1995, 94.

<sup>3</sup> Архив Југославије (у даљем тексту: АЈ), фонд 507/IX – Комисија за међународне односе и везе Централног комитета Комунистичке партије Југославије (у даљем тексту: 507/IX-КМОВ ЦК КПЈ), Албанија, I-205, Телеграм Грегора Политбируу ЦК КПЈ од 18. августа 1948.

<sup>4</sup> Војни архив (у даљем тексту: ВА), Команда Корпуса народне одбране Југославије и граничних јединица Југославије (у даљем тексту: К КНОЈ и ГЈЈ), инвентарски број 1378, Преглед рањених на албанској граници од 1. јуна 1948. до 31. децембра 1958.

<sup>5</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед убијених на албанској граници од 1. јуна 1948. до 31. децембра 1958.

верзантских група и 14 убацивања пропагандног материјала при чему је убијен један, а рањена двојица југословенских граничара.<sup>6</sup>

Други талас албанске мобилизације ради попуње јединица концентрисаних према Југославији започео је средином августа 1949. и обухватао је све војне обвезнике рођене после 1905, односно резервне официре рођене после 1895.<sup>7</sup> Позивано је људство које је већ било одслужило редовни војни рок, претежно чланови партије, и слато на фортификацијске радове на граници са Југославијом.<sup>8</sup> Фортификацијски радови на граници са Југославијом су започети по совјетском савету који је Енверу Хоци пренео совјетски амбасадор у Тирани Чувахин 25. априла 1949. Саветовано је утврђивање најслабијих тачака граничног фронта према Југославији (Поградец, Кукс, Тропоја, Пешкопеја), као и слање додатних војних снага у те рејоне. Коначну одлуку о утврђивању границе са Југославијом и слању додатних војних снага на границу је већ сутрадан донео албански Политбиро. Истом приликом, Хоца је обавестио Чувахина о појачаном југословенском надзирању граничне линије.<sup>9</sup>

Током исте године су учестали оружани инциденти на југословенско-албанској граници. Приликом ношења Титове штафете на Скадарском језеру нападнут је југословенски чамац. Рањени су војници Душан Вукмирица и Киро Димовски које су албански граничари заробили и одвели у Албанију, док су остали чланови посаде чамца успели да испливају на југословенску страну језера.<sup>10</sup> Истом приликом је отет потпоручник Зарије Николић.<sup>11</sup> У пограничном делу Андријевачког среза код граничног камена 26, група албанских војника је поставила заседу југословенској граничној патроли на југословенској територији.<sup>12</sup> Том приликом је рањен и заробљен десетар Драган Драгишић кога су Албанци пустили тек након оштрог југословенског протеста. Крупан инцидент се десио 8. јула у околини Драгаша кад је група од 30 албанских војника и десетак цивила прешла на југословенску територију, запалила

<sup>6</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед догађаја на границама ФНРЈ у току 1948.

<sup>7</sup> Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (у даљем тексту: ДАСМИП), Политичка архива (у даљем тексту: ПА) -1949, фасцикла (у даљем тексту: ф) 1, 42713, Телеграм Јакше Петрића МИП-у од 16. августа 1949.

<sup>8</sup> ДАСМИП, ПА-1949, ф. 1, 4179, Телеграм Јакше Петрића МИП-у од 11. августа 1949.

<sup>9</sup> Из дневника Д. С. Чувахина, 25.4.1949, Г. П. Мурашко (уредник), *Восточная Европа в документах российских архивов*, II (1949 – 1953), Москва – Новосибирск 1997, 1998, 83-85.

<sup>10</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед рањених на албанској граници од 1. јуна 1948. до 31. децембра 1958.

<sup>11</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед отетих граничара.

<sup>12</sup> Исто.

неколико колиба и отела неколико чобана који су пуштени тек након југословенске интервенције.<sup>13</sup> Инциденти у околини Драгаша су се поновили и 8. септембра када је пуцано на групу сељака који су косили траву и 1. новембра када је рањен курир локалног средског комитета.<sup>14</sup> Приликом радова на обележавању границе на обали реке Цијевне 1. августа је рањен војник Ђоко Јелача, док је 28. августа у околини Дебра рањен командир једне југословенске карауле.<sup>15</sup> Током исте године су забележена и два инцидента у којима су смртно страдали југословенски војници. Граничар Митар Војновић је убијен 7. октобра у околини Ђаковице, док је поручник Јово Лазукић, комесар граничне чете убијен од стране убачене албанске диверзантске групе у селу Јуник док је држао предавање поводом Дана Југословенске армије.<sup>16</sup> Југословенска влада је 31. октобра 1949. због убиства војника Војновића, отмице носиоца штафете, убацивања диверзантских група са албанске територије и пружања уточишта југословенским информбировским емигрантима уложила оштар протест код албанског министарства спољних послова, али та акција није дала резултате.<sup>17</sup> На територији у надлежности 7. и 11. дивизије КНОЈ-а у јануару 1949. је ухваћено 25 илегалних прелазника и убијено троје. Истовремено је заробљен један албански војник, док су два илегална преласка регистрована, али нису осујећена.<sup>18</sup> У фебруару је ухваћен 41 илегалцац, заробљена два албанска војника, а нису спречена три уласка и 6 излазака из земље.<sup>19</sup> У марту је ухваћено 43 илегална прелазника и заробљено 11 албанских војника.<sup>20</sup> У априлу 1949. су реорганизоване јединице за заштиту границе, па је на територији 476. бригаде<sup>21</sup> ухваћено 77 илегалцаца, али није спречено 4 преласка, у мају 91 илегалцац, заробљено 10 албанских војника, док је 9. гранични батаљон<sup>22</sup> ухватио 8 илегалцаца, а није спречио 6 прелазака у

<sup>13</sup> Исто.

<sup>14</sup> Исто.

<sup>15</sup> Исто.

<sup>16</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед убијених на албанској граници од 1. јуна 1948. до 31. децембра 1958.

<sup>17</sup> ДАСМИП, ПА-1949, ф. 1, 42085, Протест југословенског МИП-а албанском МИП-у од 31. октобра 1949.

<sup>18</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед ухваћених и убијених на границама ФНРЈ у месецу јануару 1949.

<sup>19</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед ухваћених и убијених на границама ФНРЈ у месецу фебруару 1949.

<sup>20</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед ухваћених и убијених на границама ФНРЈ у месецу марту 1949.

<sup>21</sup> Та јединица је обезбеђивала југословенско-албанску границу на простору Македоније, Косова и Метохије.

<sup>22</sup> Та јединица је обезбеђивала југословенско-албанску границу на простору Црне Горе.



априлу, у мају ухватио тројицу илегалца, заробио једног албанског војника и регистровао 5 илегалних прелазака.<sup>23</sup> У зони одговорности 476. граничне бригаде је у јуну ухваћено 30 илегалних прелазника, у јулу 5, у августу 33, док су двојица убијена, у септембру 71, у новембру 6 и децембру 10. Истовремено, у јуну су заробљена тројица, у августу један, у септембру четворица, у новембру петорица и у децембру седморица албанских војника.<sup>24</sup> У граничном појасу који је контролисао 30. гранични батаљон у јуну је ухваћено 10 илегалца, у августу шесторица од којих је један и убијен, у септембру 15, у новембру тројица, а у децембру су тројица убијена. У августу је заробљен један, а у септембру тројица албанских војника. Јединице тог батаљона нису успеле да у јуну спрече два, а у августу и септембру по један илегалан прелазак границе.<sup>25</sup>

На другој страни, албанска влада је оптуживала Југославију да пружа уточиште албанским фашистима, организује убацивање терористичких група на њену територију, као и да је формирањем обавештајних центара у Улцињу, Тузима, Гусињу, Андријевици, Ђаковици, Призрену, Дебру, Струзи и Ресену створила оперативне штабове за субверзивно деловање на простору Албаније. Албанска влада је износила податак о 119 случајева југословенског угрожавања албанске територије, акваторије и ваздушног простора током 1949, при чему је страдало неколико албанских граничара на албанској територији. Сем тога, изношени су и подаци да је југословенска обавештајна служба створила снажну и разгранату обавештајну мрежу на читавој албанској територији.<sup>26</sup> На основу доступних извора није могуће проверити тачност албанских навода. Југословенска влада је 5. септембра 1949. предлагала формирање мешовите комисије за спречавање граничних инцидената, али албанска влада није одговорила на тај предлог.<sup>27</sup>

Дешавања на граници су приморала југословенски Генералштаб да појача своје војне ефективе у пограничној зони. Поред мирнодопске 10. брдске стрељачке дивизије са командом у Приштини и ратне 35. брдске стрељачке дивизије на Косову и Метохији је стационирано и неколико самосталних артиљеријских пукова, а изменама формације 1952. било је предвиђено да се у случају рата на тој територији формирају још

<sup>23</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед ухваћених и убијених на границама ФНРЈ у месецу априлу и мају 1949.

<sup>24</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед ухваћених и убијених на границама ФНРЈ од месеца јуна до месеца децембра 1949.

<sup>25</sup> Исто.

<sup>26</sup> ДАСМИП, ПА-1949, ф. 1, 42085, Протест албанског МИП-а југословенском МИП-у од 22. новембра 1949.

<sup>27</sup> ДАСМИП, ПА-1949, ф. 1, 416250, Нота југословенског МИП-а албанском МИП-у од 5. септембра 1949.

две самосталне брдске бригаде.<sup>28</sup> Доласком америчке војне помоћи постојећи 286. артиљеријски пук је преформиран у 218. самоходни што је јасно говорило о значају који је том простору придаван у случају рата. Упадљиво, на том простору није било јединица за обуку, већ су ту биле базиране јединице састављене од обучених војника што је само по себи говорило о озбиљности војне ситуације у том делу земље.<sup>29</sup>

У току 1950. учестали су оружани инциденти на границама између Југославије и земаља Информбироа. Сем тога, земље Информбироа су концентрисале снажне војне ефективне на границама са Југославијом, док су се у Румунији и Мађарској, као и на територији совјетске окупационе зоне у Аустрији налазиле веома снажне совјетске војне снаге.<sup>30</sup> У Југославији су интензивирани војне припреме. Очекивао се почетак оружане агресије. У таквим околностима, југословенски Генералштаб је посебно забрињавало понашање Албаније у евентуалном сукобу. Иако је сама Албанија располагала врло ограниченим војним ефективима, била је у позицији да на свом граничном фронту везује знатне југословенске војне снаге које би се корисније могле употребити на северном и источном фронту. Сем тога, постојала је опасност да албанске снаге ограниченим ударом у позадину главнине југословенског фронта створе пометњу у дубокој позадини југословенских главних снага евентуално изазивајући побуну у пограничним областима насељеним већинским албанским живљем.

Југословенска дипломатија је од Британаца добила информације о томе да Совјети у Албанији убрзано граде војне и поморске базе. Такве информације су уносиле додатну сумњу у могућност скоре оружане акције против Југославије.<sup>31</sup> Пошто је у пролеће 1950. на границама између Југославије и земаља Информбироа извршена концентрација сна-

<sup>28</sup> B. Dimitrijević, *Jedinice jugoslovenske vojske na Kosovu i Metohiji 1945 – 1999, Istorija XX veka*, 2 / 2007, 103 – 104.

<sup>29</sup> Исто, 105.

<sup>30</sup> О војним плановима СССР-а и његових сателита опширније видети: А. С. Аникеев, *Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США и начальны период холодной войны (1945 – 1957)*, Москва, 2002; D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama, 1949 – 1955*, Zagreb, 1988; Н. Быстрова, *СССР и формирование военно-блокового противостояния в Европе (1945-1955 гг.)*, Москва, 2007; В. Дедијер, *Изгубљена битка Јосифа Висарионовича Стаљина*, Ријека, 1982; B. Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO (1951 – 1957)*, Beograd, 2003; B. Dimitrijević, *Jugoslovenska armija 1945 – 1954. Nova ideologija, vojniki i oružje*, Beograd, 2006; B. Dimitrijević, *JNA od Staljina do NATO pakta. Armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije*, Beograd, 2006; B. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo 1942 – 1992*, Beograd, 2006; J. Vykoukal, B. Litera, M. Tejchman, *Východ, vznik, vývoj a pozpad sovětskeho bloku 1944-1989*, Praha, 2000.

<sup>31</sup> ДАСМИП, ПА-1949, строго поверљиво, ф. I, 2169, Телеграм Амбасаде у Букурешту МИП-у од 14. децембра 1949.

жних војних снага Совјетског Савеза и његових сателита и албански Генералштаб је приступио предислокацији својих снага јачајући војне ефикасности дуж границе са Југославијом. Већина јединица је предислоцирана са границе са Грчком. Крајем априла 1950. из рејона Тиране је пребачена на простор Бурел-река Маћа 1. пешадијска дивизија ради наводног летњег логоровања и летње обуке.<sup>32</sup> Већ у јуну исте године, дивизија је заузела положаје према југословенској граници с тим да је један пук заузео положаје јужно од Бурела у рејону села Клоси, а други у рејону Зероани, око села Хомеш, Шупенца, Церенци и Ђорица. Почетком маја је из Валоне у шири рејон Скадра пребачена самостална пешадијска бригада која је одмах заузела положаје према југословенској граници на линији Кукс-Коплик.<sup>33</sup> Истовремено, крајем маја 1950. на простору Поградеца, на македонском фронту, положаје је заузела албанска 8. пешадијска дивизија пошто је напустила своју ранију локацију на простору Корче. Посебна бригада „Сигуримија“ је распоређена у Тропоји, Кукусу и Зероану, док су четири гранична батаљона била распоређена у Тропоји, Кукусу, Пешкопеји и Коплику. Током јуна 1950. бригада „Сигуримија“ је извршила темељни претрес шума у срезу Пешкопеја.<sup>34</sup>

Извршен је и низ фортификацијских радова на граничном фронту према Југославији. Утврђивани су правци Скадар-Коплик-Хани Хотит ради заштите правца Скадар – Титоград, Пука-Кукс-Тропоја ради затварања правца Кукс-Призрен, затим у околини Поградеца због утврђивања правца Либражд-Охридско језеро и Пешкопеја-Дебар, као и околина Тиране.<sup>35</sup> Изграђивани су класични пешадијски заклони и ватрени положаји за артиљерију. Радови су извођени непрекидно током пролећа и лета 1950. У рејоне изградње ватрених положаја нису пуштана цивилна лица. На обале Скадарског језера доведена је и већа количина грађевинског материјала за потребе утврђивања граничног фронта.<sup>36</sup> Обновљена су и стара запуштена утврђења која су градили Немци током Другог светског рата. Посебна екипа од 12 официра албанског Генералштаба је у јуну 1950. обишла фортификацијске радове на Скадарском језеру, извиђала правце којима је наступала југословенска војска 1941. и рекогносцирала целокупан гранични фронт према Југославији.<sup>37</sup> Албанска страна је појачала и обезбеђење граничне линије повећавши граничне патроле на 10 до 15 војника. Посеђене су и старе напуштене карауле, а

<sup>32</sup> АЈБТ, КМЈ, 1-3-b/53, Информација о прегледу албанских јединица дислоцираних према Југославији, стр. 1.

<sup>33</sup> Исто.

<sup>34</sup> Исто.

<sup>35</sup> Исто, 2.

<sup>36</sup> Исто, 2.

<sup>37</sup> Исто, 2.

поједини осетљивији делови границе су минирани. Посебно је појачано надзирање границе на правцима према Титограду, Призрену, Таковици и Дебру.<sup>38</sup> У склопу појачаних војних припрема позвани су на регрутну комисију и војни обвезници од 25. до 50. године живота који из разних разлога нису служили војни рок. Многи од њих, упркос телесним недостацима, су послати на одслужење трогодишњег војног рока. Војни обвезници су добили нове ратне распореде, а забрањено им је и удаљавање ван свог среза без одобрења надлежног војног одсека.<sup>39</sup>

Током 1950. су интензивирани и оружане провокације на југословенско-албанској граници. У околини Драгаша је 23. маја пуцано са албанске територије на југословенску граничну патролу. Том приликом је рањен војник Цветко Умковић.<sup>40</sup> Јужно од Дебра албански граничари су 27. јула напали југословенског рејонског стражара Неђу Ждрала који се упустио у борбу с њима, али је убрзо рањен у међусобном пушкарању. У рејону Трнкиног гроба 7. августа је са албанске територије рањен и војник Владислав Маринковић.<sup>41</sup> Током октобра 1950. су се десила и два инцидента са смртним исходом. Војник Мехо Камарић је убијен 5. октобра покушавајући да у дубини југословенске територије заустави неколико лица која су покушавала да илегално уђу у Југославију са албанске територије, док је војник Милорад Ђурић убијен 12. октобра у заседи коју је југословенској граничној патроли поставила група албанских војника у непосредној близини граничне линије.<sup>42</sup> Због тог случаја југословенска влада је предала албанској протесну ноту 4. новембра 1950, али албанско министарство спољних послова није одговорило на југословенски протест.<sup>43</sup> Од последица рањавања задобијених у сукобу са албанским граничарима који су поставили заседу југословенским војницима 18. новембра убијен је војник Силвестер Вујановић.<sup>44</sup> У току 1950. југословенски гранични органи су спречили 22 покушаја илегалног преласка са југословенске на албанску територију. Углавном се радило о лицима која су се изјаснила за Резолуцију Информбироа, а мањим делом о онима који су границу прелазили из породичних разлога јер су им породице живеле у Албанији. Југословенске пограничне власти

<sup>38</sup> Исто, 3

<sup>39</sup> Исто, 3.

<sup>40</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед рањених на албанској граници од 1. јуна 1948. до 31. децембра 1958.

<sup>41</sup> Исто.

<sup>42</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед убијених на албанској граници од 1. јуна 1948. до 31. децембра 1958.

<sup>43</sup> ДАСМИП, ПА-1949, ф. 1, 421209, Протест југословенског МИП-а албанском МИП-у од 4. новембра 1949.

<sup>44</sup> Исто.

су ухватиле 298 лица која су прешла са албанске на југословенску територију. Забележено је и неколико масовних прелазака. Углавном је била реч о људима незадовољним стањем у Албанији. Њихово незадовољство су користиле и албанске власти да у Југославију са већим групама убаце и своје шпијуне и пљачкаше који су у Југославији отимали стоку и пребацивали је у Албанију. Током исте године у Југославију је прешло и 26 албанских војних лица незадовољних економским стањем, терором и политиком албанске владе. Процењивано је да би број пребеглих био још већи да албанске власти нису појачале мере обезбеђења границе.<sup>45</sup> У 1950. години на територији коју је контролисала 476. гранична бригада ухваћено је 15 илегалних прелазника из Југославије и 215 који су покушали да уђу у Југославију, при чему су убијена двојица при покушају изласка и тројица при покушају уласка у земљу. Ухваћен је један југословенски дезертер, заробљено 20 албанских војника, убијен један, а регистровано је и 49 илегалних прелазака који нису спречени.<sup>46</sup> Исте године, 30. гранични батаљон је приликом илегалног уласка у Југославију ухватио 83, а при покушају изласка седам лица, заробио петорицу албанских војника и евидентирао, али није успео да спречи 9 илегалних прелазака југословенско-албанске границе.<sup>47</sup> Албанска влада је протестовала због наводних учесталих повреда албанског ваздушног простора од стране југословенских авиона и убацивања веће диверзантске групе на њену територију. Југословенска влада је те наводе одбацила као неосноване.<sup>48</sup> У доступним изворима није могуће утврдити тачност албанских навода. Такође, наведено је да је у 1950. са југословенске стране укупно 65 пута повређена албанска територија, акваторија и ваздушни простор, да су југословенски војници убили 7 албанских граничара, убили неколико локалних партијских функционера, секли телефонске линије, запалили сеоску школу, крали стоку на албанској територији и организовали убацивање диверзантских група у Албанију.<sup>49</sup>

Оружане провокације на југословенско-албанској граници су достигле кулминацију током 1951. Почетком те године, 20. јануара, генерал Пеко Дапчевић је обавестио Јосипа Броза Тита да је добио обавештење да је тог јутра Македонију прелетјело око 100 совјетских ловаца

<sup>45</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Анализа илегалних прелазака на границама ФНРЈ у току 1950. године.

<sup>46</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед ухваћених и убијених на границама ФНРЈ током 1950. године.

<sup>47</sup> Исто.

<sup>48</sup> ДАСМИП, ПА-1950, ф. 1, 4672, Протест албанског МИП-а југословенском МИП-у од 6. маја 1950.

<sup>49</sup> ДАСМИП, ПА-1950, ф. 1, 421209, Протест албанског МИП-а југословенском МИП-у од 11. новембра 1950.

и бомбардера који су из Бугарске летели у правцу Албаније.<sup>50</sup> Броз је брзо реаговао. Одмах је одржао састанак са Александром Ранковићем, Едвардом Кардељем, Милованом Ђиласом, Иваном Гошњаком, Кочом Поповићем и Борисом Кидричем. У првом моменту је изгледало да се спрема скори напад Совјета и њихових сателита на Југославију. Ипак, Броз је остао резервисан. Сматрао је да се не ради о знаку предстојећег совјетског напада, већ је претпостављао да Совјети настоје да албанску територију претворе у сопствену стратешку тачку.<sup>51</sup> Даљим проверама је утврђено да се радило о дезинформацији и да је прелетело свега неколико, највероватније транспортних авиона који су из Бугарске у Албанију, претпостављало се, носили ратни материјал. Убрзо је већ објављена вест на Радио Београду демантована.<sup>52</sup> Јасно се видело да је југословенски државни врх страховао од могућег војног решења спора. Зато је и уследила брза и усплахирена реакција без претходне провере ваљаности добијених информација.

На самој граници је уследила серија тешких инцидената. Млађи водник Симо Чолић је рањен 30. јануара у околини Дренка покушавајући да одговори на ватру са албанске територије. У околини места Блато 16. маја група албанских војника је ушла дубоко на југословенску територију, поставила заседу и напала југословенску граничну патролу. У краћој борби лакше је рањен војник Стојан Митровић.<sup>53</sup> У околини села Вусање 18. јула југословенски граничари су се сукобили са убаченом албанском диверзантском групом. У тој борби је убијен погранични милиционер Милан Николић. Најтежи инцидент се десио 2. септембра 1951. у околини села Жур када је двочлана југословенска патрола приметилa деветорицу Албанаца у цивилним оделима и униформама албанске армије. Патрола им је дала знак да стану, али је група кренула да се повлачи ка граници, па је на њих отворена ватра. Убијена су тројица, а рањен један Албанац. Група од око 40 албанских војника је отворила ватру на југословенску патролу омогућивши преосталима да се повуку на албанску територију. Од задобијених рана је исте вечери преминуо војник Миодраг Стојановић, док је војник Миодраг Ђуричић рањен.<sup>54</sup> У ноћи између 22. и 23. августа код села Влашње у околини Призрена, десетак километара у дубини југословенске територије, убијен је у су-

<sup>50</sup> П. Симић (приређивач), *Титов дневник*, Београд, 2009, 88.

<sup>51</sup> Исто.

<sup>52</sup> Исто, 89.

<sup>53</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед рањених на албанској граници од 1. јуна 1948. до 31. децембра 1958.

<sup>54</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед убијених на албанској граници од 1. јуна 1948. до 31. децембра 1958.

кобу са албанском диверзантском групом капетан Бранко Мандић.<sup>55</sup> У ноћном сукобу југословенске заседе и диверзантске групе убачене из Албаније 2. октобра је југозападно од Андријевице убијен граничар Дује Пухарић.<sup>56</sup> Исте године, југословенски граничари су успели да ухвате 18 особа које су покушале илегално да из Југославије уђу у Албанију, као и 624 лица која су илегално ушла из Албаније на југословенску територију. Истовремено су убијена три лица при покушају изласка из земље и заробљено 28 албанских војних лица, убијен је један југословенски дезертер. Није спречено 25 пребега из земље и седам у земљу.<sup>57</sup> Забележено је и 60 пуцања са албанске на југословенску територију, 23 повреде југословенске територије, пет оружаних провокација, једно рушење граничних обележја, 9 повреда ваздушног простора, по једно осветљавање територије, повреда територијалних вода и убацивање пропагандног материјала и 11 убацивања диверзантских група.<sup>58</sup>

Наредне, 1952. број граничних инцидената је како по самом свом броју, тако и по својој тежини почео лагано да опада. У рејону села Сукобина 2. јула двочлана југословенска патрола је на југословенској територији упала у заседу коју су јој поставили албански војници. После краће чарке, албански војници су се под заштитом митраљеске ватре са своје територије повукли. Званичним путем је уложен протест албанској влади, али ни он, као ни многи пре њега, није дао никакве резултате.<sup>59</sup> У том инциденту је лакше рањен војник Слободан Радосављевић.<sup>60</sup> На југословенску патролу југоисточно од Андријевице је пуцано 24. јуна са саме граничне линије. У краћем пушкарању лакше је рањен граничар Франц Скрад.<sup>61</sup> Северозападно од села Жировнице, 20. августа група убачених албанских диверзаната се сукобила са патролом Народне милиције. У тежем окршају рањена су тројица милиционера: Каранфиловски, Ристовски и Јандровски. Приликом гоњења исте групе са југословенске територије 22. августа код села Рубнице рањен је милиционер Миливоје Кратић.<sup>62</sup> Због тог случаја југословенско министарство иностраних послова је уложило протест код албанске владе траже-

<sup>55</sup> Исто.

<sup>56</sup> Исто.

<sup>57</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед постигнутих резултата на граници ФНРЈ у 1951. години.

<sup>58</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед инцидената на границама ФНРЈ у току 1951. године.

<sup>59</sup> ДАСМИП, ПА-1952, ф. 1, 48893, Протест југословенског МИП-а албанском МИП-у од 22. јула 1952.

<sup>60</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед рањених на албанској граници од 1. јуна 1948. до 31. децембра 1958.

<sup>61</sup> Исто.

<sup>62</sup> Исто.

ћи накнаде штете породицама погинулих и рањеном милиционеру, али се албанска влада оглушила о тај захтев.<sup>63</sup> У току 1952. регистровано је 13 убацивања или покушаја убацивања диверзантских група са албанске територије у Југославију. Претпостављало се да је број убачених група дупло већи јер југословенски гранични органи нису били у стању да примете сваки улазак. У 9 случајева диверзантске групе нису претрпеле губитке у сукобима са југословенским граничарима, док је два пута убијен по један диверзант. У два случаја војне власти су за улазак диверзаната сазнале тек по њиховом уласку у земљу, једну су успеле да униште, а другу нису. У сукобима са убаченим диверзантским групама убијен је један југословенски војник. Према југословенским подацима, у марту су убачене две, у мају једна, у јуну две, у јулу једна, у августу пет и у септембру две диверзантске групе. Групе су убациване у околину Андријевице, Ђаковице, Коњара, Жировнице, Џекишта, Јуника, Подхума, Бањишта, Призрена, Рујна и Сукобина у групама од 8 до 14 људи, али често и у тројкама.<sup>64</sup> Рад југословенских органа на плану неутралисања диверзантских група је сматран незадовољавајућим. Слаба ефикасност у борби са албанским диверзантима је правдана њиховом добром обученошћу и опремљеношћу, као и снажном мотивацијом и одличним познавањем тешко проходног терена.<sup>65</sup> Диверзантске групе су пребациване углавном ноћу, пошто би албански гранични осматрачи утврдили да је терен слободан и да нема југословенских патрола у близини граничне линије. Кретале су се прикривено у мањим групама до својих веза у дубини југословенске територије. Тешко их је било уочити и идентификовати.<sup>66</sup> На сектору 476. бригаде су забележена два случаја убацивања пропагандног материјала сувоземним путем, а на простору 30. батаљона четири.<sup>67</sup> Граничне јединице КНОЈ-а су успеле да у току 1952. ухвате 14 илегалних прелазника из Југославије у Албанију од којих је један убијен при покушају бекства и 251 особу која је пробала да илегално уђе у Југославију. Истовремено, заробљена су осморица албанских војника, а регистровано је и није спречено 9 илегалних излазака и 6 илегалних улазака у Југославију.<sup>68</sup>

<sup>63</sup> ДАСМИП, ПА-1952, ф. 1, 40345, Протест југословенског МИП-а албанском МИП-у од 11. септембра 1952.

<sup>64</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед убацивања албанских бандита у нашу земљу у 1952. години.

<sup>65</sup> Исто.

<sup>66</sup> Исто.

<sup>67</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед убацивања пропагандног ИБ материјала у 1952. години.

<sup>68</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед прелаза граница ФНРЈ у 1952. години.



У 1953. број инцидената је опадао, али је њихова тежина била осетна. У околини Јуника је југословенска патрола 29. јула упала у заседу коју су албански војници поставили на југословенској територији. Убрзо је у помоћ патроли дошао командир карауле са 15 војника. У тежој борби је теже рањен војник Милета Гавровић.<sup>69</sup> У околини Врбнице 2. августа је југословенска гранична патрола поставила заседу албанској диверзантској групи. У тој борби су лакше рањени југословенски војници Драгић Рајић и Милан Милосављевић.<sup>70</sup> Током те године су се десила и два крупнија инцидента са смртним исходима. У дечанским планинама, на око два километра у дубини југословенске територије, 24. јуна је у сукобу са убаченом албанском диверзантском групом убијен десетар Бошко Жиловић. Након тога, диверзанти обучени у албанске униформе су се повукли на албанску територију.<sup>71</sup> Приликом обнове граничних обележја 30. јула је 25 километара од Призрена убијен десетар Момчило Малчић.<sup>72</sup> Исте године, током априла је једна диверзантска група неуспешно покушала да се код Охрида пребаци на југословенску територију, у јуну је шест група покушало да пређе у Југославију (три код Дебра, две код Скадра и једна код Пећи), у јулу четири (две код Јуника и по једна код Дебра и Пећи), у августу четири (две код Призрена и по једна код Пећи и Дебра), као и у септембру (две код Призрена и по једна код Пећи и Дебра), док су у октобру забележена два неуспела покушаја (један код Колашина и један код Призрена).<sup>73</sup> У 1953. регистровано је 11 случајева убацивања пропагандног материјала из Албаније на југословенску територију (5 случајева убацивања реком Цијевном у месецу фебруару, у априлу два Цијевном и два у околини Призрена, и у мају и октобру по један у околини Призрена).<sup>74</sup> Исте године са албанске стране је 10 пута повређена југословенска територија, а 18 пута ваздушни простор, 21 пут је пуцано на граничаре, а у 18 случајева на територију, 4 пута су бацане ракете, убачено је 19 диверзантских група, три пута је осветљена територија и два пута провозирани граничари.<sup>75</sup>

<sup>69</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед рањених на албанској граници од 1. јуна 1948. до 31. децембра 1958.

<sup>70</sup> Исто.

<sup>71</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед убијених на албанској граници од 1. јуна 1948. до 31. децембра 1958.

<sup>72</sup> Исто.

<sup>73</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед сукоба са бандом у 1953. години према Албанији.

<sup>74</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед убацивања ИБ материјала у 1953. години од стране Албанаца.

<sup>75</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед граничних инцидената у 1953. години.

Са албанске територије су у Југославију убацивани и агенти албанске обавештајне службе. Према подацима југословенских војних граничних органа у току 1948. на југословенској територији је ухваћено 13 албанских агената, док су наредне, 1949, ухваћена 23 агента албанске обавештајне службе.<sup>76</sup> Према званичним претпоставкама, број убачених албанских обавештајаца је сигурно био много већи, али југословенска контраобавештајна служба није била у могућности да их све идентификује. У исто време, током 1948, из Албаније је избегло на југословенску територију 775 албанских држављана који су чинили више од трећине од укупно 2.229 држављана земаља народне демократије који су избегли на југословенску територију током те године.<sup>77</sup> Следеће, 1949, од укупно 2.773 лица која су пребегла у Југославију било је 699 албанских држављана, од чега 651 цивил и 48 војника.<sup>78</sup> У току 1950. прешло је из Албаније у Југославију 298 цивила и 25 војника, 1951. године 624 цивила и 28 војника, а у 1952. 190 цивила и 9 војних лица.<sup>79</sup> Укупно је из Албаније у Југославију од проглашења Резолуције Информбироа до краја септембра 1952. прешло 2.457 цивила и 106 војника.<sup>80</sup> Мотивација Албанаца за прелажење у Југославију је била разнолика. Углавном се радило о политичким емигрантима незадовољним режимом Енвера Хоче, али и о разлозима економске и породичне природе.<sup>81</sup>

Постепено стишавање сукоба између Југославије и земаља Информбироа након Стаљинове смрти марта 1953. одразило се и на интензитет граничних тензија између Југославије и Албаније. У складу са политиком општег обуздавања сукоба, у августу 1953. на предлог југословенске стране су започели преговори о регулисању различитих пограничних питања. Југословенска влада је преко свог посланства у Будимпешти упутила 18. јула 1953. званичан предлог за отпочињање разговора о регулацији спорних граничних питања и стварања механизма за решавање и предупређивања граничних инцидената.<sup>82</sup> Преговори су почели 17. августа у Пограду. Албанска страна је предложила да се дискутује о четири проблема: о обележавању границе и подизању

<sup>76</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед убачене агентуре из земаља народне демократије након резолуције ИБ-а.

<sup>77</sup> Исто.

<sup>78</sup> Исто.

<sup>79</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед прелазника из ИБ земаља од Резолуције до 1. октобра 1952. године.

<sup>80</sup> ВА, К КНОЈ и ГЈЈ, инвентарски број 1378, Преглед прелазника из ИБ земаља од Резолуције до 30. септембра 1952. године.

<sup>81</sup> О доласку албанских емиграната и њиховом животу у Југославији опширније видети: В. Нрабак, *Албански емигранти у Југославији 1948 – 1954*, *Токони историје*, 1 – 2 / 1994, 77-104.

<sup>82</sup> АЈ, 507/IX-КМОВ ЦК КПЈ, Албанија, I-260, Предлог ДСИП-а ФНРЈ Влади Нр Албаније од 18. јула 1953.

граничних пирамида, о заједничком коришћењу вода на граници, повраћају залутале стоке и спречавању и решавању граничних инцидентата. Југословенска страна је прихватила предлог, али је инсистирала да се прво дискутује о граничним инцидентима што је албанска страна одбила. Преговори су запали у кризу, али је решење нађено организацијом посла у две поткомисије. Албанци су се чврсто држали својих предлога и одбијали југословенске захтеве за формирањем локалних мешовитих комисија које би у одређеном року излазиле на места инцидентата. Преговори су прекинути 27. септембра без значајнијих резултата.<sup>83</sup> Преговори су брзо обновљени и после дугих разговора, уз много тешкоћа, 9. децембра 1953. је договорено да две делегације потпишу посебне споразуме о пирамидама и граничним обележјима и граничним инцидентима, као и протокол о водама и повраћају залутале стоке.<sup>84</sup>

Споразумом о обнови порушених и оштећених граничних пирамида и изградњи међупирамида на државној југословенско-албанској граници било је предвиђено формирање заједничке комисије која је имала задатак да обиђе граничну линију, констатује постојеће стање, одреди места за подизање граничних обележја и предузме све потребне мере ради маркирања граничне линије. Комисију су чинила по четири представника обе стране, као и неопходно техничко особље. Целокупна гранична линија је подељена на три сектора, а за сваки сектор је образована посебна мешовита поткомисија која је имала задатак да уреди границу у свом сектору. Граничну линију је требало регулисати на основу Протокола из Фиренце који су 1926. потписали представници две земље. Споразум је потписан у Поградецу 11. децембра 1953. Њиме је предвиђено да радови на уређењу граничне линије започну одмах и буду настављени у мају 1954. уколико би због атмосферских прилика били прекинути.<sup>85</sup> Југословенске војне власти су одмах предузеле потребне мере из своје надлежности ради хитног спровођења постигнутог споразума.<sup>86</sup> Највећи део послова везаних за обележавање граничне линије завршен је до децембра 1954.<sup>87</sup>

<sup>83</sup> ДАСМИП, ПА-1953, ф. 1, 48593, Белешка о преговорима са Албанијом од 29. септембра 1953.

<sup>84</sup> ДАСМИП, ПА-1953, ф. 1, 484239, Окончање преговора са Албанијом о граничним питањима од 16. децембра 1953.

<sup>85</sup> ВА, фонд ГШ-1 – Кабинет начелника Генералштаба ЈНА (у даљем тексту: ГШ-1), кутија (у даљем тексту: к) 43, ф.1, р.б.1, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије и Владе Народне Републике Албаније о обнови порушених и оштећених граничних пирамида и изградњи међупирамида на државној југословенско-албанској граници од 11. децембра 1953.

<sup>86</sup> ВА, ГШ-1, к.43, ф.1, р.б.2/1, Допис Кабинета начелника Генералштаба ЈНА Првој управи Генералштаба ЈНА од 23. јануара 1954.

<sup>87</sup> ВА, ГШ-1, к.43, ф.1, р.б.4/1, Извештај о привременом завршетку радова за ову годину

За југословенску страну је највећи значај имао споразум о спречавању граничних инцидената. Постигнутим споразумом је договорено да обе стране предузму све мере ради спречавања и отклањања узрока и повода граничних инцидената. Уговорено је да се забрани отварање ватре на територију суседне земље, повреда територије путем прелазак војних и цивилних лица из једне у другу земљу, као и повреде ваздушног простора и територијалних вода. Договорено је и да се забрани осветљавање суседне територије, паљење шума и пашњака на растојањима мањим од 500 метара од граничне линије, као и растурање пропагандног материјала и истицање видних паролa и плаката у пограничној зони. Ради контроле извршења споразума, спречавања евентуалних будућих инцидената и решавања инцидентних ситуација до којих би могло доћи у будућности формирано је седам локалних мешовитих поткомисија које су биле надлежне за по један гранични сектор. Рад локалних поткомисија је надzirала главна мешовита комисија коју су чинила по три представника обе стране. Предвиђено је да се главна комисија састаје на сваких шест месеци, наизменично у Титограду и Скадру. Споразумом је утврђена и процедура реаговања на граничне инциденте, овлашћења главне и локалних комисија, као и методи њиховог рада у циљу брзог расветљавања евентуалних инцидентних ситуација. Рок важења споразума је одређен на пет година. Потписан је у Охриду 11. децембра 1953.<sup>88</sup>

Посебним протоком је регулисано и питање коришћења вода у пограничној зони, као и питање враћања залутале стоке. Протоком је договорено да гранични органи одмах по уочењу врате залуталу стоку на територију земље из које је дошла, као и наизменично коришћење изворске воде и воде за наводњавање у зони границе око чега је раније долазило до честих сукоба, па и до оружаних инцидената.<sup>89</sup> Коначно, питање обележавања границе је решено потписивањем посебног протокола у Тирани новембра 1955.<sup>90</sup> Радови на обележавању граничне линије између Југославије и Албаније су окончани јануара

на југословенско-албанској граници од 9. децембра 1954.

<sup>88</sup> ВА, ГШ-1, к.43, ф.1, р.б.2/2, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије и Владе Народне Републике Албаније о мерама за спречавање или решавање инцидената који би се евентуално могли догодити убудуће на линији државне југословенско-албанске границе од 11. децембра 1953.

<sup>89</sup> ВА, ГШ-1, к.43, ф.1, р.б.2/3, Протокол потписан 11. децембра у Поградецу. Припреме за извршење.

<sup>90</sup> ВА, ГШ-1, к.43, ф.2, р.б.1/2, Конвенција између Владе Федеративне Народне Републике Југославије и Владе Народне Републике Албаније о чувању и одржавању обалних и пловидбених светлосно-сигналних уређаја и пловних сигнала којима је обележена државна југословенско-албанска граница на водама Охридског, Скадарског и Преспанског језера од 16. новембра 1955.

1956.<sup>91</sup> Почетак разговора између две владе о решавању пограничних проблема и регулисању питања границе представљао је први корак ка постепеном нормализовању односа између две суседне земље после неколико година озбиљног конфликта.

Феномен немирне границе између Југославије и Албаније у годинама интензивног међудржавног сукоба од 1948. до 1953. имао је више димензија и појавних облика. Пре свега, завођење чврстог пограничног режима након почетка сукоба 1948. пореметило је устаљене животне навике локалног становништва које је у годинама рата, а затим и током послератних година интензивног пријатељства и сарадње несметано прелазило границу, обављајући своје свакодневне животне потребе. Сем тога, многе породице су успостављањем чврсте границе остале одвојене. У складу с тим, многи југословенски и албански држављани су наставили са преласком границе као и раније што је у новим околностима представљало чест извор пограничних инцидената и мањих оружаних сукоба. На другој страни, сукоб унутар, до тада, монолитног идеолошког блока изазвао је незадовољство међу партијским активистима на обе стране. Многи Албанци, незадовољни политиком албанске комунистичке партије и раскидањем веза са Југославијом, завођењем терора према присталицама курса очувања добрих односа са Југославијом и чвршћим везама са Совјетским Савезом, похрлили су ка Југославији. Насупрот њима, многи Југословени, присталице политике Информбироа и политике сарадње са Совјетским Савезом посебно из Црне Горе, Македоније и са Косова и Метохије, почели су да илегално прелазе у Албанију, често бежећи од могућности државних репресалија због изјашњавања за Резолуцију Информбироа. На основу постојећих доступних извора веома је тешко утврдити колико је у укупном броју људи који су у посматраном периоду илегално прешли из Југославије у Албанију било политичких емиграната-присталица Информбироа.

Трећу димензију пограничних тензија су представљали оружани инциденти. Најчешће је до оружаних сукоба долазило у циљу спречавања илегалних прелазака границе са обе стране. Међутим, до тежих оружаних сукоба је долазило приликом покушаја спречавања улазака диверзантских и шпијунских група на југословенску територију, при чему је више југословенских граничара и милиционера убијено или рањено. Стварни разлог убацивања таквих група у Југославију је тешко утврдити. Ипак, поуздано се може закључити да је њихов циљ била дестабилизација политичких и безбедносних прилика у пограничним областима већински насељеним албанским становништвом, прикупља-

<sup>91</sup> ВА, ГШ-1, к.43, ф.3, р.б.1/2, Извештај о завршетку радова на обнови и обележавању југословенско-албанске граничне линије од 26. јануара 1956.

ње информација о распореду југословенских снага безбедности, убацивање албанског националистичког и информбировског пропагандног материјала и стварање чвршће агентурне мреже албанске обавештајне службе на југословенској територији. Према југословенским подацима, идентификовано је 225 албанских диверзаната, који су убачени на југословенску територију, који су убили 10, а ранили 15 југословенских грађана, а тројицу киднаповали и одвели у Албанију. Истовремено, југословенски органи безбедности су убили 7 и ухапсили 16 албанских диверзаната, од чега тројицу официра албанске службе безбедности. Из доступних југословенских извора се види да се и албанска страна жалила на сличне југословенске активности. У доступним изворима није могуће проверити истинитост таквих навода. Несумњиво, југословенска страна је, како је претходно детаљно изложено, средином 1948. предузела одређене мере у циљу јачања сопствене обавештајне мреже у читавој Албанији, али о њеном даљем раду не располажемо детаљнијим информацијама. Са стишавањем сукоба између Југославије и земаља Информбироа смањило се и број и интензитет граничних инцидената свдећи се на меру уобичајену за стање у пограничним зонама.

Dr Aleksandar ŽIVOTIĆ

### RESTLESS BORDER

Borderline tensions between Yugoslavia and Albania (1948-1954)

#### *Summary*

The phenomenon of restless border between Yugoslavia and Albania during the years of intensive confrontation from 1948 to 1953 had several dimensions and forms. The introduction of firm borderline regime after the beginning of confrontation in 1948 disturbed ordinary life habits of local population which during the war and years of intensive friendship and cooperation after the war was freely transferring the border performing its every day life necessities. On the other hand, the confrontation within the bloc which was monolithic up to those days, caused dissatisfaction among the activists of the party on both sides. Many Albanians, unsatisfied with the policy of Albanian communist party and the ending of relations with Yugoslavia and introduction of terror over the followers of the policy of maintenance of good relations with Yugoslavia and firm relations with the Soviet Union, rushed towards Yugoslavia. Opposite to them, many Yugoslavs, the followers of INFORMBIRO's policy and the policy of cooperation with the Soviet Union started to illegally transfer to Albania, especially from Montenegro and Macedonia and Kosovo

---

and Metohija, often running away from potential state reprisals because of their acceptance of the Resolution of INFORMBIRO. The third dimension of borderline tensions was armed incidents. Most often, armed incidents occurred in order to stop illegal border transfers from both sides. However, heavily armed confrontations happened during the attempts to stop the entries of diversion and espionage groups to Yugoslav territory. During these confrontations several Yugoslav frontier guards and policemen were killed and wounded. Available Yugoslav resources say that Albanian side complained about similar Yugoslav activities, but for the time being, it is not possible to confirm the truth of such allegations. Along with the decrease in confrontation between Yugoslavia and the countries of INFORMBURO, the number and intensity of borderline incidents dropped to the level which was ordinary for the state in borderline zones.

KEY WORDS: *Yugoslavia, Albania, Josip Broz Tito, Enver Hodza, Informburo, border, border incidents*





## ПРИЛОЗИ

Дарко БАКИЋ\*

### СТАНКО РАДОЊИЋ, ПРВИ ЦРНОГОРСКИ ДИПЛОМАТСКИ ПРЕДСТАВНИК

*ИЗВОД: Војвода Станко Радоњић, први црногорски дипломатски представник, обављао је дужност изванредног посланика и опуномоћеног министра Црне Горе у Османском царству. У току свог кратког боравка у Цариграду Радоњић је првенствено био усредсређен на рјешавање црногорско-турског граничног питања. Осим тога, бавио се и конзуларним пословима. Послије неколико мјесеци проведених у отоманској престоници, крајем децембра 1879. године, вратио се на Цетиње.*

*КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Станко Радоњић, Црна Гора, Отоманско царство, Цариград, дипломатско представништво*

Станко Радоњић је рођен у Његушима 1842. године. Био је син Ива Радоњића, црногорског сенатора и војводе. Мајка му је била сестра књаза Данила. Године 1856. одлази на школовање у Француску, гдје завршава лицеј Луја Великога и војну академију Сен Сир. Потом се враћа у Црну Гору и постаје ађутант књаза Николе. Реформом државне управе која је изведена на Ђурђевдан 1874. године, постављен је на чело Канцеларије Сената за спољне послове. У вријеме црногорско-турског рата именован је за начелника штаба врховне команде. У другој фази рата налазио се на дужности црногорског делегата при руском главном ратном стану. Заједно са војводом Божом Петровићем, био је одређен да представља Црну Гору на Берлинском конгресу.

Убрзо након постављења за министра иностраних дјела, послије реформе државне управе од 20. марта 1879. године, Радоњић је именован за дипломатског представника Црне Горе у Османском царству, у рангу изванредног посланика и опуномоћеног министра. Тиме је као

---

\* Аутор је службеник Агенције за интелектуалну својину Црне Горе.

први акредитовани црногорски изасланик у некој страниој држави отворио нову етапу у развоју црногорске дипломатије.

Војвода Станко је кренуо за Цариград 10/22. јула 1879. године са чланом Великог суда Гавром Вуковићем, који је именован за секретара легације, предсједником Државног савјета војводом Божом Петровићем и некадашњим секретаром Сената Стеваном Кустудијом.<sup>1</sup> Црногорска влада је планирала да се војвода Станко задржи у Цариграду тек толико колико је потребно да с Портом размијени мишљења о главним проблемима који су оптерећивали односе двију земаља, као и да их, колико је у могућности, упути правцем рјешавања, затим да се врати на дужност министра иностраних дјела, а да Гавро Вуковић остане као отправник послова у Цариграду.<sup>2</sup>

На Цетињу су за Станка Радоњића биле припремљене инструкције о актуелним проблемима црногорско-османских односа, као и упутства о начинима и путевима њиховог рјешавања.<sup>3</sup>

Пошло се од тога да Црна Гора жели успоставити добросусједске односе са Турском, а да је најбољи начин за успостављање таквих односа потпуно поштовање закључака Берлинског конгреса.<sup>4</sup>

Пошто је османска држава одуговлачила са извршавањем територијалних одредаба Берлинског уговора, посебно оних које се односе на предају Плава и Гусиња, Радоњић је добио задатак да, колико је у могућности, утиче на то да се убрза рад комисије за разграничење на подручју Плава и Гусиња. У противном, свако закашњење у раду комисије оснажило би очекивања Албанаца да може доћи до ревизије Берлинског уговора, док би Порта добила још више времена да њихов отпор припреми и организује, будући да је намјеравала да ове градове задржи у својим рукама.<sup>5</sup> „Она се нада да ће дегутирати Европу бескрајним одуговлачењем питања, па да ће Црна Гора остати усамљена”.<sup>6</sup>

Порти, такође, треба дати до знања да ће Црна Гора, уколико се ово питање буде отезало у недоглед, бити принуђена да се одрекне мирног очекивања расплета ситуације. Војвода Станко би требало да у кон-

<sup>1</sup> Војвода Божо путовао је за Одесу гдје је од трговца по имену Махс требало да тражи зајам у житу ради прехране становништва коме је пријетила велика глад усљед незапамћене суше, али је, према једном извјештају војводе Станка из Цариграда, циљ његовог пута требало да буде и посјета султану. (Р. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе 1711–1918*, Подгорица–Београд, 1996, 319; Г. Вуковић, *Мемоари*, Цетиње–Београд, 1996, 344)

<sup>2</sup> Р. Распоповић, *н.д.*, 320.

<sup>3</sup> Н. Ражнатовић, *Црна Гора и Берлински конгрес*, Цетиње, 1979, 162.

<sup>4</sup> Исто.

<sup>5</sup> Исто, 163.

<sup>6</sup> Исто.

тактима са дипломатским представницима великих сила разобличи турске интриге по којима Црна Гора у ствари и није заинтересована за Плав и Гусиње, већ их жели размијенити за неке друге територије.<sup>7</sup>

У инструкцијама се даље каже да су идеје о замјени интерпретирани од појединих страних представника, који су опет могли погрешно пренијети разговоре који су се водили на Цетињу.<sup>8</sup> Такође, потребно је нагласити да Плав и Гусиње не припадају албанском племену Клименти, како то Порта жели приказати представницима европских сила, већ да тамо углавном живе муслимани словенског поријекла.<sup>9</sup>

Радоњићу је стављено у задатак да захтијева од Порте да нареди својим трупама да спријече мијешање Албанаца из дубине Албаније у питања становника Плава и Гусиња. Исто тако, потребно је нагласити да ће се сваки отпор црногорској војсци сматрати као противзаконит акт и да ће сви они који буду учествовали у таквим радњама били третирани као одметници, тако да за њих неће важити члан 30 Берлинског уговора којим се гарантује имовина свим муслиманима који желе напустити Црну Гору. Осим тога, Порта би могла, ако има искрене намјере, утицати на то да становништво Плава и Гусиња мирно прихвати црногорску власт, „упркос свему што се каже о стању духова у Албанији”. Такође, треба инсистирати на томе да се изврши предаја Плава и Гусиња независно од рада комисије за разграничење. У том случају, црногорска војска била би постављена нешто даље од оне линије која је према Берлинском уговору одређена да буде граница између Црне Горе и Турске, „тако да унапријед отпада могући приговор о нецјелисходности претходне окупације Плава и Гусиња”. Инструкције даље налажу Радоњићу да се заузме за то да Порта што прије пошаље свог опуномоћеног министра у Црну Гору, јер би дипломатски односи успостављени на бази реципроцитета допринијели „да се уклоне тешкоће и неприлике које су до сада спрјечавале да се праведно рјешавају интереси и питања из односа двију земаља”.<sup>10</sup>

„Само финансијски разлози учинили су да Црна Гора закасни у успостављању дипломатских односа, а не никаква њена зла воља”, каже се у инструкцијама.<sup>11</sup>

На крају се истиче да би Станко Радоњић требало да протестује због изградње турских утврђења дуж демаркационе линије источно

<sup>7</sup> Исто.

<sup>8</sup> Ријеч је о дипломатским представницима Аустро–Угарске и Енглеске, Темелу и Грину, који су у разговорима са књазом Николом излазили са предлозима о компензацији територија.

<sup>9</sup> Н. Ражнатовић, *н.д.*, 163.

<sup>10</sup> Н. Ражнатовић, *н.д.*, 163.

<sup>11</sup> Исто, 164.

од Подгорице, као и због тога што скадарске власти онемогућавају слободну пловидбу Бојаном, што у оба случаја представља флагрантно кршење одредаба Берлинског уговора.<sup>12</sup>

Црногорски изасланици стигли су у Цариград 20. јула/1. августа 1879. године, али су на пријем код султана морали да сачекају више од мјесец дана. У том периоду доживјели су низ непријатности, једним дијелом кривицом своје владе, али углавном због нетрпељивости султана Абдул Хамида II према Црној Гори.<sup>13</sup>

Наиме, неискуство Црне Горе у дипломатским пословима показало се већ на првом кораку. На Цетињу нијесу знали да је за акредитовање дипломатског представника у некој држави потребно претходно тражити и добити агреман од те државе, тако да су Станко Радоњић и Гавро Вуковић у најмању руку били затечени када су, затраживши пријем у Министарству спољних послова Османског царства, добили одговор од министра да он у суштини за њих не зна, прије него што добију од Владе уобичајени агреман.<sup>14</sup>

Радоњић се обратио за помоћ дипломатском представнику Русије у Цариграду кнезу Лобанову-Ростовском како би преко њега издејствовао да се уприличи пријем црногорских делегата и без поменутог документа. Међутим, Лобанов-Ростовски није желио да посредује код Порте у вези са овим питањем, оштро осуђујући руског министра резидента на Цетињу „управитеља политичких и дипломатских односа Црне Горе” Александра Семјоновича Јонина што је заборавио да укаже црногорској влади на уобичајена правила дипломатског церемонијала.<sup>15</sup> Тако су црногорски делегати морали да сачекају да се питање агремана ријешити телеграфским путем, што је почетак њиховог дипломатског дјеловања у Цариграду одложило за неколико дана.<sup>16</sup>

Када је посао око агремана био завршен, стекли су се услови да црногорски изасланици ступе у контакт са османским министром спољних послова. Но, како је управо у то вријеме дошло до промјене владе у Турској, усљед тешког финансијског и политичког стања које је потресало читаво Царство, за министра иностраних дјела именован је Сафет-паша, дотадашњи амбасадор Османског царства у Француској.<sup>17</sup>

<sup>12</sup> Исто.

<sup>13</sup> Р. Распоповић, *н.д.*, 320.

<sup>14</sup> Р. Распоповић, *н.д.*, 320.

<sup>15</sup> Г. Вуковић, *н.д.*, 344.

<sup>16</sup> „Док је телеграфирано на Цетиње и са Цетиња на Високу Порту, и док је Порта дала свој агреман, прошло је шест дана, тек да јој и ови случај наше немарности и незнања дипломатских формалности притече у помоћ њеног одлагања рјешења плав-гусињског питања. Ето с каквом дипломатском спремом ушли смо у коло самосталних држава” (Исто, 344)

<sup>17</sup> Исто.

Пошто се на његов долазак морало сачекати неколико дана, црногорски представници опет су били ометени у својој намјери да у директним разговорима с Портом убрзају рјешавање спорних питања из односа Црне Горе и Турске. У таквим околностима, Радоњић и Вуковић нијесу могли тражити званичну аудијенцију код султана, али је затражен пријем за војводу Божа. Како „султан није могао да чује име Црне Горе”, одбијао је, под разним изговорима, да прими црногорског војводу. Схвативши да га султан неће примити, Божо Петровић је, послије осам дана ишчекивања, својим послом отпутовао за Одесу.<sup>18</sup>

Станко Радоњић је лако ступио у контакт са Сафет-пашом, по његовом доласку у Цариград. Тако су преговори са Портом отпочели, иако султану још нијесу била предата акредитивна писма.<sup>19</sup> Такав развој догађаја налагала је деликатна ситуација по питању предаје Плава и Гусиња, као и чињеница да је планиран брз повратак војводе Станка у земљу. Осим тога, стечено искуство у вези са пријемом војводе Божа јасно је ставило до знања Радоњићу и Вуковићу да званична аудијенција код султана неће бити тако брзо уприличена.

О дипломатском дјеловању Станка Радоњића у Цариграду, прије свега о његовим многобројним напорима да у директним контактима са османским министром спољних послова Сафет-пашом допринесе рјешавању проблема насталих турским неизвршавањем одредаба Берлинског уговора, веома лијепо свједоче два извјештаја која је војвода Станко послао на Цетиње 11/23, односно 17/29. августа 1879. године.<sup>20</sup> Поменути извјештаји својом садржином, али и обимом, на неки начин представљају сублимацију свих осталих које је Радоњић током свог кратког боравка у Цариграду писао влади на Цетињу.<sup>21</sup> Стога ћемо у даљем излагању на њих обратити посебну пажњу.

У извјештају од 11/23. августа 1879. године Радоњић је на почетку апострофирао главне тачке прелиминарних преговора које је водио са турским министром спољних послова: „Од како је Сафет-паша узео управу министарства иностраних дјела, био сам већ много пута да му зборим: о предаји Плава–Гусиња, о раду комисије, о Хусеин-паши и

<sup>18</sup> Г. Вуковић, н.д, 344.

<sup>19</sup> Н. Ражнатовић, н.д, 162; Р. Распоповић н.д, 320.

<sup>20</sup> ДАЦГ, МИД, 1879, ф. 3, док. 204.

<sup>21</sup> Извјештаји које је војвода Станко слао на Цетиње у многе су били сличне садржине. Ово због тога што је, усљед турских опструкција, кораци које је предузимао код османских званичника на рјешавању спорних питања између двију земаља и поред бројних обећања која су долазила са турске стране, остајали без резултата. Због тога својој влади често није могао саопштити ништа ново, осим да непрестано обилазе турске државнике и од њих добија празна обећања, углавном по основу свих питања која је у бројним разговорима иницирао. (Државни музеј Цетиње (ДМЦ), Архивско одјељење (АО), фонд Никола I, 1879, док. 86, док. 91.

против ушанчивања Турака у Зети”.<sup>22</sup> У свим тим разговорима османски министар иностраних дјела стално га је увјеравао да ће учинити све да се поменута питања „сврше што брже и на начин најудеснији за обје стране”, али да му је, с обзиром на чињеницу да о овим стварима није био довољно упознат, ипак потребно нешто времена, како би се што боље упутио у суштину проблема. Стога је Радоњић честим посјетама Сафет-паши настојао „да му наше ствари учини јасним и познатим” не допуштајући тако да његов „посао застаје до неизвјесности”. При томе му је, држећи се инструкција које је добио када је кренуо са Цетиња, ставио у изглед могућност употребе војне силе у циљу заузимања Плава и Гусиња. Том приликом војвода Станко предлаже османском министру спољних послова „да Порта измисли какав начин, по коме би Плав–Гусиње могао најлакше нама у руке предати, како ми не би принуђени били употријебити силу да их узмемо; јер би из овога начина могле истећи велике неприлике за високу Порту”.<sup>23</sup>

Но, убрзо је Радоњић, поступајући по упутствима која су у међувремену стигла са Цетиња и у којима му, између осталог, црногорски књаз поручује да одустане од пријетње војном интервенцијом како Турци „никако не би промислили, да ћемо силу употријебити”, изречену пријетњу изгладио на лијеп начин. Радоњић поводом тога констатује: „Паша о томе више није ни посумњао, као да није било говора, већ отпочео чинити нужне кораке код Порте о рјешењу питања о предаји Плава–Гусиња по гласу Берлинског уговора”.<sup>24</sup>

Даље у извјештају Станко Радоњић пише да је уложио озбиљан напор да увјери Сафет-пашу у нетачност тврдње по којој је Црна Гора изразила жељу да промијени Плав и Гусиње за Кучку крајину, а што је наводно био и основни разлог због чега Порта још увијек није извршила предају ових градова. Црногорски посланик дао је до знања османском министру спољних послова да се Црна Гора строго придржава закључака Берлинског конгреса и да не може бити говора ни о каквој размјени територија. Осим тога, указао је и на „несразмјерност између Плав–Гусиња и кршевитих страна Кучке крајине”. Остало је да турски министар иностраних дјела провјери одакле је уопште цијела ствар потекла. Испоставило се да је размјену територија у ствари предложио Ђамил-паша и да је преко британског отправника послова на Цетињу и генералног конзула у Скадру, Кирбија Грина, о томе обавијестио црногорског књаза, који је, наводно, „био готов ступити у преговоре

<sup>22</sup> Хусеин-паша, скадарски валија, означен са црногорске стране као главни интригант који је опструирао рад комисије за разграничење.

<sup>23</sup> ДАЦГ, ф. МИД, 1879, ф. 3, док. 204/1.

<sup>24</sup> Исто; Г. Вуковић, *н.д.*, 345.

о промјени”.<sup>25</sup> Увидјевши да поменути предлог не може бити пут за рјешавање постојећег проблема, Сафет-паша је, замоливши Радоњића за стрпљење, одлучио да питање предаје Плава и Гусиња поднесе министарском савјету на претрес. О томе Станко Радоњић обавјештава Цетиње: „И тако 9. и 10. овог мјесеца расправља се питање о предаји Плава–Гусиња у министарски савјет, о чему још нијесам ништа у стању јавити. Тек у суботу моћи ћу о томе штогод знати”.<sup>26</sup>

По питању рада комисије за разграничење, Радоњић је, такође, водио бројне разговоре како са Сафет-пашом, тако и са дипломатским представницима страних држава у Турској. Црногорски посланик посебно је указивао на потребу да се скадарски валија Хусеин-паша уклони с положаја, с обзиром на то да је разним сплеткама онемогућавао нормалан рад комисије.<sup>27</sup> Дипломатски представници европских сила подржали су Радоњићев захтјев о смјени скадарског валије. Војвода Станко упозоравао је османског министра спољних послова да би Хусеин-пашин останак у Скадру могао проузроковати „какав несрећни сукоб” који би сигурно нанео много штете, како османској држави, тако и Црној Гори. Уважавајући аргументе црногорског дипломате, Сафет-паша је обећао Радоњићу да ће Хусеин-паша бити смијењен, као и да ће „комисији дати најстрожије инструкције да живо ради”.<sup>28</sup> Међутим, у томе се није успјело и поред тога што је Порта увјеравала дипломатске представнике страних држава да је паша збачен. Тим поводом, Станко Радоњић у свом извјештају од 11/23. августа пише: „Влада га збача, али он има у двору особито заштитника, који га држе; јер мисле да им је од велике користи у Арбанију”.<sup>29</sup>

<sup>25</sup> Цит. ДАЦГ, ф. МИД, 1879, ф. 3, док. 204/1. Тамил-паша, бивши турски амбасадор у Петрограду, затим високи функционер у Државном савјету Порте која га са тог мјеста именује за главног турског комесара у црногорско-турској комисији у чијој је надлежности било договарање предаје Подгорице, Спужа и Жабљака Црној Гори у замјену за Улцињ који би требало да буде враћен Турској. Међутим, према обавјештењу турске стране, у шта је Цетиње изражавало сумњу, Тамил-паша се разболио, тако да је умјесто њега за главног Портиног комесара постављен Риза-паша, иначе истакнути активиста Албанске лиге. (Н. Ражнатовић, *н.д.*, 117)

<sup>26</sup> ДАЦГ, ф. МИД, 1879, ф. 3, док. 204/1.

<sup>27</sup> „Он је злонамјерно измишљао сваковрсне алармантне новости, саопштавао их Порти у циљу да је устраши, како се не би ријешила да предузме озбиљне мјере о предаји. Августа 10. јавља Сафет-паши да су Црногорци упали, код Плавнице, дубоко у Турску, разагнали становнике, опљачкали их и стоку плијенили. С Цетиња побјајајући ту вијест тражила је влада да се тај опасни интригант уклони из Скадра”. (Г. Вуковић, *н.д.*, 345; Н. Радуловић, *Документи Министарства иностраних дјела Црне Горе*, Никшић, 1990, 249)

<sup>28</sup> ДАЦГ, ф. МИД, 1879, ф. 3, док. 204/2.

<sup>29</sup> Исто. Хусеин-паша је у септембру 1879. године позван у Цариград на нову дужност, да би касније постао министар војске Османског царства. (Н. Ражнатовић, *н.д.*, 174)

У разговорима са Сафет-пашом Радоњић је такође инсистирао на томе „да се оборе утврђења што су Турци у Зети учинили”, напомињући да ће када комисија обави свој посао и „сврши границе” обје стране тачно знати шта им припада, тако „да ће свако своје заузети”.<sup>30</sup>

Пошто Сафет-паша, као министар спољних послова, није имао могућност самосталног одлучивања, једино што је могао обећати Радоњићу било је да ће сва спорна питања поднијети министарском савјету на претрес, уз напомену да ће се старати да се изнесени проблеми што прије ријеше.<sup>31</sup>

Војвода Станко био је веома разочаран стањем ствари у Цариграду, у коме „ничему краја нема, нити се зна ко влада, нити ко слуша”.<sup>32</sup> Сматрао је да сва питања у ствари рјешава дворска камарила, на чијем се челу налази Осман-паша „који чини све, смета свему и мути све”.<sup>33</sup> Тако, према Радоњићу, „министарски савјет и њихове сједнице немају ама баш никаквог значаја”.<sup>34</sup> Због свега тога, црногорски посланик није гајио било какву наду да може бити од помоћи Црној Гори у својој дипломатској мисији у Цариграду.<sup>35</sup>

На крају, обавјештавајући Цетиње о веома тешкој општој ситуацији која је у то вријеме владала у Турској – великој незапослености, скупоћи, сиромаштву – Радоњић поручује Црногорцима да не долазе у Цариград, како се не би излагали узалудним трошковима „јер нема рада ни за мало”, а „безпослени да се свудијен врзу није лијепо, нити ће то сад бити допуштено јер се сваког дана дешавају убиства, крађе, паљевине и свака друга зла”.<sup>36</sup> За оне, пак, Црногорце који су већ боравили у Цариграду тражио је да се пошаље 500 пасоша, како не би били принуђени да „стоје под турским тескерама”.<sup>37</sup>

У извјештају од 17/29. августа 1879. године војвода Станко обавјештава Цетиње да на сједници Порте (која је била у току када је писао свој претходни извјештај) ништа није ријешено по питању предаје Плава и Гусиња, тако да је он поново „ствар разложио Сафет-паши”, дајући му до знања „да не би ни најмање било достојанствено за Порту да ствар доведе да се ко трећи умијеша у рјешење питања, кад она може сама с нама доћи до савршеног споразумијевања”.<sup>38</sup> Сафет-паша је опет молио

<sup>30</sup> ДАЦГ, ф. МИД, 1879, ф. 3, док. 204/2.

<sup>31</sup> ДАЦГ, ф. МИД, 1879, ф. 3, док. 204/2.

<sup>32</sup> Исто.

<sup>33</sup> Исто.

<sup>34</sup> Исто.

<sup>35</sup> ДМЦ АО, ф. Никола И, 1879, док. 86.

<sup>36</sup> Исто.

<sup>37</sup> Исто.

<sup>38</sup> ДАЦГ, ф. МИД, 1879, ф. 3, док. 204/3.



војводу Станка за стрпљење, правдајући се тешким стањем ствари у османској држави и тешкоћама које Порти задаје Албанска лига, на што му је црногорски посланик узвратио одговором да је Албанска лига Хусеин-пашина измишљотина и да „ако Порта хоће одиста да изврши предају може је извршити у потпуном реду као што се је извршила предаја Подгорице ђе су много више тешкоће биле претпостављане”.<sup>39</sup> Станко Радоњић даље пише да паша није дијелио са њим ово мишљење и да је од дипломатских представника страних држава разумио „да се Порта боји од Арбанашке лиге”.<sup>40</sup> Указујући на подршку коју европски посланици у Цариграду пружају његовим напорима да се оконча питање предаје Плава и Гусиња, војвода Радоњић износи њихов став по коме се ово питање тешко може ријешити на миран начин „већ ако Црна Гора не намјерава опростити се овог округа биће принуђена употрејибити силу”.<sup>41</sup>

Црногорски изасланици су се убрзо по доласку у Цариград нашли у незавидној финансијској ситуацији. Наиме, у то вријеме је у Цариграду, према свједочењу Станка Радоњића, „таква скупоћа постала

<sup>39</sup> ДАЦГ, ф. МИД, 1879, ф. 3, док. 204/3, док. 290; ДМЦ АО, ф. Никола I, 1879, док. 86. Више о Албанској лиги: Ђ. Борозан, *Велика Албанија – поријекло, идеје, пракса*, Београд, 1995; Б. Храбак, *Први извјештаји дипломата великих сила о Призренској лиги*, Београд, 1978.

<sup>40</sup> ДАЦГ, ф. МИД, 1879, ф. 3, док. 204/3, док. 290, док. 291.

<sup>41</sup> Цит. ДАЦГ, ф. МИД, 1879, ф. 3, док. 204/3.

Војвода Станко био је, такође, увјерен да Црна Гора само оружаним путем може успоставити контролу над Плавом и Гусињем. Тим поводом, у извјештају од 22. септембра/ 3. октобра 1879. године, пише влади на Цетињу: „Ја сам од почетка мога доласка почео увиђати да се с владом турском не може ништа радити, па сам стога вас увјеравао да се не надате узети Плав–Гусиње без силе”. Нешто касније, у извјештају од 3/15. октобра 1879. године, Радоњић обавјештава црногорску владу да Сафет-паша „предлаже измјену којој би одговарала важност Гусиња, што не би земљом исплаћали готови су новчано жртвовати”. Исто тако јавља да је османски министар спољних послова одустао од поменутог предлога молећи га да о томе не обавјештава Цетиње. Но, „послије ове изјаве наш оружан улазак у Гусиње оправдан је”, сматрао је Радоњић. Наредног дана је, такође, војвода Станко упутио црногорској влади депешу у којој образлаже свој став по овом питању: „Догађај, да се Сафет покајао од своје изјаве и да је хтио претећи саопштење како би продужио преговоре и како би дао повода да спријечи оружани улазак, мислим да је његова изјава добро дошла, па ако сте спремни за улазак, не одуговлачите”. (ДМЦ АО, ф. Никола I, 1879, док. 91, док. 93, док. 94)

Напоменимо да је Црна Гора извршила најозбиљније припреме да заузме Плав и Гусиње оружаним путем. Међутим, тада су јој велике силе, првенствено Аустро-Угарска, савјетовале да одустане од војне интервенције, с обзиром на чињеницу да се у Цариграду чине напори у правцу мирне предаје тих мјеста. Убрзо је Порта изјавила да је ријешила предати Плав и Гусиње „одмах и безусловно”, као и да је наредила Мухтар-паши да иде у Гусиње и оба града преда без обзира на тешкоће и жртве. Међутим, ова изјава само је послужила Порти да прикрије своје праве намјере. О томе ће нешто више ријечи бити касније. (Н. Ражнатовић, *н.д.*, 187, 188)

какве није у свијет”.<sup>42</sup> За непуних мјесец дана боравка у турској престоници потрошили су сав новац који су понијели са Цетиња, „што за путни трошак, што за хаљине, што за отел и депеше”, тако да су остали „без ниједне паре”.<sup>43</sup> Зато је војвода Станко тражио да му се пошаље три хиљаде флорина за подмиривање трошкова, како не би био принуђен тражити зајмове по Цариграду, „јер ми се чини да би то срамота било”.<sup>44</sup>

Војвода Станко је тешко могао „прегорети да се оволико троши”, прије свега због тога што, усљед турске опструкције, ствари практично нијесу помакнуте с мјеста. Због тога, пише Радоњић, „да би се томе узалудном трошењу стало на пут, најбоље би било када би се питање о Плаву и Гусињу довело у ред да се макнемо један или обојица, па кад би послови комисије дошли да се овђе рјешавају могао би се вратити”.<sup>45</sup>

На крају, осврћући се на грчко питање, за које каже да је у том тренутку било у центру интересовања, како Порте, тако и цјелокупне европске дипломатије, а сматрајући да је узело „ток који даје изгледа добрим успјесима”, Станко Радоњић завршава свој извјештај ријечима: „Мени се чини да ће и наше питање морати изазвати интервенцију сила, да се без ње на мирни начин неће никад свршити”.<sup>46</sup>

Војвода Радоњић се у преговарима са Сафет-пашом дотакао свих горућих питања из односа двију држава. Ипак, требало је да прође више од мјесец дана од доласка црногорских делегата у Турску, да би за њих била уприличена званична аудијенција код султана. Иако је владина администрација направила пропуст око агремана, цијелу ствар је, у ствари, кочио сам султан Абдул Хамид II који је „из огорчења и необуздане мржње према Црној Гори” намјеравао чак и да не прими Радоњића и Вуковића, па су они, према његовом науму, имали да предају акредитиве великом везиру.<sup>47</sup> Међутим, османски владар је ипак промијенио одлуку под притиском руског дипломатског представника у Цариграду кнеза Лобанова Ростовског, као и дипломатских представника других држава.<sup>48</sup>

<sup>42</sup> ДАЦГ, ф. МИД, 1879, ф. 3, док. 204/3.

<sup>43</sup> Исто.

<sup>44</sup> ДАЦГ, ф. МИД, 1879, ф. 3, док. 204/3.

<sup>45</sup> Исто.

<sup>46</sup> Пишући о грчком питању, Станко Радоњић између осталог каже: „Дознао сам из чистих извора да ће све силе потпомагати Грчку. Турска ће бити принуђена учинити им многе ствари, али им Јањину неће никако дати но у замјену за њу даће им на другим мјестима. Грци пак намјеравају држати строго извршења протокола – Берлинског”. (ДАЦГ, ф. МИД, 1879, ф. 3, док. 204/4) О грчком питању такође: ДАЦГ, ф. МИД, 1879, ф. 3, док. 320.

<sup>47</sup> Г. Вуковић, н.д, 347.

<sup>48</sup> Исто; Р. Распоповић, н.д, 320.

Но, тада је настао проблем око дипломатске униформе у којој су акредитовани представници Црне Горе имали да буду примљени, јер је султан одбијао да их прими у традиционалној црногорској ношњи. „Зар ја да примим некаквог посланика без униформе дипломатске, у одијелу цариградских вратара и вртара”, говорио је султан, поручујући притом црногорским изасланицима да, уколико немају униформу, дођу обучени „по американски, у фраку”.<sup>49</sup> На крају, када је турски суверен прихватио да их прими у народној ношњи, али без уобичајеног револвера за појасом, настале су нове тешкоће. О томе Гавро Вуковић у својим *Мемоарима* пише: „Ријешив питање о нашој униформи, султан је, из незадовољства што смо се према њему упорни показали, нашао био други начин да нас са званичном аудијенцијом мучи. Одредио је био дан аудијенције, ми се били обукли, кад је дошла ура била да дворска кароца за нас дођу, јавер на коњу долазио је двапут, у неколико дана, те нам је јавио да је Султан због слабости одложио аудијенцију, сваком на неодређено вријеме. По трећи пут 24. августа пошли смо у двор по уобичајеном церемонијалу. Док је Радоњић говорио уобичајену бесједу, ја сам разгледао неке слике од Ивазојског што су по великом салону тамо-амо објешене биле, што није пристојно било у тако свечаној прилици. Али огорчен султановим поступком, чинио сам освете. Кад је султан имао да одговори, извадио је једну цедуљицу из шпага, читао је, али нијемо без да ми се глас чује. Сафет-паша је превео говор, па се је примакао, дао руку обојици, једва изговорио неколико ријечи гласно и пошао у другу салу”.<sup>50</sup> Тако је, након многих проблема, 24. августа/5. септембра 1879. године коначно завршена прича око отварања црногорског посланства у Турској, иначе првог дипломатског представништва Црне Горе у некој страниј држави.

Црногорско посланство у Цариграду обављало је и конзуларне послове. У извјештају од 22. септембра/3. октобра 1879. године Радоњић истиче: „Поред нашег овдашњег политичког положаја ми вршимо и консулске дужности”.<sup>51</sup> При томе се конзуларна заштита црногорских поданика у Османском царству разликовала од оне која је пружана поданицима других хришћанских држава. Њихови конзули имали су право да рјешавају међусобне спорове својих држављана, као и спорове између њих и поданика других држава. Црногорци су, међутим, били у сасвим другачијој ситуацији, јер су сходно члану 31 Берлинског уговора били „подложни отоманским законима и властима”.<sup>52</sup> У свему томе, како

<sup>49</sup> Г. Вуковић, н.д, 347; Р. Распоповић, н.д, 320.

<sup>50</sup> Г. Вуковић, н.д, 347.

<sup>51</sup> ДМЦ АО, ф. Никола I, 1879, док. 91.

<sup>52</sup> Исто.

наводи Станко Радоњић, једино је постојала могућност „да може наш човјек присуствовати суду турском кад изриче пресуду”.<sup>53</sup>

Због обимности конзуларних послова, војвода Станко констатује да би најбоље било да Црна Гора, као и остале државе, има своје конзуларно представништво у Цариграду, а то би значило да такав конзулат у најмању руку мора бити сачињен: „Из једног конзула као главног судије, из једног секретара, и једног драгомана и једног кавазана”.<sup>54</sup> Поред тога „ваља имати и кућу за њих, за канцеларије и тамнице”.<sup>55</sup> Но, одредбе Берлинског уговора, као ни финансијски разлози нијесу дозвољавали Црној Гори да има у Цариграду свој конзулат који би у правном смислу био налик на конзулате осталих хришћанских држава. Због тога је Станко Радоњић предлагао да се Цетиње обрати некој страни држави да она пружи конзуларну заштиту Црногорцима у Цариграду. Такво рјешење било би добро јер „с једне стране Црну Гору не би коштало ништа, а с друге би се тиме постигла боља заштита Црногораца, јер црногорски конзул по власти која се изводи из Берлинског трактата нема никаквог значаја”.<sup>56</sup>

Разочаран чињеницом да у стварима од суштинског значаја није у могућности да помогне Црној Гори, војвода Станко Радоњић је, два мјесеца по доласку у Цариград, а само мјесец дана од званичног ступања на дужност изванредног посланика и опуномоћеног министра у Османском царству, тражио да се врати у Црну Гору. Свој захтјев изнио је у писму од 22. септембра/3. октобра 1879. године. Уз то је, имајући у виду искуство са именовањем, предложио да му се, ако буде одлучено да се врати натраг, пошаље опозивно писмо и једна копија тог писма, да би на основу ње правовремено тражио аудијенцију код султана.<sup>57</sup>

Станко Радоњић је напустио Цариград 14/26. децембра 1879. године.<sup>58</sup>

У међувремену, у Цариграду је пала влада. Сафет-пашу је замијенио Фанариот Савас-паша, с којим је војвода Станко наставио разговоре о предаји Плава и Гусиња.<sup>59</sup> Но, без обзира на промјену кабинета ствари су текле устаљеним током. Осим празних Портиних обећања никаквог помака није било у рјешавању овог питања.<sup>60</sup>

<sup>53</sup> Исто.

<sup>54</sup> ДМЦ АО, ф. Никола I, 1879, док. 91.

<sup>55</sup> Исто.

<sup>56</sup> ДМЦ АО, ф. Никола I, 1879, док. 91.

<sup>57</sup> Р. Распоповић, *н.д.*, 323; ДМЦ АО, ф. Никола I, док. 481.

<sup>58</sup> Г. Вуковић, *н.д.*, 357; Н. Ражнатовић, *н.д.*, 208.

<sup>59</sup> ДАЦГ, ф. МИД.1879, ф. 3 док 320; Г. Вуковић, *н.д.*, 350, 351; Н. Ражнатовић, *н.д.*, 188.

<sup>60</sup> По ступању на дужност Савас-паша је најприје изашао са предлогом о замјени територија. Истакао је да је Турска спремна да Црној Гори, осим Кучке крајине, уступи и

По доласку на Цетиње, Радоњић је наставио да обавља ранију дужност министра иностраних послова, на којој је остао све до смрти, 1/13. октобра 1889. године.<sup>61</sup>

Darko BAKIĆ

STANKO RADONJIĆ  
THE FIRST MONTENEGRIN DIPLOMATIC REPRESENTATIVE

*Summary*

Stanko Radonjić was the first Montenegrin diplomatic representative in a foreign country. By presenting the Letter of Credence to the sultan on August 24/ September 5<sup>th</sup>, 1879, he officially began to exercise his duty of diplomatic representative of Montenegro in the Ottoman Empire. But, the complex relations between Monte-

територију албанских католичких племена Груда и Хота (ово је први пут да се помиње уступање Груда и Хота Црној Гори, а ова опција ће бити актуелизована од стране Француске и Италије почетком 1880. године). Пошто је Радоњић категорично одбио предлог, Савас-паша је, уз молбу да се Цетиње уздржи од било какве интервенције, истакао да ће Porta предузети све мјере у циљу предаје Плава и Гусиња. Због тога је, као што смо већ поменули, тобоже наређено Мухтар-паши, који је у септембру 1879. године послат у Албанију како би наводно умирио Албанску лигу и омогућио извршење Берлинског уговора, да пође у Гусиње и по сваку цијену изврши предају оба града. У сусрет Мухтар-паши, на челу црногорске војске кренуо је војвода Божо Петровић да заједно са турским командантом изврши мирну примопредају Плава и Гусиња. Међутим, по сриједи је била још једна обмана Порте. Рок од петнаест дана, након кога је требало да се, на инсистирање Порте, састану два команданта, помјеран је за још петнаест, тј. истицао је 29. новембра/11. децембра 1879. године. У међувремену, у Плаву и Гусињу гомилале су се албанске снаге. Сукоб је био неизбјежан.

Албанци су извршили напад 22. новембра/4. децембра 1879. године. Услиједио је контраудар одреда Тодора Вуковића и Марка Миљановог Поповића, који су неопрезно зашли дубоко у албанске положаје. Убрзо су Албанци напали са бокова и са леђа црногорску војску у котлини села Новшића, доводећи је у тешку ситуацију. Одредима Поповића и Вуковића увече су стигли у помоћ Морачани и Ровчани, који су снажним јуришем разбили албански обруч и омогућили повлачење црногорских јединица. Након битке, одједном се у Призрену 24. новембра/6. децембра 1879. године појавио Мухтар-паша, упућујући становништву Плава, Гусиња, Пећи и Ђаковице проглас да се повинују одредбама Берлинског уговора. Међутим, постало је сасвим јасно, поготово послје неуспјелог албанског напада у рејону Мурина 27. децембра 1878. године/8. јанура 1880. године, када је и велики број низама преобучених у албанску ношњу учествовао у боју, да је Мухтар-паша неискреним прогласом само покривао намјеру Порте да оснажи Албанску лигу и подстакне је на још већи отпор. (Н. Ражнатовић, н.д, 181–217)

<sup>61</sup> ДАЦГ, ф. МИД, 1879, ф. 3, док 460; Г. Вуковић, н.д, с. 445; Глас Црногорца, бр. 41, Цетиње, 8/20. октобар 1889.

---

negro and Ottoman Empire made it necessary for the duke Stanko to initiate the negotiations with Safet-pasha even before his audience with the sultan. The main topics of their talks concerned the surrender of Plav and Gusinje, the work of the border demarcation committee as well as the prevention of the Turkish military fortification in Zeta. At the end of December 1879, Radonjić returned to Montenegro. This way he realized the plan of the Montenegrin government by which he was supposed to stay in Istanbul for a short period of time, to exchange opinions with Porta about main problems of the relations between Montenegro and Ottoman Empire as well as to direct the problems towards their solution as much as possible, and then to return to the position of the Minister of Foreign Affairs, and to leave to Gavro Vuković the office of the Montenegrin diplomatic representative in the Ottoman Empire.

KEY WORDS: *Stanko Radonjić, diplomatic representative, letters of credence, negotiations*

Мр Раденко ШЋЕКИЋ\*

## ЗАЧЕТАК ПОЛИТИЧКЕ ПРОПАГАНДЕ – ОД СТАРОВЈЕКОВНЕ ДО ДОБА ПРОСВИЈЕЋЕНОГ АПСОЛУТИЗМА

*ИЗВОД: Ни једна власт се није могла одржати на голој сили, па се њено идеолошко оправдање, односно легитимизација врши под окриљем религије и традиције и то углавном сакрализацијом власти. Основно обиљежје цјелокупне старовјековне пропаганде представља монолитна и импозантна државна пропаганда чија је тематска окосница дивинизација државе и владара. Настанак самог термина пропаганде, и њен институционални развој везан је за Римокатоличку цркву.*

*КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: политичка пропаганда, идеологија, легитимизација, држава, владар*

Већ код старовјековних актера државних и политичких збивања постојала је отворена тежња да разним поступцима утичу на ставове и понашање других појединаца и друштвених група, потврђујући тиме постојање и у Старом вијеку битних елемената пропаганде, као *осмишљене, плански вођене, организоване дјелатности*. Ако, иначе, нема власти без пропаганде, онда се у првобитним државама сусријећемо и са пропагандном праксом, са многим пропагандним знањима и техникама која је савремени човјек олако спреман да припише себи.<sup>1</sup>

То што је појам пропаганда новијег датума не значи да се већ са појавом првих држава не јавља пропагандна пракса, иако се у старо-

\* Аутор је виши научни истраживач у Историјском институту и докторант на Факултету политичких наука у Београду.

<sup>1</sup> У том смислу је потребно навести неколико карактеристичних примјера. Још у 4. вијеку п.н.е. чувени кинески војсковођа Сун Цу, у дјелу *Вјештина ратовања*, записао је: “Највећа је вјештина ратника побједа и потчињавање непријатеља без борбе, што је могуће само освајањем непријатељског духа”. (Група аутора, *Амнезија јавности – од пропаганде до тероризма*, Београд, 2004, 11).

вјековним изворима и њиховој интерпретацији она подводи под, прије свега, религијску, али и државну и политичку дјелатност, васпитање, образовање итд. Прва препознатљивија концепција персуазивног дјеловања садржана је у Библији. Према „Светом писму“, први проповједници хришћанства већ су прилагођавали пропагирање вјере различитим циљним групама. Апостол Павле у Првој посланици Коринћанима, када говори о начину на који пропагира вјеру каже: “Са Јудејцима био сам као Јудејин, да Јудеје придобијем; са онима који су под законом био сам као под законом да би их придобио; са онима који су без закона био сам као без закона (иако нисам Богу без закона, кад сам под законом Христовим), да придобијем оне који су без закона. Са слабима био сам слаб, да слабе придобијем, свима сам био све, да како-год кога спасем”.<sup>2</sup> Дакле, још први вјерски проповједници прилагођавали су пропагирање вјере одређеним циљним групама кроз препознатљиво начело сегментације публике и пропагандну слојевитост која би се могла у овоме препознати са савремене тачке гледишта.

Ни једна власт се није могла одржати на голој сили, па се њено идеолошко оправдање, односно легитимизација, врши под окриљем религије и традиције, и то углавном сакрализацијом власти, одржавањем култова умрлих и живих владара и историјских јунака, али и коришћењем читавог низа других пропагандних поступака и средстава<sup>3</sup> у чему има елемената коришћења пропагандне технике трансфера, путем везивања, трансферисања личности владара за одређена божанства, и њиховом сакрализацијом.

Класичан старовјековни пропагандни запис персуазивно обојен са циљем дјеловања на рационалну компоненту става налазимо и код Херодота.<sup>4</sup> Политика је за античку Грчку била појам за организовани

<sup>2</sup> З. Славујевић, *Политички маркетинг*, Београд, ФПН, 2005, 11.

<sup>3</sup> Помињање египатских пирамида као облика старовјековне пропаганде је опште мјесто, а многи сматрају Тукидида и Тацита пропагандистима или се, пак, истиче наглашен политички тон старовјековних култова као што су Елеусијске мистерије, разних пророчишта итд, у чему се могу препознати одређени елементи употребе пропагандне технике шокирања публике, путем употребе разних пророчишта и пророчанстава.

<sup>4</sup> Према Херодоту, у јеку грчко-персијског рата, Темистокле је поред извора на стијени уклесао слједећу поруку намијењену Јонцима, персијским савезницима: “Људи Јоније, гријешите борећи се против ваших отаца и помажући да се подјарми Грчка. Због тога боље пређите на нашу страну, али ако вам је то немогуће, повуците ваше снаге из борбе и тако принудите Корнанце да се такође повуку. Ако вам ни једно ни друго није могуће, и ако сте везани сувише јаком неопходношћу, онда се у сукобу у који смо уплетени, понашајте намјерно рђаво, не заборављајући да ви потичете од нас и да непријатељство варвара према нама потиче од вас.” (В. Михаиловић, *Пропаганда и рат*, Београд, 1984, 18). Порука је била усмјерена да побуди осјећања о истој етничкој припадности.



јавни живот људи. Узајамно прожимање политичког и духовног живота изузетно је важно за историјски ток. Стога се у разматрању развитка политичке пропаганде и њених активности не смије мимоићи улога пјесништва, историографије, филозофије, реторике и драмске умјетности. То је нарочито видљиво у трагедијама старе Грчке, у којима је политичка стварност тог времена нашла свој израз. Политичко позориште, изразито присутно на овом простору, такође је облик својеврсног пропагандног политичког дјеловања. Кроз културно стваралаштво су се настојале пропагирати одређене идеје и политички ставови, али у прикривеној форми, што су неке од одлика употребе дифузне пропаганда и технике индиректног пропагандног дјеловања. Старовјековна пропаганда је израз једног сасвим другачијег времена и специфичних друштвених односа и оквира, гледано из савремене перспективе. Један од примјера технике пропаганде акцијом, познат је још из шестог вијека п.н.е: ‘Персијски цар Кир по освајању Вавилона 538 п.н.е. је сакупио Персијанце и наредио им да једнога дана раде мукотрпне физичке послове, док их је другог дана богато гостио, а послвије тога им је рекао – “Уколико хоћете да вам увијек буде као данас пођите са мном у бој да завладате другима и да уживате”.<sup>5</sup> Уочљива је била намјера да се окупљањем изрази и учврсти подршка владару и сликовито предоче посљедице (не)прихватања одређеног става и понашања за који се владар залаже, а овдје би се осим технике пропаганде акције могли препознати и елементи технике награде и казне, тзв. штапа и шаргарепе.

И други персијски цар, Ксеркс, користи пропагандну акцију, која би се могла дефинисати и као комбинација технике индиректне пропаганде (soft – sell). Наиме, када би ухватио атинске уходе он их није убијао, него им је показивао своју војску, њено наоружање, спремност и обученост за борбу, па их пуштао назад Грцима да причају о ономе што су видјели. Дакле, руководило се убјеђивањем, инсистирањем на сугестивном формату и на остваривању пропагандног циља заобилазним путем.

Основно обиљежје цјелокупне старовјековне пропаганде представља монолитна и импозантна државна пропаганда чија је тематска окосница дивинизација државе и владара.<sup>6</sup> Већ са А. Македонским дивинизација владара добија сасвим нову форму култа императора. Његова успјешна освајања су представљана као остварење мита о јунаку Херкулу. Касније дефинисана пропагандна техника трансфера, очигледно је налазила своје коријене и добијала форму још у старовјеков-

<sup>5</sup> З. Славујевић, *Политички маркетинг*, Београд, 2005, 94.

<sup>6</sup> З. Славујевић, *Старовјековна пропаганда*, Београд, Чигоја, 1997, 2.

ним друштвима, у виду проглашавања владара синонимом божанства или у виду дискредитовања владара оптужбама да су изгубили подршку богова.

Успостављање демократских облика државног уређења у Грчкој доноси одређене програмске кампање, а њихову окосницу представља борба *демоса* и *олигархије* у придобијању грађана или чланова законодавних тијела путем разноврсних облика дејства.<sup>7</sup> О значају изборних борби и пропагандних кампања које су их пратиле говори и Аристотел, који спомиње оно што би се могло назвати изборним сплеткама и незаконитим прикупљању гласова. Он указује и на оно што би се језиком савремене пропаганде могло назвати прљавим кампањама, кампањама блаћења противника.<sup>8</sup>

У трагању за теоријским исходиштима савременог политичког маркетинга може се доћи до далеке прошлости, до једне струје у политичкој теорији која се зачиње још у старој Грчкој, са софистима. Они су на примјер развили *еритристичку*, вјештину полемике којом се може побједити противник на јавној сцени. Сматрали су да се „политичка врлина“ може научити, па су за новац подучавали грађане државним вјештинама и говорништву. Основе софистичког дјеловања су били наглашени антропоцентризам и практична усмјереност.<sup>9</sup> Учитељи реторике нијесу само установили правила говорничке вјештине и преносили своја бесједничка знања ученицима, већ су развијали и ширили властиту политичку филозофију и заговарали је, као што су и непосредно узимали учешће у државним пословима и политичким борбама свога времена. Софисти су били нека врста старогрчких претеча политичког маркетинга.

Вјештина говорења и убјеђивања зависила је од способности појединаца који су у кругу публике настојали да је увјере у тачност својих ставова, мишљења и идеја. Начин организовања и функционисање власти у грчким полисима, а касније и у Римском царству, омогућио је стварање политичких услова за појаву јавног мњења. Основни медиј је ријеч, форма мора да одговара садржају, док се вођа мњења назива – демагог. Демагогија злоупотребљава незнање, неин-

<sup>7</sup> Тако у *Погребном говору*, Тукидид Периклу ставља у уста изјаву да је „у очувању реда и мира, страх наш главни заштитник“. М. Подунавац, *Политика и страх*, Загреб, 2008.

<sup>8</sup> “При томе прљаве кампање против појединаца често су имале друге циљеве – напад на Анаксагору или оптужбе против вајара Фидије имале су за циљ и дискредитовање њиховог заштитника Перикла. Иначе Клеон, богаташ из Атине, био је познат по сплеткама, интригама, клеветању и демагогији, па је захваљујући томе и успио да дође на власт по Перикловој смрти.” З. Славујевић, *Политички маркетинг*, Београд, 2005, 53.

<sup>9</sup> Исто, 42.

формисаност и нерасположење масе и одлична је техника завођења јавног мњења.<sup>10</sup> С друге стране, постојали су и примјери послушности јавног мњења, када политичар престаје да буде субјект политике, постајући пуки реализатор расположења и жеља *демоса*.<sup>11</sup>

Сматра се да се пропаганда у старом Риму испољавала и у подбуњивању на јавним мјестима окупљеног народа, у расправама по трговима и јавним зградама, написима по зидова, у ритуалима и церемонијама, својеврсним политичким спектаклима, у поворкама опремљеним амблемима, заставама, украсима и сл. Старовјековни Рим су карактерисале жестоке борбе за разне државне положаје у доба републике, па из тога периода потиче и први трактат о изборној пропаганди који је Цицеронов брат, Цицерон Квинт Тулије, написао. Ријеч је, наиме, о дјелу *Commentariolum petitionum* у коме даје савјете брату у вези са његовом изборном кампањом за мјесто конзула.<sup>12</sup> Филозофи од Конфучија до Аристотела испитују норме и технике политичке владавине, стављајући своје знање и савјете у службу владара. Аристотелов *Protreptikos* који је он писао за А. Македонског и Конфучијева упутства остају у темељу првих великих система политичког тренинга.<sup>13</sup> У вријеме Нерона у Риму су постојале групе за подстицање расположења и одушевљења у публици приликом појављивања владара (група за аплауз, Августови витезови) или касније бројне групе плаћене да узвикују: „*Браво*“!<sup>14</sup> Ово би се са савремене тачке гледишта могло дефинисати као појавни облици технике пропаганде акцијом којом се путем јавних окупљањима изражавала подршка владару.

Генерално гледано, може се издвојити неколико врста пропагандних дјеловања: пропаганда усменим путем – у коју су спадале молитве, химне, заклетве, пророчанства, епови, бесједништво (Перикле, Демостен, Сократ, Исократ, Цицерон, Гај Јулије Цезар), писана пропаганда – елџије, трагедије, комедије, као и пантомима и фарса – политичко по-

<sup>10</sup> З. Јевтовић, *Јавно мњење и политика*, Београд, 2003, 38.

<sup>11</sup> Још је Сократ упућивао пријекоре Каликлеу због „претјеране љубави према атинском демосу и непрестаном говорењу њима по вољи.“ З. Славујевић, *Политички маркетинг*, Београд, 2005, 40.

<sup>12</sup> Исто, 54.

<sup>13</sup> Још су стари мудраци знали да су све људске ствари, па и царства и државе, саткане од ријечи. У Библији стоји: „На почетку бјеше ријеч“. Када се ријечи доводе у питање, доводи се истовремено и сво људско. Ученик Цу Лу питао је учитеља Конфучија: „Када би те војвода од Веја позвао да управљаш његовом земљом, коју би мјеру прво предузео?“. Мудрац је одговорио: „Реформу језика“. Знао је да ријечи и ствари крваре из исте ране. Када започињу невоље и кризе најпре страдају ријечи и ствари а потом људски животи постају јефтине или ништа не значе. Вербалним ратом отварају се и започињу сви остали ратови. Ч. Чупић, *Политика и позив*, Београд, 2002.

<sup>14</sup> З. Славујевић, *Политички маркетинг*, Београд, 2005, 94.

зориште, историографија (све што је написано са историјском тематиком), спектакли, светковине (који вуку коријене из митских религијских ритуала), олимпијске игре. Све ово је представљало различите облике пропагандног дјеловања и коришћено је у политичке сврхе, а у многи-ма од тих видова културног стваралаштва може се препознати и тежња да се путем индиректног и дифузног персуазивног дјеловања утиче на публику.

Дакле, може се закључити да је старовјековна пропаганда представљала претечу појаве пропагандног дјеловања, пропагандних техника, манипулације масама, старе и много пута касније опробане праксе „хљеба и игара“<sup>15</sup>, демагогије, утицаја на емоције широких народних маса путем спектакала, позивањем на херојску историјску епiku, коришћењем религије у пропагандне сврхе, начелима поједностављивања слике свијета и перонализације политике (довођење у нераскидиву везу одређеног политичког програма и стања са владарем као његовим носиоцем), начелом сегментације публике, пропагандним техникама трансфера, акције, награде и казне итд.

Пропашћу Западног римског царства, постепено се губе и политичке особености дотадашњег античког свијета. Новостворене варварске државе, односно њихове феудалне елите, покушавале су да донекле опонашају римски начин управљања и владања, мада неуспјешно. Као нова кохезиона снага новостворених варварских држава послужила је религија. Наиме, хришћанство које је још 313. године Миланским едиктом цара Константина признато за легалну религију, 380. године је цар Теодосије прогласио за државну вјеру. Источно римско царство, познатије као Византија, остало је баштиник некадашње римске традиције, а након црквеног раскола 1054. године и заштитник и покровитељ источног (православног) хришћанства. Временом се хришћанска црква институционализовала, ширећи своју организацију и добијајући на моћи. Овај тренд симбиозе феудалаца и свештенства препознатљив је кроз читави средњи вијек. Црква је тако добила моћну заштиту у ви-

<sup>15</sup> “Власт је још давно схватила да сво незадовољство, фрустрације и агресија народа нису опасни по њу уколико се задрже унутар стадиона, јер агресија испољена на стадиону смањује опасност да ће бијес бити усмјерен против ње. Тако је цар Трајан поклатио публици 107. године борбе са 10.000 гладијатора, у играма које су 109. године трајале 117 узастопних дана убијено је 9.824 гладијатора. Гладијаторске игре остају најсигурнији и најтужнији инструмент владавине, чија је сва окупност садржана у поздраву гладијатора који улазе у арену цару: “Живно император, мртви те поздрављају!”, као и у еуфоричним узвицима гледалаца: “Удри, закољи”. Остају као врста крвавог спектакла са израженом наркотизирајућом функцијом, функцијом коју ће много касније Лазарсфелд и Мертон приписати масовним медијима“. З. Славјевић, *Старовјековна пропаганда*, Београд, 1997, 125.

ду оружане силе, али и велике посједе од племства с којих је убирана огромна добит. Такође ће временом политичка и економска моћ западне (католичке) цркве<sup>16</sup> расти, стварајући ореол неприкосновености и непогрешивости клера, на челу са папом<sup>17</sup>, затим путем продаје индулгенција (опроштаја гријехова) као и бројних и моћних црквених редова.<sup>18</sup> С друге стране, феудално племство је, захваљујући црквеној догми и организацији, држало у покорности бројно кметство. Средњи вијек карактерише репрезентативна или статусна јавност испољена кроз манифестовање власти феудалца и клера. Репрезентативна јавност формира се на основама градске племићке културе сјеверне и средње Италије, најприје у Фиренци, а потом у Паризу и Лондону.<sup>19</sup>

Пропаганда је ријеч латинског поријекла и у основи значи ширење, распрострањавање. Први га је употребио папа Гргур XIII у були *Ius-kustabili divine* 1582. године, у којој се као задатак језуита одређује »пропагирање и одбрана вјере«. Исти папа ће повремено окупљати три кардинала који расправљају о најпогоднијим средствима и начинима борбе против реформације. Папа Климент VIII 1622. године озваничава ову институцију посебном булом и даје јој назив *Sacra Congregatio shristiano pomini propagando* (касније позната као *Sacra Congregatio de propaganda fides*). Чинило је 29 високих црквених достојанственика – кардинала који су представљали конгрегацију у појединим хришћанским земљама и чији је задатак био ширење хришћанске вјере.<sup>20</sup> Прописани су циље-

<sup>16</sup> Ријеч католик потиче од грчке ријечи катхоликос, што значи свеопшти или универзални.

<sup>17</sup> Папа – термин потиче од грчке ријечи *pappas*, што значи отац. Од петог вијека тај назив носили су римски бискупи када су уз титулу римског бискупа придодали и *PONTIFEX MAXIMUS* - у старом Риму је то био назив за врховног првосвештеника., а од једанаестог вијека резервисан је искључиво за поглавара Римокатоличке цркве и подразумијева вјерске и императорске прерогативе. Према С. Аврамов, *Opus Dei*, ЛДЉ, 2000, 7.

<sup>18</sup> Настанак самог термина *пропаганда* и њен институционални развој, као што се може закључити, неоспорно је везан за Римокатоличку цркву, стога она као једна моћна институција заслужује посебну пажњу. Римска црква се задржала на практичном задатку ширења хришћанства у свијету, на значају цркве као дјелотворног царства или *Града Божјег (civitas Dei)* и од настанка је представљала принцип централног ауторитета који на видљив и практичан начин обједињују земаљску дјелатност цркве. Католички мислиоци су у том смислу дефинисали Римокатоличку цркву као *Sacramentum mundi*, односно као инструмент за најприсније сједињење читаве људске врсте са Богом. То су доктриниране позиције Римокатоличке цркве, то су њене амбиције, али не и стварност, јер она представља само једну од хришћанских цркава и само један дио религиозног тоталитета савременог свијета. Ултрамонтанизам је струја у Римокатоличкој цркви која заступа став да је папа једини и исључиви духовни центар хришћанства у свијету.

<sup>19</sup> Ј. Хабермас, *Јавно мњење*, Београд 1969, 16.

<sup>20</sup> З. Славујевић, *Политички маркетинг*, Београд, 2005, 12.

ви, састав њене управе и средства којима служи у свом раду. Од самог оснивања ова установа за пропаганду католичке вјере била је у рукама језуитског реда. Нови папа Урбан VIII и сам језуита, уложио је велики напор на организационом јачању и унапређивању мисионарске дјелатности на централистичким основама, па је у ту сврху основан *Colegium de propaganda fide*, познатији као *Colegium Urbanum de propaganda fide*, августа 1627. године. Циљ ове установе је био да ствара мисионаре свих народности па је имао свенародни и космополитски карактер.<sup>21</sup>

На врхунцу моћи језуитски ред је био ставио школство у католичкој Европи под своју потпуну јурисдикцију. “Дајте нам дијете првих седам година живота, а онда радите са њим шта год хоћете.” познати је мото језуитског реда, гдје је уочљива доминантна намјера ка индоктринацији. Били су савјетници европских владара, контролисали дипломатске информације, усавршили *laternu magicu* – својеврсни пројектор за дијапозитиве и тиме добили и користили прилику да вјернике засјене спектакуларним ефектима апокалиптичких догађаја, и тако много прије савременог Холивуда искористе моћ слике, манипулишући комбинацијама боје и звука, утичући тако на чула и емоције присутних.

Пропагандне технике које из савремене перспективе можемо идентификовати сводиле су се на технике пропаганде акцијом (на јавним скуповима, саборима, турнирима, церемонијама), технике трансфера (симбиоза световне и профане власти давала је и једнима и другима одређено трансферисање и легитимитет у јавности), технике тзв. испирања мозга (с обзиром на значајан број популације у манастирима, спровођена је снажна индоктринација, уз потпуну и беспоговорну послушност), технике вертикалне пропаганде (гдје је коришћена снага институционално заштићеног ауторитета, носиоца пропаганде у пропацирању својих ставова и догми), технику награде и казне у комбинацији са техником шокирања публике (потенцирање и индуковање релације „рај – пакао“, чиме се заговарала послушност црквеним и свјетовним властима, коришћење пророчанстава и сл).

Цар Светог римског царства Фридрих II<sup>22</sup> је први средњовјековни владар који се плански служио пропагандом. Сукоб цара и римске Курије по питању права инвеституре и тумачења тога права покренуо је на обје стране огроман пропагандни апарат. Сачувано је око 150 манифеста из тог периода. У овој борби коју је започео Фридрих II, ипак је

<sup>21</sup> М. Тадић, *Основи међународне пропаганде*, Београд 2002, 13.

<sup>22</sup> Фридрих II Хоенштауфен, Цар Светог римског царства одрастао је и живио највише на Сицилији јер му је мајка била ћерка Роцера II Сицилијанског. Често је био у рату са папском државом, тако да је био два пута екскомунициран и јако оцрњен у хроникама тога времена. Папа Гргур IX га је чак назвао антихристом.

на крају побједила Курија јер је папина пропаганда имала бројне предности. Наиме, цар није имао за то посебно обучене људе, док је Курија имала свештенство које је боље познавало латински, у то доба језик комуникације, а што је долазило до изражаја у писању списа и повеља.<sup>23</sup>

Захваљујући вјековном искуству у политичким и дипломатским пословима Католичка црква је са развојем капиталистичких односа схватила корисност укључивања у економске токове.<sup>24</sup> Од свих свјетских цркава најчвршћу организацију има католичка црква, која се састоји у строгој хијерархији на челу са папом као врховним првосвештеником свјетске цркве са неким божанским особеностима као што су непогрјешивост и могућност праштања гријеха. Амерички часопис *Time International* (од 24.02.1992.) објавио је чланак К. Берстина под називом *Света Алијанса* у којем износи садржај договора тадашњег америчког предсједника Р. Регана и *Римске курије*<sup>25</sup> на челу са тадашњим папом Јованом Павлом II<sup>26</sup> у Ватикану 07.06.1982. године.<sup>27</sup> Папа је 30. маја 1986.

<sup>23</sup> Цар Фридрих II је први ангажовао путујуће свираче који су свирали и пјевали политичке пјесме, а које су на веома занимљив начин говориле о главним политичким питањима тога времена. То су били својеврсни уводни чланци тог доба, па је лирска форма тих уводника или насловних страна омогућавала брзо ширење – пјевале су се и рецитовале од мјеста до мјеста, од двора до двора. У то вријеме јављају се први пут и леци као пропагандно средство, али им је утицај био веома мали имајући у виду општу неписменост становништва. Црква је завела цензуру, тј. контролу над свим списима који се штампају и шире на просторима под њеном јурисдикцијом. Већ 1487. папа Вићентије издао је повељу којом је наредио да бискупи имају контролисати све што се штампа, а папа Пије V у својој посланици баца анатему на „дрске листиће непријатељски расположене према цркви“, и по овој његовој повељи могла се изрећи и смртна казна за ширење нецензурисаних списа. Према М. Нухић, *Комуницирање*, Сарајево, 2000, 141.

<sup>24</sup> Централна ватиканска банка носи необичан назив – Институт за религиозне послове, мада та установа нема никакве везе са религијом. То је типична банка, основана је 1929. и повјерена су јој на чување средства црквених организација. Поједини аналитичари процјењују да су та средства већа од монетарних резерви великих држава типа Француске или Велике Британије. Према С. Аврамов, *Opus Dei*, ЛДЉ, 2000, 39.

<sup>25</sup> Римска курија – највиша административна управа Ватикана коју сачињава 9 конгрегација (министарстава), на чијем челу се налази кардинал и остали помоћни уреди. Може се упоредити са владама у државама.

<sup>26</sup> Папа Јован Павле II (краковски бискуп Војтила) изабран октобра 1978, био је не само први Словен (Пољак), него и први папа који није Италијан од 1552. године.

<sup>27</sup> Након једночасовног разговора у четири ока, склопљен је договор да се ради на рушењу режима генерала Јарузелског у Пољској свим средствима, изузимајући директну војну интервенцију. Успјешно извршење овог плана требало је да изазове ланчану реакцију у читавом тадашњем комунистичком блоку. Посљедњи предсједник СССР-а Михаил Горбачов је у чланку који је објавио у торинском листу »La Stampa« од 03.03.1992. године, изразио своју захвалност папи Јовану Павлу II на његовом несебичном раду против комунизма, истакавши притом да слом тог поретка не би био могућ без његовог напора. План је требало да спроведу америчка Централна обавјештајна

године објавио Енциклику<sup>28</sup> *Dominium et virificantem* да се бије бој између Светог духа и сатане и да је фронт јасно повучен, са једне стране је истина и католичка црква а са друге стране оно што се препознаје у материјализму, тј. у дијалектичком материјализму и марксизму.<sup>29</sup>

Дакле, на горе наведеним примјерима је уочљив несумњив утицај једне религијске организације и моћ да својим механизмима и персуазивном умјешношћу и техникама утиче на битне глобалне политичке процесе, како током средњег вијека, тако и у савременом добу. Католичка црква, дакле, има веома разрађен систем правила која обезбјеђују јединствено понашање клера и вјерника што јој даје одређени предуслов и подлогу за ширење одређених политичких идеја и ставова у религијској форми и користећи вјерске церемоније, мисе, проповиједи и сл. Друге хришћанске цркве немају баш толики степен централизма и организованости.<sup>30</sup> И овдје би се могли препознати одређени елементи употребе дифузног пропагандног дјеловања у комбинацији са техникама индиректне и хоризонталне пропаганде (пропаганде интеграције). Базирајући своју

---

агенција (ЦИА) и обавјештајне службе Ватикана. За спровођење овог плана, а то је вјероватно опште запажање: "Ватиканске информације су у сваком погледу биле апсолутно боље и брже него наше"- изјавио је тадашњи амерички државни секретар Александар Хејг. "Све што се догодило у Источној Европи посљедњих година, не би било могуће без учешћа папе Јована Павла II" изјавио је Михаил Горбачов, 3. марта 1992. Сјутрадан у истом листу тадашњи папа је истакао пресудну заслугу католичке цркве за стварања програма перестројке. М. Тадић, *Основи међународне пропаганде*, Београд 2002, 83. »Слушајте Светог оца папу« – рекао је архиепископ Лаги, Вилијаму Кларку, Регановом савјетнику за националну безбједност – »ми имамо двије хиљаде година искуства у оваквим стварима«. С. Аврамов, *Опус Деи*, 2000, 11.

<sup>28</sup> Енциклика – писмено обраћање папе свештенству и вјерницима.

<sup>29</sup> М. Илић, *Лажни дугих ногу - медијски рат и око њега*, Београд 1995, 181.

<sup>30</sup> Православне цркве су организоване на националној основи иако у догматском смислу немају међусобних разлика, а општеважећи значај за све имају одлуке васељенског сабора али је последњи одржан прије више од хиљаду година, тачније 787. у Никеји. Црква је дио божје државе на земљи и зато јој припада велика част. Носећи оријентацију која у себи има клицу империјалне аспирације, филозофи и други учени људи прогнани из Цариграда ("Другог Рима"), након његовог пада у османске руке 1453, селe се у Москву, свој нови духовни центар, доносећи учење да постоји само једна права држава – Римско царство. На идеолошкој подлози насталој из сплета тих околности развија се теорија Москва – Трећи Рим. Према Филофеју, монаху Псковском и једном од главних твораца те теорије, историја човјечанства којим управља бог у ствари је историја настанка, развоја и пропасти свјетских царстава. Рим је по њему био прво свјетско царство, након његовог пада примат је преузела Византија и постала другим Римом, али је ступивши у унију са католичком црквом, Византија издала православље и зато ју је бог казнио – пала је под налетом Турака. Тако руски народ постаје једини чувар православља, а Москва – трећи Рим, и то ће остати до краја свијета. Из овакве позиције руског народа произилази по Филофеју, огромна моћ руског цара. Он је на име, "не само господар Русије, већ и цијелог православног свијета." - (Р. Радоњић, *Политичке и правне теорије*, ЦИД, Подгорица, 2002, стр. 75).



моћ на снази вјере, религијске институције, у првом реду Римокатоличка црква, су вјековима настојале да утичу и руководе политичким животом. Чињеница је да су у тако дугом временском периоду разрадили и усавршили разноврсне технике и методе усмјерене ка том циљу.<sup>31</sup>

Многобројни су примјери коришћења религије и вјерских осјећања у политичке сврхе. То је очигледно и данас у “глобалном” свијету, а огледа се у порасту вјерског фанатизма, вјерских милитантних група, или пак само у коришћењу религијских осјећања у остваривању одређених политичких циљева. Стога се може закључити да је религија веома захвално поље за усмјеравање и пропагирање разних видова политичких идеја “завијених у вјерско рухо”.

\* \* \*

Често се каже да се мисао неког аутора може најбоље разумјети ако се схвати духовна ситуација доба у којем живи и ствара. У том се смислу могу схватити и сљедеће ријечи Н. Макијавелија: “Препорука за оне који владају у политици је да науче да се понашају и као животиње и као људи. Они треба да се угледају на лисице и лавове. Треба дакле бити лисица, па познавати замке, и лав, па заплашити вукове. Онај који је само лав, не познаје свој посао. Такође владалац не треба да се осврће на задату ријеч када је то против њега и када су се околности промијениле - околности које су га навеле да је да“.<sup>32</sup> Француска револуција је представљала до тада невиђену манипулацију широком народним масама. Комбинација *хљеба и игара са доста крви*, са јавним погубљењима на гиљотини, френетични говори - представљали су прави опијум за масе са својеврсним наркотизирајућим ефектом.<sup>33</sup> Масонске ложе су, са обзиром на то да није било јавног политичког живота, биле згодно мјесто гдје су се изграђивали политички таленти тога доба. Доказано је

<sup>31</sup> Колики је утицај Свете столице био на збивања на простору бивше Југославије потврдили су непосредно политичари који су били укључени у та збивања. Бивши министри спољних послова Француске, Италије и САД, Ролан Дима, Ђани де Микелис и Лоренс Иглбергер потврдили су у више наврата да су притисци Ватикана и Њемачке да се експресно признају бивше југословенске републике Словенија, Хрватска и БиХ допринијеле распламсавању грађанског рата. Изјава Ролана Диме на самиту у Кран Монтани у Швајцарској 14.06.1993, неколико интервјуа де Микелиса у првој половини јуна 1993, изјава Иглбергера у разговору са проф. М. Булајићем, директором Југословенског музеја геноцида у августу 1994. године потврђују овакве наводе.“ М. Тадић, *Основи међународне пропаганде*, Београд, 2002, 85.

<sup>32</sup> Н. Макијавели, *Владалац*, Београд 1982, 63.

<sup>33</sup> Колику су снагу имале ораторске способности, рецимо вође јакобинаца Робеспјера показује догађај након Термидорског преврата и његовог свргавања 24.07.1794. Знајући магичну моћ његових ријечи, завјереници му нису дозволили да се обрати скупштини, јер је његов говор могао да има негативне посљедице по њих. В. Михаиловић, *Пропаганда и рат*, Београд, 1984, 120.

да је двије трећине посланика трећег сталежа у Француској припадало масонским редовима који су својом добром организованошћу, угледом, средствима, пропагандно дјеловали на припреми револуције и укидање монархије.<sup>34</sup> Техником вертикалне и директне пропаганде током и након Француске револуције, начелом сегментације публике и дјеловања на одређене циљне групе у друштву настојале су се учврстити жељене идеје. Такође је у оквиру одређених политичких кружока и полутајних организација тога доба широко употребљавана и техника хоризонталне пропаганде у интергрупној комуникацији на састанцима.

Израз пропаганда изворно је имао религијско значење - конкретно, налазимо га у контексту "*Congregatio de propaganda fide*" (*Конгрегација за ширење вјере*) коју је Римокатоличка црква основала у оквиру контра-реформације. Своје је данашње значење стекао овај термин тек на крају 18. вијека са Француском револуцијом. Наиме, у то доба, у контексту Европе изразито несклоне новом републиканском поретку, идеологија ће се удружити са оружјем да би повела рат у модерном смислу, а пропаганда ће постати помоћно средство стратегије. Радило се не само о томе да се међу становништвом и војскама шире револуционарне идеје - што ће се спроводити путем разних удружења за пропаганду (једно од таквих је било и удружење „Пропаганда“ из Алзаса, које се бавило идејом ширења Француске револуције) да се ствара и јача национална републиканска кохезија - него и да се на страни противника изазове страх и пометња.

Прва савремено организована пропагандна служба успостављена је за вријеме Наполеонових ратова. Службено се звала *Press služba*, док ју је сам Наполеон звао *Служба за јавно мњење*. Њен задатак је био не само информисање, већ и објашњавање политике и ратних операција, с тиме да су издавани различити прогласи, манифести, билтени, новине. И први Наполеонов политички потези били су у сфери штампе, тако је од 76 листова колико је до тада излазило укинута 66 а остали су били под строгим контролом. Наполеон је покренуо и свој лист – *Le Moniteur*,<sup>35</sup> тако да су сви преостали листови морали пратити писање овог листа и преносити његове најзначајније чланке. Колико је и како

<sup>34</sup> В. Поповић, *Историја новог века*, Београд, 1941, 309.

<sup>35</sup> Типичан за врсту штампе у служби власти јесте низ наслова објављених на насловној страни којима је француски *Le Moniteur* пратио између првог и 20. марта 1815. Наполеоново бјекство са острва Елбе и његов повратак у Париз: „Људоджер је изашао из своје јазбине“, „Искрцала се неман са Корзике“, „Чудовиште је спавало у Греноблу“, „Тиранин је прошао кроз Лион“, „Узурпатор је виђен на 60 миља од пријестонице“, „Бонапарта напредује крупним корацима, али никада неће ући у Париз“, „Цар је стигао у Фонтенбло“, и на крају „Његово Царско Величанство улази у двор, окружен својим вјерним поданицима“ – што је примјер типичног брзог политичког преображаја и потчињавања постојећем режиму. Ђ. Гоцини, *Историја новинарства*, Београд, 2001, 123.

Наполеон схватао значај штампе у пропагандне сврхе, види се и по томе што је он у земљама које је намјеравао освојити, куповао листове да би преко њих припремао јавност тих земаља за његов ослободилачки долазак.<sup>36</sup> Вијести су посебно биле прилагођене различитим корисницима, тако да су објављиване посебне публикације за грађане Француске, грађане освојених земаља, а посебно за припаднике војске.<sup>37</sup> Дакле, овдје је уочљива техника вертикалне пропаганде, односно, коришћење заштићеног ауторитета и подређен положај примаоца порука, у комбинацији са употребом цензуре.

Ако су раније одсијецани непослушни језици, након Француске револуције циљ је био да се они укроте. Наполеон је настојао да освоји Европу не само војском, већ и агитацијом, и оформио је свој *Bureau de Presse*, у циљу онога што би данас назвали ПР-ом. Његов противник, аустријски канцелар Метерних, убрзо је установио да се очигледно живи у доба пропаганде, при чему је он под тим подразумијевао настојање да се сопствена убјеђења и сопствени начин живота преседе тамо гдје до тада нису постојали. За Метерниха пропаганда се састојала у томе да се не препусти уредницима листова да сами одлучују о концепцији тема које ће бити објављиване. Безусловно управљање штампом платио је, међутим, неуспјехом своје пропаганде.<sup>38</sup> Револуционарна 1848. година у Европи уједно означава и свестрану и разнолику употребу пропагандних активности. Може се утврдити да од тада па све до употребе радиоемисија током Првог свјетског рата и није дошло до неких посебних иновација. Те се године у Бечу први пут појављују и масовно примјењују зидни политички плакати који су више од 100 година касније, одиграли значајну улогу у вријеме студентског покрета 1968. године, као и у вријеме културне револуције у Кини. То је уједно и вријеме настанка револуционарних и родољубивих пјесама, националних застава и свега онога што чини укупно обиљежје једног народа. Ријеч је о симболима који имају изразито емоционално-вриједносно засићење и који омогућавају хомогенизацију у ситуацији угрожености, јачању кохезије одређене групе и својеврсне пропаганде интеграције. Ти различити симболи постају уједно и дјелови одјеће, у првом реду шала са бојама националне заставе. Већ на први поглед, према томе шта се од одјевних детаља носи, могао се препознати аристократа, демократа, републиканац, анархист. Управо у одијевању непосредно долази до изражаја ври-

<sup>36</sup> М. Нухић, *Комуницирање*, Сарајево, 2000, 146.

<sup>37</sup> И. Шибер, *Основе политичке психологије*, Загреб, 1998, 302.

<sup>38</sup> У то вријеме се значајније употребљава и политичка карикатура као средство дискредитовања противника, и то у Енглеској. С тим у вези тада је настала пошалица да су Енглези карикатурама објавили рат Наполеону умјесто топовима.

једносно-изражајна улога става и потреба појединца да јавно искаже своју припадност и одређење и тиме покуша утицати на друге.

Постепеним слабљењем феудалног поретка и појавом и развојем капиталистичких односа, а тиме и јачањем грађанске класе, дотадашњи начин владања заснован на голој сили и држању под контролом народа путем вјерске пропаганде, постепено губи на снази. Владари просвијећеног апсолутизма који су се тада суочили са зачецима онога што у савременом смислу називамо јавно мњење настојали су стога да својим методама и техникама владања дају одређени блажи и перфиднији став.

Mr Radenko ŠĆEKIĆ

#### THE BEGINNINGS OF THE POLITICAL PROPAGANDA – FROM ANCIENT TIMES TO THE PROPAGANDA DURING ENLIGHTENED ABSOLUTISM

##### *Summary*

Since the old-age actors of civil and political occurrences, there has been an open tendency to affect on attitudes and behavior of other individuals and social groups with the various processes, thereby confirming the existence of the essential elements of modern definitions of propaganda, as designed, planned managed and organized activity. The fact that the term propaganda itself is of later date, does not mean that with the appearances of the first states we can not meet propaganda practice, although in old age sources and their interpretation, propaganda was being brought under primarily religious, but also civil and political activities, education, etc. For the ancient Greeks, the politics was a term for organized public life of the people.

The origination of the term propaganda and its institutional development is indisputably linked to the Catholic (Roman) church, which as such powerful institution deserves a special attention. There are numerous examples of using religion and religious sentiments for political purposes. The term propaganda originally had religious connotation, while its present (secular) meaning had achieved at the end of the 18th century with the French Revolution. Historically, political propaganda was in fact closely connected with the war and quite certainly could have been considered a continuation of the war with the different means. With gradual weakening of the feudal order and the appearance and development of capitalist relations, thereby strengthening the bourgeoisie, existing way of ruling, based on raw power and control of the people through religious propaganda, gradually was losing its force. Rulers of enlightened absolutism, faced with the beginning of what in modern terms we call public opinion, tried therefore to give the more lenient and perfidious outlook to their methods and techniques of rule.

KEY WORDS: *state, propaganda, ideology, legitimacy, religion, absolutism, public opinion*

Бојан НОВАКОВИЋ\*

ХУМ И ЗАХУМЉАНИ У 33. ГЛАВИ  
СПИСА *DE ADMINISTRANDO IMPERIO*

ИЗВОД: У овом раду аутор се бави анализом 33. главе списка *De administrando imperio*, византијског цара и писца Константина VII Порфирогенита, у којој је дат опис раносредњовјековне кнежевине Захумља. Узрок бројним нејасноћама које садржи ово поглавље аутор проналази у Порфирогенитовој пракси да закључке изводи на основу логичких расуђивања и претежно сумњивих етимолошких конструкција, до којих је долазио дијелом преко својих информатора, а дијелом на основу сопствених запажања. С обзиром на то да назив кнежевине Захумље временом ишчезава, тако што га смјењује облик Хумска земља, аутор указује на различитост тих географских појмова, врши њихову убикацију и упућује на разлоге те смјене.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Хум, Захумљани, Константин VII Порфирогенит, *De Administrando Imperio*, рани средњи вијек, етимологија, убикација

О раној територијално-политичкој организацији Словена насељених у сливу ријеке Неретве може се судити на основу података из Порфирогенитовог списка *De administrando imperio*. У том погледу истиче се 33. поглавље (Περὶ τῶν Ζαχλοῦμων καὶ ἧς νῦν οἰκοῦσι χώρας), у којем је дат опис кнежевине Захумља. Иако му садржај на први поглед дјелује логично, његова дубља анализа износи на видјело бројне недоумице, како оне историјске природе, тако и лингвистичке и географске, што није остало незапажено<sup>1</sup>. Како су страст за етимологисањем и подређивање појединих закључака комотним етимолошким конструкцијама

\* Аутор је кустос-историчар у Завичајном музеју Никшић.

<sup>1</sup> В. Трпковић, *Хумска земља*, Зборник Филозофског факултета, књ. VIII, Београд, 1964, 255.

препознајљивости Порфирогенитовог стила писања, као основни предмет ове анализе намеће се питање: да ли текст 33. поглавља садржи вјеродостојан опис стања или је он, у одређеној мјери, производ конструкција и логичких расуђивања?

Поглавље „О Захумљанима и земљи у којој сада станују“ почиње навођењем података који су ушли и у описе других архонтија, а тичу се промјена насталих током сеоба народа: „Ὅτι ἡ τῶν Ζαχλοῦμων χώρα παρὰ τῶν Ῥωμαίων πρότερον ἐκρατεῖτο, Ῥωμάνων δὴ φημι, οὐς ἀπὸ Ῥώμης Διοκλητιανὸς ὁ βασιλεὺς μετώκισεν, καθὼς καὶ εἰς τὴν τῶν Χρωβάτων ἱστορίαν εἴρηται περὶ αὐτῶν. Ὑπὸ τῷ βασιλεῖ δὲ Ῥωμαίων ἡ τῶν Ζαχλοῦμων αὕτη χώρα ὑπῆρχεν, ἀλλὰ παρὰ τῶν Ἀβάρων αἰχμαλωτισθεῖσα ἢ τε χώρα καὶ ὁ ταύτης λαὸς τὸ παράπαν ἠρήμωται. Οἱ δὲ νῦν οἰκοῦντες ἐκεῖσε Ζαχλοῦμοι Σέρβλοι τυγχάνουσιν ἐξ ἐκείνου τοῦ ἄρχοντος, τοῦ εἰς τὸν βασιλεῖα Ἡράκλειον προσφυγόντος“.<sup>2</sup>

Предмет ове анализе је његов наставак: „Ζαχλοῦμοι δὲ ὠνομάσθησαν ἀπὸ ὄρους οὕτω καλουμένου Χλοῦμον, καὶ ἄλλως δὲ παρὰ τῆ τῶν Σκλάβων διαλέκτῳ ἐρμηνεύεται τὸ Ζαχλοῦμοι ἦγον ὀπίσω τοῦ βουνοῦ, ἐπειδὴ ἐν τῷ τοιοῦτῳ χωρίῳ βουνός ἐστιν μέγας, ἔχων ἄνωθεν αὐτοῦ δύο κάστρα, τὸ Βόνα καὶ τὸ Χλούμ, ὀπισθεν δὲ τοῦ τοιοῦτου βουνοῦ διέρχεται ποταμὸς καλούμενος Βόνα, ὃ ἐρμηνεύεται ‘καλόν’. Ὅτι ἡ γενεὰ τοῦ ἀνθυπάτου χαὶ πατρικίου Μιχαήλ, τοῦ υἱοῦ τοῦ Βουσεβούτζη, τοῦ ἄρχοντος τῶν Ζαχλοῦμων, ἦλθεν ἀπὸ τῶν κατοικοῦντων ἀβαλπίστων εἰς τὸν ποταμὸν Βίσλας, τοὺς ἐπονομαζομένους Λιτζίκη, καὶ ὤκησεν εἰς τὸν ποταμὸν, τὸν ἐπονομαζόμενον Ζαχλοῦμα.“<sup>3</sup> Поглавље се завршава пописом Захумских градова: τὸ Σταγνόν (Стон), τὸ Μокρισκίκ (Мокрискик), τὸ Ἰοσλή (Јосли), τὸ Γαλουμαῖνικ (Галумаиник), τὸ Δοβρισκίκ (Добрискик)<sup>4</sup>. Из навода произилази да се од географских објеката у 33. поглављу директно помињу планина Хум и ријеке Бона и Захлума.

<sup>2</sup> „Земљу Захумљана раније су држали Ромеји, мислим Романи, које је цар Диоклецијан преселио из Рима, као што је речено о њима у историји Хрвата. Ова земља Захумљана беш под царем Ромеја, али пошто и земљу и њен народ поробише Авари, остале потпуно пуста. Захумљани који сада тамо станују су Срби, потичући из времена оног архонта, који је цару Ираклију био пребегао.“ Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio, ed. Gy. Moravcsik, trans. R. J. H. Jenkins, Washington, 1967, с. 33, 1-10 (даље: DAI). Превод према Византиски извори за историју народа Југославије II, Београд, 1959, 59 (даље: ВИНЈ II).

<sup>3</sup> „Захумљани су названи по планини која се зове Хум, а иначе на језику Словена Захумљани значи „они иза брда“, пошто је у овој земљи велико брдо на коме су два града Бона и Хум; иза тог брда пролази река названа Бона, што значи добро. Род антипата и патриција Михајла сина Вишетиног, архонта Захумљана, потиче од некрштених становника на реци Висли који су названи и Литцики, и насели се на реци названој Захлума“, DAI, с. 33, 10-19. Превод према ВИНЈ II, 59-60.

<sup>4</sup> DAI, ц. 33,20-21; ВИНЈ II, 61. За убикацију ових градова видјети: С. Новаковић,

Још увијек није утврђено по чему је ова кнежевина добила назив. У документима на латинском и италијанском језику јавља се као *terra de Chelmo*, *Chelmut*, *Chelmo* и слично, док се у средњовјековним документима писаним ћирилицом не јавља као Хум, већ готово увијек као *Хумска земља*, изузев неколика старија, у којима налазимо облик *Захумље*<sup>5</sup>, који се сматра њеним изворним називом. Порфирогенит назив *Захумљани* доводи у везу са „планином Хум“, не знајући да апелатив *хум* ни у ком случају не може означавати „планину“<sup>6</sup>. Како се он увијек односи на мање објекте, а његове изведенице на мање територије, то би морало важити и за облике Хум, Захлума и Захумље. Отуд се и наведена етимологија овог назива, у смислу „они иза брда“, може односити само на мању заједницу (жупу), по којој је ова кнежевина названа. Зато се поставља питање, гдје се налазила жупа Захумље, са ријеком Захлумом и брдом Хум, односно, како је њен назив доспио у први план?

Порфирогенит прави разлику између већег узвишења, „планине Хум“, и мањег, брда са градовима, који опет стоје у тијесној вези. Стојан Новаковић, цитирајући Јукићев податак да је Хум планина над Благајем, из које извире ријека Буна, истиче да би требало потврдити да та планина (ријеч је о обронку Вележа), или неки њен вис, носе назив Хум<sup>7</sup>. И заиста, ако погледамо топографску карту, видјећемо да у залеђу Благаја постоји доминантно узвишење Хум (1025 m). Тај брдски појас, који посматрано из равнице има изглед засебног вијенца, могао би бити

*Српске области X и XII века*, Гласник СУД, XLVIII, Београд, 1880, 34-45; P. Skok, *Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantini Porphyrogenetos*, Zeitschrift für Ortsnamenforschung, 4, 1928, 232-233; Исти, *Konstantinov to Mokrišćik*, ЈИЧ, 1-4, 1937, 92-106; M. Vego, *Povijest Humske zemlje (Hercegovine) I*, Samobor, 1937, 44-46; С. Ћирковић, „Насељени градови“ *Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација*, ЗРВИ, XXXVII, 1998, 12-14, 18-19; A. Loma, *Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogenetos*, ЗРВИ, 38, Београд, 1999-2000, 107-116.

<sup>5</sup> Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд, 1902, 25; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд, 1912, 138, 386, 571, 602. У спису ДАИ кнежевина се назива „архонтијом Захумљана“, односно „земљом Захумљана“, а у првом облику се јавља и у спису *De cerimoniis (Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae Byzantinae libri duo*, ed. I. Reiskii, Bonnae 1829, 691; *ВИИЈ II*, 78). Назив *Захумље* употребљавала је папска канцеларија све до средине XIII вијека, а јавља се и у Локрумским фалсификатима. Његови каснији помени у домаћим изворима су непрецизни, и често се и не односе на ову кнежевину. О раном ишчезавању назива Захумље свједочи Љетопис попа Дукљанина, у којем се и поред његовог помена у смислу суфрагана Дукљанске цркве, преузетом из једне папске буле, кнежевина увијек јавља као Хум.

<sup>6</sup> Апелатив *хум* (старословенски *хльмь*) најчешће се односи на издвојене брегове, окружене пољем, или знатно нижим тереном, као и на врхове брда. Данас се јавља само као топоним.

<sup>7</sup> С. Новаковић, *Српске области X и XII века*, 38-40.

„планина Хум“, чији је саставни дио „велико брдо“ са градовима. Колико год се помен тог брда чинио значајним, основна му је функција прецизирање положаја „планине Хум“. Податак о постојању локалитета Захум у њеном подножју<sup>8</sup> могао је Порфирогенитовом информатору бити додатни подстицај да настанак назива Захумљани веже за тај крај, мада се овај Захум могао односити само на дио ободног појаса поља Бишћа, које се иначе пружало уз ријеке Буну и Неретву, али не и уз Захлumu.

Посебно је питање колико се можемо ослонити на царева тумачења назива јужнословенских архонтија. Наивне етимологије етнонима Срби и Хрвати опомињу да према таквим подацима морамо бити крајње уздржани. Како архонтију Дукљу директно назива по рушевинама античког града, Конавле по „товарним колима“, затим, назив Травунија не доводи у везу са њеном истоименом централном жупом, а неретљанску кнежевину, не препознајући у називу Арента ријеку Неретву, назива споредним именом њених становника, можемо рећи да се цар ослањао на закључке својих информатора, који су често били засновани на површном познавању чињеница са терена, па их не можемо узимати као поуздане.

Јасно је да Захумљани нијесу могли добили назив по свом положају у односу на „планину Хум“, која као таква није ни постојала. Они су били само једна од мањих групација формираних од словенских насељеника јадранског залеђа, чија је локација у вези са ријеком Захлумом и брдом Хум као битном граничном одредницом њихове жупе. Како је Порфирогенитов информатор писао из перспективе свог времена, под Захумљанима је подразумевивао цјелокупно становништво „архонтије“, а тежња да и њеном називу утврди етимологију био је основни разлог што брдо Хум проглашава „планином“, јер се спрам таквих Захумљана подразумевивао велики Хум, па и ријека Захлума. Да Захумље није названо по том Хуму убједљиво свједочи и прецизан податак о Буну, а не о Захлуми, као ријеци која протиче иза њега. Чак средњовјековни документи указују да се на подручју мостарске котлине, у пољу Бишћу, испод града Благаја, налазила и једна ужа Хумска земља, у рангу средњовјековне жупе<sup>9</sup>. Како је град Благај дуго времена имао важну управну функцију у долини Неретве, логично би било назив те жупе довести у везу са идентичним, и у каснијим документима преовлађујућим називом ове кнежевине. Уз наведене примјере, можемо закључити да је и објашњење назива „архонтије Захумљана“ резултат домишљања, па га као таквог треба одбацити.

Нестанку назива жупе Захумља и ријеке Захлуме налазимо паралелу у горњем току ријеке Неретве, гдје је по жупи Вишеву њен из-

<sup>8</sup> Видјети нап. 24. у овом раду.

<sup>9</sup> С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд, 1996, 20-21, 31.



воришни ток дуго носио назив Вишева<sup>10</sup>. С обзиром на то да је ријеч о посесивном антропонимском обласном називу, какви током средњег вијека у значајној мјери смјењују старије, претежно „географске“ обласне називе, то је индиција да су тамошња жупа и ријека више него једном мијењале своје називе. Овај примјер показује у коликој је мјери територијална по-дјела могла утицати на именовање, односно, преименовање водотока. У овом случају ријеч је о посесивном облику хипокористика личног имена са основом *Vuš-*, а жупа га је добила по некој истакнутој личности, што је по правилу случај са антропонимским обласним називима. Име Михајловог оца (*Βουσεβούτζη*) је у нашој литератури најчешће тумачено као Вишета, иако запис указује на патроним са основом *Vuš-*<sup>11</sup>. Ријеч је дакле о забуни, коју можемо представити на следећи начин: Михајло Вишевић < Михајло син Вишев > Михајло син Вишевића, а настала је као посљедица разумијевања изведенице као саме именице. Назив Вишево може се довести у везу са личним именом какво је носио отац архонта Михајла, али за сада не видим разлоге због чега би га везивали и за ту личност.

Све то указује да је и назив старе жупе Захумље прекривен нешто млађим, посесивним обликом<sup>12</sup>. Како је број таквих обласних назива на територији Захумља ограничен, у обзир би најприје могла доћи жупа Попово, којом протиче ријека Требишњица. Но, како поп није могао бити посједник или управник раносредњовјековне жупе, присутне су сумње у словенско поријекло тог назива. При том се полази од латинизираних форме *Рарава*, што је погрешно, јер је писање вокала *о са а* у словенским ријечима била веома честа појава код далматинских Романа, која се задржала и након средњег вијека. Међутим, форма поп није у сваком случају означавала личност из црквене хијерархије, већ је често служила и као надимак<sup>13</sup>. У овом случају он би се морао односити на неку важну личност, а у старим српским летописима и родословима налазимо јој помен управо у Захумљу<sup>14</sup>.

<sup>10</sup> М. Динић, *Земље Херцеге Светога Саве*, Глас СКА, CLXXXII, Београд, 1940, 208-210.

<sup>11</sup> Раније се сматрало да овај запис треба тумачити као *Вушевућ* (Ст. Станојевић, В. Ђоровић, *Одабрани извори за српску историју I*, Београд, 1921, 66). Скок га идентификује са именом *Sviolad*, тј. са *Vъsevyci*, од \**Vъsevuka*, или од \**Vъsevъsъ*, што је хипокористик од словенског имена *Vъsevladъ*, које је исто што и руско *Vsevolodъ* (*Kako bizantinski pisci pišu slovenska mjesna i lična imena*, *Starohrvatska prosvjeta*, n. s. 1, 1927, 176-179, 181, 184). А. Лома указује на облике *Въсебућ* и *Вышебућ* (Неки славистички аспекти српске етногенезе, ЗМС за славистику, 43, Нови Сад, 1993, 108).

<sup>12</sup> Лијеп примјер такве праксе налазимо код Орбина у предању о настанку назива жупе Љубомир, које би у основи морало бити тачно (М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд, 1968, 20).

<sup>13</sup> И. Клајн, *Занимљива имена*, Београд, 2005, 101-103.

<sup>14</sup> Љ. Ковачевић, *Неколика питања о Стефану Немањи*, Глас СКА, LVIII Београд, 1900,

Како се назив Захумље првобитно морао односити на мању територију, названу по брду Хуму, и ријека Захлума (Захумска ријека) је морала бити краћи водоток. Поставља се питање, да ли је њихову убикацију у Попову могуће поткријепити ваљаним доказима? Иван Лучић (1604 - 1679) је сматрао да су Захумљани названи по ријеци Захуми, за коју каже да тече кроз Попово<sup>15</sup>! Иако овај податак на први поглед не дјелује убједљиво, не треба га одмах одбацивати. У том смислу треба поћи од границе између Травуније и Захумља, која је пресијецала долину Требишњице<sup>16</sup>. Најмаркантнија гранична одредница у њој било је брдо Хум (546 m), које је у политичком погледу дијелило на травунијски и захумски дио. У подножју му се још налазе два камена крста који су означавали ту границу. Наведена етимологија, да Захумљани на словенском језику значи „они иза брда“, оvdје добија свој пуни смисао, јер се, као што рекох, такав назив могао односити само на мању заједницу, чија је жупа названа по положају у односу на брдо Хум као битну граничну одредницу. Тиме је одређен и назив ријеке Захлуме. Појава различитог именовања појединих дјелова ријечних токова у Херцеговини је честа, а примјер Вишеве показује у којој је мјери на њу могла утицати административна подјела.

Расположиви подаци о хумском могоришу, који су Дубровчани још од раног средњег вијека исплаћивали владарима сусједне кнежевине, указују да је по правилу исплаћиван господарима Попова (Ђедићима, Санковићима, Николићима, једном и бану Твртку, али уз пристанак Ђедића), што ће рећи да је првобитно био везан за владајући род кнежевине Захумља, који је био лоциран у Попову. У том смислу се Лучићев податак о ријеци Захуми у Попову, уз Порфирогенитов, да се род из којег су потицали захумски владари доселио на ријеку Захлуму, показује драгоцјеним у тумачењу назива ове кнежевине, и њеног настанка. То што се она касније само у неколика стара документа назива именом њихове матичне земље, ствар је, у то вријеме још увијек живе традиције.

Називи неких раносредњовјековних јужнословенских кнежевина упућују на жупе као њихова примарна језгра. Примјер Конавала указује да је управна област тог ранга могла имати статус архонтије<sup>17</sup>. Међутим,

14, 36; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. XVI, Београд - Сремски Карловци, 1927, 14-16, 46, 175, 279.

<sup>15</sup> I. Lucius, *Storia del Regno di Dalmazia e di Croazia*, Trieste, 1896, 409.

<sup>16</sup> Љ. Спаравало, *О граничном камењу између средњовјековног Хума и Зете које спомиње Мавро Орбин*, Историјски гласник, 1-2, Београд, 1979, 89-96; О. Ђурић Козић, *Шума, Површ и Зупци у Херцеговини*, Српски етнографски зборник, V, Насеља, 2, Београд, 1903, 1151; Р. Anđelić, *Srednjovjekovna župa Popovo*, Tribunia, 7, Trebinje, 1983, 69-71.

<sup>17</sup> Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae Byzantinae libri duo, 691; ВИНЈ II, 78.

све жупе нијесу имале исту перспективу. У зависности од природних и политичких околности, могле су постати центри ширем окружењу, као што је био случај са жупама Захумљем и Требињем, чији се називи преносе на њихове утицајне зоне. Правац ширења утицаја могао је ићи: ријечном долином, у правцу мора и ка природним границама. И поред тога, захумски утицај се није ширио долином Требишњице, гдје би то било најприродније очекивати, већ је њеном средином ишла граница према сусједној кнежевини. Разлог томе нијесу могле бити географске препреке, јер их ту нема, већ присуство јаког владалачког рода у најближем сусједству<sup>18</sup>. За разлику од Травуније, на правцу према мору језгро Захумља није имало конкурентних жупа, што је била његова велика предност. Требињу је у том смислу парирала богата жупа Конавли, којој је дуго успијевало да очува самосталност<sup>19</sup>. Боље могућности ширења утицаја на залеђе, значај приморских територија код Дубровника и у Боки, којима је окруживала Конавле, и куда су водили важни путеви према унутрашњости, политичке везе са Србијом, и неки други разлози, условили су да Травунија временом апсорбује ову кнежевину, и сведе је на статус жупе.

У вријеме досељавања Словена, јачи родови су бирали најзгодније локације за стално насељавање, а то су биле питоме жупе у непосредном јадранском залеђу. Концентрацијом њихових родовских посједа у таквим зонама може се објаснити смјештај језгара чак три кнежевине (Травунија, Захумље и Конавли) на међусобно веома малом растојању, као и наметање назива сусједних жупа из долине Требишњице њиховом широком окружењу. У називима приморских словенских племена препознајемо маркантне одреднице са запосједнутих територија, као и називе жупа (сједишта владајућих родова) тамо гдје доминирају крашка поља, за разлику од боље организованих Срба и Хрвата, који су због тога и задржали племенска имена из прапостојбине. Основни узрок расцјепканости тих група, уз природне факторе, био је и недостатак организације какву су имали Срби и Хрвати, и онога што је иза ње стајало, што је само потхрањивало самодовољност тамошњих владајућих родова. Мислим да се може рећи да граница између Травуније и Захумља представља линију подјеле земље и утицајних зона између два просторно блиска владалачка рода, који су имали снаге и амбиција да своју власт наметну значајним територијама у окружењу, при том задржавши позиције стечене у вријеме сеобе.

<sup>18</sup> Први помен требињског владајућег рода налазимо у спису DAI, гдје се указује на његове политичке и родбинске везе са Властимиром, архонтом Србије (DAI, с. 34, 7-12; ВИНЈ II, 62).

<sup>19</sup> Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу: 600 - 1025*, Београд, 2002, 358-359.

Кнежевина се касније најчешће јавља под називом Хумска земља. Видјели смо да се тај облик, управо као и облик Захумље, јавља у ширем и у ужем смислу, а из неразумијевања те чињенице проишле су многе дилеме у вези са њеним називом. Извори указују да су Хумска земља и Захумље паралелно егзистирале у долинама двије најјаче захумске ријеке. Њихову упоредну појаву и смјену у смислу назива кнежевине не треба круто посматрати, јер је ријеч о територијама којима су друштвено-историјски процеси отварали различите перспективе. Хумска земља је имала добар саобраћајно-географски положај, па је била водећи континентални дио кнежевине, док је облик Захумље био више традиционалан, и указивао на њене почетке. Тиме се може објаснити и рани помен Хума у писму папе Ивана X кнезу Михајлу из 925. године (Michaeli excellentissimo duci Chulmogum). Чињеница да оба њена назива имају у основи форму хум објашњава се великом густином таквих топонима на њеној територији.

Посебан проблем представља убикација градова Боне и Хума. Стојан Новаковић је сматрао да се град Бона налазио на ријечи Буни, а да је град Хум у ствари Благај<sup>20</sup>, док је Јиречек негирао постојање засебног града Хума. Он је био чврсто убијеђен да су Бона и Хум два назива, римски и словенски, за један исти град<sup>21</sup>, односно, да је каснији назив Благај само превод латинског *Bona*<sup>22</sup>. М. Динић одриче могућност да је град Хум идентичан са Благајем, па скреће пажњу на неубицирани „*castrum Chum*“ из 1465. године<sup>23</sup>. У сваком случају, истраживачи не дају повјерење царској вијести о два града на брду изнад ријеке Буне<sup>24</sup>. Сма-

<sup>20</sup> С. Новаковић, н. д, 38-41.

<sup>21</sup> К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека I, Београд, 1959, 236.

<sup>22</sup> К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд, 1978, 66.

<sup>23</sup> М. Динић, *Земље Херцеге Светога Саве*, 216. Град се налазио на горњој Неретви, у близини града Велетина. Једно брдо Хум (1202 m) налази се на десној обали Неретве, близу брда Велетин.

<sup>24</sup> С. Ћирковић помишља да на локацију Порфирогенитовог града Хума указује назив фрањевачког манастира у Бишћу, који се у изворима у неколика случаја јавља и као Захум (С. Ћирковић, „Насељени градови“ *Константина Порфирогенита*, нап. 12), мада није утврђено гдје се тачно налазио. Отуд и мишљење да се ту ради о два манастира, у Бишћу и у Захуму (М. Сиврић, *Неколико непознатих података о франјевцима у Захуму и Бишћу код Мостара у средњем вијеку*, *Hercegovina*, 19, Mostar, 2005, 43-45), односно о једном, с више назива, што је вјероватније (Д. Ковачевић-Кojiћ, *Franjevci и градским насељима средњовјековне Босне*, *Radovi Hrvatskog društva за znanost и umjetnost*, 3, Sarajevo, 1995, 37-38). Мјесто Захум постоји и сада у Мостару, испод брда Хум, на десној обали Неретве, али се под Бишћем подразумијевала равница на њеној лијевој обали, и значајно насеље у подграђу Благаја. Захум је, по свему судећи, споредни назив овог манастира, и долази по његовом положају у односу на огранак Вележа, који се раније звао Хум.

трам да на то упућују и облици у којима су записани. Наиме, Порфирогенитови информатори су називе јужнословенских градова у многим случајевима наводили у придјевским облицима, често са крајњим *κ* за *κ*άστρον, или су им грецизирали завршетке. Отуд зачућује чињеница да су називи ова два града остали неизмијењени, а Хум, једини међу њима, чак и са непромијењеним словенским консонантским завршетком, тј. без грчког деклинационог наставка! Како Скокова анализа показује, у *DAI* се у таквом облику наводе још само називи три ненасељена јадранска острва, који нијесу били у свакидашњој употреби, па није ни било прилике да их Словени деклинују<sup>25</sup>.

Како је уобичајено да називе ријека носе градови лоцирани на њиховим извориштима или ушћима, облици Буна и Хум<sup>26</sup> су се могли равноправно доводити у везу са називом града на брду изнад извора Буне. То указује да је Порфирогенитов информатор имао неодређене податке о називу тог града, на основу чега је креирао погрешан податак о „два града“. Управо то што се апелатив и хидроним јављају као њихови називи објашњава изостанак Благаја, коме су брдо Хум и ријека Буна географске одреднице, па је логично што се више никада не јављају у својству његовог назива. Непостојање податка о Благају као „насељеном граду“, шта год да се под тим подразумејавало, резултирало је изостанком и његових алтернативних назива са тог списка. Словенски градови који нијесу спадали у ту категорију, у извјештајима су занемаривани, па је комбинација расположивих вијести са терена највјероватнији извор податка о два града на брду изнад извора Буне.

Што се тиче самог назива Βόνα, иако је Јиречекова теза о његовом преводу добро прихваћена, како у том случају објаснити разлоге за превод назива града, а не и идентичног назива ријеке, који би у том случају био само адаптиран?! Иако Порфирогенит у већини случајева није наводио словенске адаптиране облике назива градова, већ њихове старије форме, важно је истаћи да је, када му се за то указивала прилика, и изворно словенске називе преводио на грчки и латински језик, и у тако „реконструисаним“ облицима их уносио у свој спис (уп: *Σαληνές* < Соли; *Παραθαλασσία* < Приморје или Поморје). Понекад је и познате називе из писане традиције мијењао до непрепознавања, само да би их прилагодио разним етимологијама. Отуд би и облик Βόνα, у смислу

<sup>25</sup> P. Skok, *Kako bizantinski pisci pišu slovenska mjesna i lična imena*, 186.

<sup>26</sup> Ни на једном брду Хум у околини Мостара нијесу установљени археолошки трагови из раног средњег вијека. Да један објект може имати већи број назива лијепо се види на примјеру поменутог фрањевачког манастира у Бишћу, који се у изворима јавља као: Бишће, Нови у Бишћу, Захум, Хум (С. Ћирковић, н. д, нап. 12; D. Kovačević-Kojić, н. д, 37-38).

назива за ријеку, са истим правом могли тумачити прилагођавањем латинском *bonus*, односно, идентично записану форму назива града, као превод на латински: старослов. *благъ* = лат. *bonus*. Назив ријеке Буне Шафарик доводи у везу са *bun* = *креч*<sup>27</sup>, а само на територији Босне постоје још три топонима Благај<sup>28</sup>, па је извјесно да ти називи не стоје у вези са старијим *bonus*.

Анализа 33. поглавља списка DAI указује да се дио текста, у којем су уз објашњење назива „Захумљани“ дати селективни подаци о земљопису ове кнежевине, претежно темељи на логичким расуђивањима царског информатора. Најпоузданији му је завршетак, гдје је ријеч о прошлости рода архонта Михаила, у којем нарочит значај има податак о његовом досељењу са ријеке Висле на ријеку Захлumu. Појмови *Хум* и *Захумљани* су од стране информатора површно схваћени, што је условило њихову непрецизну интерпретацију. Упркос томе, и такав опис посједује одређени смисао, што је додатно отежавало утврђивање изворног стања чињеница.

Mr Bojan NOVAKOVIĆ

## HUM AND ZAHUMLJANI IN 33<sup>RD</sup> CHAPTER OF SCRIPT DE ADMINISTRANDO IMPERIO

### *Summary*

While the 33<sup>rd</sup> chapter of the *De administrando imperio* contains the description of the early medieval county of Zahumlje, there are many unclear places inside. According to our opinion they mostly origin from the praxis of Constantin VII Porphyrogenitus to make conclusions based on his logical judgment and, mostly, dubious etymological constructions obtained through his informers and own observations. Considering that the name *Zahumlje* have been disappearing with time, having been replaced by the formulation *Humska zemlja* (*Hum's land*), here is pointed out the difference between these geographical categories, carried out their ubication and suggested the reasons for their change.

KEY WORDS: *Hum, Zahumlje, Constantin VII Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, early medieval history, etymology, ubication*

<sup>27</sup> ВИНЈ II, нап. 208.

<sup>28</sup> Rječnik JAZU, I, 398.

Мр Горан БЕХМЕН\*

## ИДЕОЛОШКИ АСПЕКТИ АРЕНГИ, ЗАКЛЕТВИ И САНКЦИЈА У СРЕДЊОВЈЕКОВНИМ БОСАНСКИМ ИСПРАВАМА

*ИЗВОД: Аренге, заклетве и санкције у средњовјековним исправама представљају, не само формалне дијелове исправа, већ својом теолошком интонацијом рефлектирају хришћански идеолошки концепт европског средњовјековног друштва. Аренге, које се у исправама босанског средњовјековља јављају од крунисања Твртка I Котроманића свједоче о прихватању идеологије владара – властодршца, чија власт долази од самога Христа и којем легитимитет даје само божанска власт. Аренге босанских краљева су писане под веома јаким утицајем рашких повеља и, као у случају Твртка I Котроманића, кореспондирају са црпљењем ауторитета из фамилијарне повезаности са Немањићима. Заклетве у исправама, како владајуће династије Котроманића, тако и осталих крупних великашких породица (Косача, Павловића, Хрватинића) спомињу Свето јеванђеље, часни крст Христов, еванђелисте и апостоле, док је у санкцијама заступљена поена спиритуалис уз пријетњу проклетством у духу хришћанског теолошког концепта.*

**КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ:** *аренга, заклетва, санкција, средњи вијек, исправа, Твртко I Котроманић, Босна*

### **1. Аренге у краљевским и властеоским исправама**

Аренге у средњовјековним исправама одржавају идеолошке пре-доцбе владара, његово схватање поријекла власти и њене легитимности. Изнимком није била ни средњовјековна босанска држава, у којој су се аренге у владарским исправама појавиле тек након крунисања кра-

\* Аутор је службеник амбасаде БиХ у Вашингтону, САД.

ља Твртка I и преузимања источног, рашког формулара. Мада је, након коришћења нове дипломатичке форме, поново враћан стари формулар, аренга је у босанским владарским повељама остала све до пропасти босанског средњовјековног краљевства<sup>1</sup>. Прва босанска повеља у којој се користи аренга је повеља Твртка I Котроманића, издата 10. априла 1378. године. У њој се истиче да је добро давати част Христу, створитељу свега и који се смилувао на човјечији род дајући му разум да влада, те даље наводи своју улогу: „Такожде и мене својему рабу за милост својега божства дарова процисти ми отрасли благосаднији в’ роде мојем’, и сподоби ме (Христ) сугубим винцем’, јако обоја владич’ ствија исправлати ми, пр’веје от ис’пр’ ва в’ богодарован’неи нам’ земли Босни, по том же госпуду мојему Богу сподобл’шу ме наслидовати престол’ моих’ прародител’, госпуде ср’б’ске, занје бо ти биху моји природителије в’ земл’ним цар’стви цар’стви цар’ствоваше, и на небесное цар’ство приселили се: мене же видешу земњу природител’ моих’ по них’ оставл’шу и не имушу својего пастира, и идох’ в ср’б’скују земљу желаје и хоте укрипити престол’ родител моих’ и тамо ш’д’шу ми винчан б’их Богорм’ дарованим ми винцем’ на краљево’ство природител’ моих’ јако б’ити ми о Христе Исусе благовирному и Богом’ постављен’ Стефану, краљо Ср’бљем’ И Босни и Поморијо и западним’ странама’.“<sup>2</sup>

Послије Твртковог крунисања у Босну се не доноси само нови формулар већ и нова владарска идеологија. Тако и краљ Твртко I у раније наведеној повељи Дубровчанима из 1378. године наступа као владар – самодржац, што се види и по титулацији, као и по стилу писања повеље<sup>3</sup>. Власт самодршца долази од самог Христа, он је самосталан у владању на својој територији, и никаква друга, земаљска власт, осим Божије, не даје му легитимитет.<sup>4</sup> Аренга ове повеље је идентична аренги повеље цара Душана, коју је издао у Прилепу 1348. године, ћелије Св. Саве у Кареји<sup>5</sup>, те је вјероватно да је исти формулар или аренга служила као подлога за обје повеље<sup>6</sup>. У византској културној сфери, као и у руској царевини, користи се и термин „богоокруњени“.<sup>7</sup> Тако је

<sup>1</sup> Станоје Станојевић, *Студије о српској дипломатици, Глас српске краљевске академије* ХСII, Други разред 54, Београд 1913, 200.

<sup>2</sup> Franjo Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Wienae* 1858, 186, 187.

<sup>3</sup> Dubravko Lovrenović, *Na klizištu povijesti, sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska 1387 – 1463, Synopsis*, Zagreb-Sarajevo, 1997, 157-164.

<sup>4</sup> Теодор Тарановски, *Историја српског права у немањихој држави. Историја државног права*, Београд, I/1931, 131.

<sup>5</sup> Franjo Miklosich, 136.

<sup>6</sup> Станоје Станојевић, 201.

<sup>7</sup> Dubravko Lovrenović, 628.



Стефан Првовјенчани укомпонован у босански средњовјековни владарски образац хришћанске власти<sup>8</sup>. Краљ Твртко I свој ауторитет црпи из фамилијарне повезаности са Немањићима. Они, његови преци, сада га могу посматрати само из црства небеског док он, краљ Твртко, себе титулише аналогно цару Душану. Док је Душан „Стефан в‘ ХРИСТА Бога благоверни‘ цар‘ Срблием и Грком“, „Срблием и Грком и западним странама“, „Срблијем и поморјо и западне стране“, Твртко је „благовјерни и богом постаљени Стефан краљ Србљем и Босне и Поморју и Западним странама“.<sup>9</sup> У аренги повеље краља Дабише од 17. јула 1392. године, одаје се хвалоспјев Христу, спаситељу човјечанства, који утврђује власт владара у цијелом свијету, након чега се образлаже Дабишино постављење за краља по милости Божјој.<sup>10</sup> Дабишин помен „брата свето почившега господина краља Стафана Твртка“ у истој повељи указује на култ посвећене личности. Аренга повеље краља Остоје од 15. јануара 1399. године о уступању Дубровчанима села од Курила до Стона, садржи елементе какви се јављају у дубровачким повељама: „О велможна сило пресветого духа, боже славими ва троици ва шд‘ици же руку и сину и сва светом‘дуси, о троице пресвета, слава теби ва то бо крстих‘ се и тобоју прих божаст‘венују благодит сподобал‘шу ме наслидовати присто моих‘ прародител‘, госпoде Србске и босан‘ске.“<sup>11</sup>

Током дугог периода владања краља Твртка II (1420-1443. године), аренге су већином узимане из рашких повеља<sup>12</sup>. Тако је аренга Тврткове повеље од 16. августа 1420. године<sup>13</sup> скоро идентична аренги повеље цара Душана из 1357. године<sup>14</sup>. И аренга Тврткове повеље од 18. августа 1421. године,<sup>15</sup> у којој се спомиње како је Христ избавио краљеве прародитеље и прославио их, идентична је аренги повеље цара Душана од 1333. године, којом поклања Стонски Рат Дубровнику.<sup>16</sup> Тврткови, како каже, свети родитељи и прародитељи су од Христа изабрани „ва вики“, те су прослављени на земљи од Христа, а на небу вијенцима свијетлим са свим светим украшени. Он, краљ Твртко, има свето коријење и постављен је за владара извољењем Божијим и пречисте мајке Божије.<sup>17</sup> И

<sup>8</sup> Усп. Трановски, I/1931, 130. »Самодржавним господином све своје владавине« прогласио је Стефан Немања сина Стефана Немањића 1196, кад је одлучио да се замонаши, а пријестоље препустио сину. Калић, 1998. 82-83.

<sup>9</sup> Dubravko Lovrenović, 629.

<sup>10</sup> Franjo Miklosich, 220, 221.

<sup>11</sup> Franjo Miklosich, 233.

<sup>12</sup> Станоје Станојевић, 204.

<sup>13</sup> Franjo Miklosich, 304.

<sup>14</sup> Franjo Miklosich, 160, 161.

<sup>15</sup> Franjo Miklosich, 316, 317.

<sup>16</sup> Franjo Miklosich, 103.

<sup>17</sup> Franjo Miklosich, 316, 317.

повеља краља Стјепана Томаша од 3. септембра 1444. године има сличну аренгу.<sup>18</sup>

У хумском повељама аренга се први пут јавља у повељи Радића Санковића, 25. августа 1399. године, исте године кад се јавља у дубровачким повељама.<sup>19</sup> Аренга у овој Санковићевој повељи је кратка и има форму молитве славном Богу, Светој тројници. Аренга у хумским повељама је најчешћа у исправама Радослава Павловића. Аренга Радославове повеље је кратка: „Славни боже, цару небесни, кои окр‘мљујеш и правиш‘ својијем‘ божаством‘ васеленуију.“<sup>20</sup> Такву аренгу Радослав понавља и у повељи од 7. априла 1423. године.<sup>21</sup> Већ у повељи из 1432. године, којом Радослав уговара мир са Дубровником, аренга је под очигледним утицајем дубровачких формулара, барем што се тиче њеног првог дијела: „О велможна сило пресеветааго духа, боже слани ва троиц‘, ва от‘ци же реку и сину светому духу, пресеветаа троице неразд‘лимаа, слава теби, иже ва име твое все вр‘ шимо, и тобојо уздржимо“, а аренга садржи и предоцбу Исуса - пастира којег је Бог послао да људе избави из гријеха и које је послите ускрснуо, те“... кад хте узити на небеса, да седе здеснуију от‘ца бога, божствен‘ном‘ рече апустолом‘: мир‘ дајо вам‘, мир‘ остављам‘ вам‘.<sup>22</sup> Аренга оправдава склапање мира са Дубровником не само старом љубављу и пријатељством, те заклетвама и актима датим Дубровнику од њега и припадника његове фамилије, већ и тиме што нема ничег угоднијег, нити Богу нити људима, од мира и љубави са сваким човјеком, а посебно са старим добрим пријатељима. Радослав се позива и на традицију и право, али и на оно што је Богу мило. Цитирање Светог писма, као што је то случај у овој аренги, среће се, иначе, углавном у рашким повељама.<sup>23</sup> Таква аренга је кориштена и у мировном уговору између херцега Стјепана и Дубровника од 10. априла 1454. године.<sup>24</sup>

Аренге Твртка I најчешће изражавају неку моралну сентенцију побожних ријечи и изрека Светог писма. Њима се, заправо, посебним, узвишеним стилем оправдава стање које повеља треба да произведе или заштити. Позадина је теолошка, истичу се Божији наум и Божија мудрост и милосрђе, Божије стварање земље и људи, силазак Бога на земљу и његова мисоја, подложност овоземаљског краљевства небеском. Бог награђује вјернике своје, па тако и краљ треба награђивати оне

<sup>18</sup> Franjo Miklosich, 427.

<sup>19</sup> Станоје Станојевић, 205; Franjo Miklosich, 248.

<sup>20</sup> Franjo Miklosich, 311-313.

<sup>21</sup> Franjo Miklosich 322

<sup>22</sup> Franjo Miklosich, 366

<sup>23</sup> Станоје Станојевић, 208

<sup>24</sup> Franjo Miklosich, 465, 466.

који му служе вјерно. Аренга оправдава, даје моралну заштиту ономе што владар чини.<sup>25</sup> У краљевским латинским повељама, након Твртка I, аренгу можемо наћи у повељама краља Дабише (нпр. Повеља од 25. априла 1392)<sup>26</sup> и Остоје (повеља од 15. јуна 1402. године).<sup>27</sup>

## 2. Заклетве и санкције

Заклетве у босанским, како краљевским, тако и у властелинским исправама имају изразито теолошки карактер. Краљ Твртко I се 1378. године приликом потврђивања повеља пријашњих банова Дубровчанима, заклиње на Свето еванђеље и пред “ч’стним кр’стом христовим”<sup>28</sup>. Када Твртко Твртковић 1420. године потврђује Сандаљево уступање Дубровчанима пола жупе конаваоске с градом Соколом, заједно са свједоцима се заклиње на Свето јеванђеље и часни крст Христов.<sup>29</sup> Такве заклетве су користили и остали босански краљеви, као нпр. Стјепан Томашевић у повељи Дубровчанима из 1461. године.<sup>30</sup>

И санкције у босанским средњовјековним исправама, како банским, тако и краљевским и властелинским, показују да је била кориштена углавном поена спиритуалис. Тако у повељи бана Стјепана II Котроманића великом кнезу Гргуру Стипанићу-Хрватинићу, насталој послвије 1324. године, стоји санкција: „А тако ће се и наше записаније притворити, али би наш’ послидни или би иноплеменик’, да е проклет и оцем’ и сино(м) и светим’ духо(м)’ и дум’ надесет (,) апостола(ма) и Д...из’бр’ним и д(а)е Јуди Скариоц(к)омо труг’ и д(а) причест’н кр’ви Бож(и)ои и да е про (кле)’ всим ,твором’ небеским”<sup>31</sup>. И његов наслједник на банском трону, Тврко I Котроманић’, у повељи из 1353. године, којом заједно са братом Вуком задаје вјеру кнезу Влатку Вукославићу, наводи санкцију: “А тако ће то порећи а или претворити, да е проклет’, от(,) цем’ и с(и)ном’ и д(у)хом с(ве)тим и мат(е)рију б(о)жиоми четир’ми ев(а)ђелисти думандесате ап(у)с(то)лома и седм и седм’десет’ и седм’десет’ и седм’десет’ и седми из’браними и в’семи Б(о)гу

<sup>25</sup> Milko Brković, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, Zurak – Mostar 1998, 218.

<sup>26</sup> Архив ХАЗУ у Загребу, Луциус XX-12, св. VII, фол. 121-123, према Брковић, 1998, 218.

<sup>27</sup> Ferdo Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća*, Starine, XXXIX, Zagreb 1938, 188, 189.

<sup>28</sup> Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књига I/1, Београд – Сремски Карловци 1929, 81.

<sup>29</sup> Љубомир Стојановић, 1929, 504.

<sup>30</sup> Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, Српска краљевска Академија, Београд – Сремски Карловци 1934, 164

<sup>31</sup> Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1982, 140-141.

угоднив'шими у си вијек' у гредушти и да е прич'стник Јуди Скариотскому кои преда с(и)на б(о)жиа на распетие за Ј.Среб'нијех пјенеци. И кои излиха упијаша: проп'ни, пропни, пропни, кр'в' на нем и на чедих'ега.<sup>32</sup>

*Поену спиритуалис* користе и краљевске повеље, па се тако и у повељи краља Стјепана Томаша, којом дарује синовима војводе Иваниша Драгишића град Кључ 1446. године наводи: „А тако ће порећи се више писано нас или наше послидни или иноплеменик да е проклет богом отцем и сином и светим духом и светом бого натер блаженом дивом Мариом и 4ми евангелисти 12 апостоли и 70 изабраних и всими светими, одвика богу угодившими.“<sup>33</sup>

У санкцијама повеља се често спомиње Јуда Искариотски као симболична фигура издајника, универзална у амбијенту хришћанског средњовјековља. Још у дјелу „*Navigatio Sancti Brandani*“, посвећеном пловидби ирског свеца Брендана (око 484-577) ка блаженим отцима, спомиње се да Јудина душа једном годишње добија одмор од пакла, те да један дан може да се одмори на острву у Сјеверном мору, како би се охладила од вјечног огња.<sup>34</sup> Јудине судбине неће бити поштеђени ни они који прекрше повељу краљице Јелене Грубе Дубровачкој Републици из 1397. године. Тако се сви они који се усуде да „потворе“ краљичину повељу, проклињу Оцем, Сином и Светим духом, Богородицом, анђелима и арханђелима те свим светима, те да се на „великом судишту, дају у руке ђавоље у вјечни пакао, као што је учињено и Јуди Искариотскоме“<sup>35</sup>

У повељи од 30. маја 1420. Сандаљ Хранић заклиње се на часни крст и 4 еванђелиста и 12 светих апостола, као и на 318 светих отаца.<sup>36</sup> Сличан образац користи и Стјепан Вукчић Косача када, у исправи од 10. октобра 1435. године, потврђује Дубровчанима раније записе и Конавле и Виталин, заклињући се: „...“в господа бога вседж'ителиа и в' прјечисту Богородицу и в' прјечисту Богородицу и в' 4 евангелисте и в' 12 светих' Апостол вр'ховниех и ва 318 светиех' отац'иже сут' на Кикију и ва 70 изабраниех' божих' и ва всие свете иже од' виека богу угодивше.“<sup>37</sup>

У исправама Сандаља Хранића налази се санкција у виду пријетње свима који одредбе исправа прекрше, да ће бити проклети, као и њихови насљедници. Примјер налазимо у Сандаљевој повељи из 1420.

<sup>32</sup> Lajos Thallóczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na pov-  
elje kormendskog arkiva*, Glasnik Zemaljskog Muzeja, XVIII, Sarajevo 1906, 409-410.

<sup>33</sup> Franjo Miklosich, 353.

<sup>34</sup> Бидерман, 2004, 144-145.

<sup>35</sup> Franjo Miklosich, 220.

<sup>36</sup> Љубомир Стојановић, 1929, 312.

<sup>37</sup> Franjo Miklosich, 383.

године, којом са браћом уступа Дубровчанима пола жупе Конаваоске с градом Соколом. У санкцији те повеље се наводи: „... и да смо проклети и завезани живим<sup>6</sup> богом<sup>6</sup> и пречистом<sup>6</sup> и всеми више писаними свети-ми и да смо отпадници праве вуре и да смо причтени к иоди кои прода сина божиа на распетие и да се навирници назовемо прид<sup>6</sup> свакога гдна земљнога и в<sup>6</sup> дон<sup>6</sup> смр<sup>6</sup>ти и приминутијо нашега и в судни дон<sup>6</sup> да не имамо помилобанијо преид<sup>6</sup> лицем<sup>6</sup> божим<sup>6</sup>.“<sup>38</sup> Стјепан Вукчић Косача 1435. године, у исправи којом потврђује Дубровчанима раније записе, Конавле и Витаљину, спомиње пену спиритуалис у виду проклетства „богом<sup>6</sup> живим отцем<sup>6</sup> и сином<sup>6</sup> духом<sup>6</sup> и всеми светиими“... „и да смо прилични ка иоди скариотцкому“... „и да смо се одрекли бога и ангела милостивога не с<sup>6</sup>мрт и на дан<sup>6</sup> судни и вере коју верујемо“.<sup>39</sup>

Када војвода Радосав Павловић 1421. године потврђује Сандаљево уступање пола Конавала и предаје забраву свађе с Дубровчанима, заклиње се на „светим<sup>6</sup> евангиелио христову и на часном<sup>6</sup> крижи гдну и в<sup>6</sup> 4 евагиелисти и в<sup>6</sup> 12 светиех<sup>6</sup> вр<sup>6</sup>ховних<sup>6</sup> апустола божих<sup>6</sup> и в<sup>6</sup> 318 светиех<sup>6</sup> отац<sup>6</sup>...“<sup>40</sup>

У исправи војводе Радосава Павловића, којом 1420. године потврђује Сандаљево уступање Дубровчанима пола конаваоске жупе, такођер је присутна поена спиритуалис: „...да јест клет и преклет царем<sup>6</sup> небеснем и свми светми од вика богу угодившими и све клетви и проклетсва да су пала на нем и да је пр<sup>6</sup>честан<sup>6</sup> к јоди који прода сина божија на распет... и да се неверн<sup>6</sup>ник<sup>6</sup> назове...“, а у документу из 1427. године, којим Дубровчанима уступа пола Конавала и потврђује привилегије дате од оца, кнеза Павла и војводе Петра, још се спомиње и казна проклетства оцем, сином и духом светим, свим светима као и одрицање од Бога и милостивог анђела на Судњи дан, те од вјере „коју вирујемо“.<sup>41</sup>

На Свето еванђеље и часни крст Христов писеже и херцег Хрвоје 1404. године у уговору са Дубровчанима.<sup>42</sup> Ни он није изузетак од кориштења поене спиритуалис; у Хрвојевом уговору са Дубровчанима из 1404. године, усмјереном против краља Остоје, наводи се духовна казна Божијег проклетства, као и „от пручисте матере божиеи от васих<sup>6</sup> свети-х<sup>6</sup>...“<sup>43</sup>

Духовна казна у средњовјековним исправама вјероватно потиче из старих формулара. Њоме су били праћени акти црквених концила,

<sup>38</sup> Љубомир Стојановић, 1929, 312, 313.

<sup>39</sup> Љубомир Стојановић, 1934, 40, 41.

<sup>40</sup> Љубомир Стојановић, 1934, 576.

<sup>41</sup> Љубомир Стојановић, 1929, 605, 606.

<sup>42</sup> Љубомир Стојановић, 1929, 456.

<sup>43</sup> Љубомир Стојановић, 1929, 457.

папа и бискупа, те је отуда и нашла пут до свјетовних исправа европског средњовјековља.<sup>44</sup> У томе није била изузетак ни средњовјековна Босна.

### ЗАКЉУЧАК

Аренге у средњовјековним исправама нису тек пука декорација, већ значајан показатељ идеолошких стремљења њених аутора и одраз општеприхваћених преоцби епохе и средине у којој су настајале. У средњовјековним босанским исправама аренга се јавља тек након крунисања краља Твртка I Котроманића, и то под утицајем источног, рашког формулара, те остаје у босанским краљевским исправама све до пропасти босанске средњовјековне државе. Аренга тако постаје индикатор и израз нове владарске идеологије-владара властодршца, те култа посвећене краљевске личности. Осим у краљевским, аренге се јављају и у властелинским исправама, као што је случај са породицом Павловића.

Осим аренги, и заклетве и санкције својом дубоко теолошком интонацијом одржавају амбијент средњовјековља и устаљене преоцбе те епохе. Спомињање свега јеванђеља, часног крста Христовог, еванђелиста и апостола у заклетвама, као и кориштење поене спиритуалис уз пријетњу проклетством цијелим низом ликова из хришћанског вокабулара свједоче о изразито христоцентричном миљеу у којем су исправе настајале и унутар којег је формирана свијест њихових аутора. Сви наведени елементи показују да су припадници елите средњовјековног друштва какви су били, у првом реду, Котроманићи, Павловићи, Косаче, Хрватинићи, легитимитет власти црпили из идеала оноземалског, тј. сакралног, чиме су се идентифицирали као дио европског, хришћанског средњовјековног амбијента.

Mr Goran BEHMEN

### IDEOLOGICAL ASPECTS OF ARENGAS, OATHS AND SANCTIONS IN BOSNIAN MEDIEVAL DOCUMENTS

#### *Summary*

*Arengas*, oaths and sanctions in medieval documents present not only formal parts of documents, they also, through its theological intonation, reflect Christian

<sup>44</sup> Jakob Stipišić, *Pomoćne povijesti znanosti u teoriji praksi*, Školska knjiga, Zagreb 1991, 152.

---

ideological concept of European medieval society. *Arengas*, which appear in documents of Bosnian Middle Ages since the time of coronation of Tvrtko I Kotromanic, testify about the acceptance of sovereign – potentate, whose authority comes from the Christ himself and who is given the legitimacy only by the divine authority. *Arengas* of the Bosnian kings were written under the strong influence of Raska charters and, as in the case of Tvrtko I Kotromanic, correspond to authority being elicited from the family ties with Nemanjic family. The oaths in the documents, both by the governing dynasty of Kotromanic, and by other major noblemen families (Kosaca, Pavlovic, Hrvatinic) mention Holly Gospel, Honourable Cross of Christ, evangelists and apostles, while sanctions contain *poena spiritualis* with the threat of curse in the spirit of Christian theological concept.

KEY WORDS: *arenga, oath, sanction, Middle Age, Bosna, Tvrtko I Kotromanic*





Маријан ПРЕМОВИЋ\*

## ТРГОВИНА И ТРГОВАЧКИ ПУТЕВИ У ЖУПИ БУДИМЉА

*ИЗВОД: Рад третира тематику развоја трговине у жупи Будимља као раскрсници караванских путева из Приморја и Зете ка унутрашњости Балкана. Овај простор постаје нарочито значајан са развојем рударства, док се у XVI вијеку тежиште трговине у овој области полако помјера ка Никољ-пазару.*

*КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: жупа, Будимље, Приморје, трговина, трговачки путеви*

Географски положај Полимља одликују заклоњене долине одвојене клисурама и заштићеним планинским ободом са низом жупа, почев од Плава на југу, преко Будимље, Затона, Љубовиђе, Црне стене и Дабра, до ушћа Лима у Дрину.<sup>1</sup>

Уређена српска држава и црквена организација пружала је том подручју политичку стабилност и економски просперитет. Долина Лима и њених притока стварали су повољне услове за саобраћај, па је цијела област Полимља била прекривена мрежом путева. Полимље је од давнина представљало једну од важних раскрсница на Балканском полуострву, јер је повезивало централне и источне дјелове са средњим дијелом Јадранске обале. У средњем вијеку повезиваће градове на обали Јадрана, највише Дубровник, са насељима у унутрашњости српских земаља.<sup>2</sup>

---

\* Аутор је магистрант на Филозофском факултету у Источном Сарајеву.

<sup>1</sup> *О жупама у Полимљу: Р. Мијатовић, Средњовјековне жупе дуж Лима, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића VII, Пријепоље 1979, 209 – 223 (са старијом литературом).*

<sup>2</sup> Р. Ћук, *Полимље у средњем веку: људи и послови*, Милешевски записи 6, Пријепоље 2005, 23.

То су били добро познати путеви који су повезивали Дубровник са унутрашношћу Балкана. Из Дубровника роба је за Полимље најчешће отпремана Дринским путем (*via Drine*), затим је пут ишао на Требиње, Билеће, Гацко, Фочу, Вишеград. Од Фоче један се правац одвајао и водио уз Тихотину за Пљевља и Пријепоље. До Полимља се стизало и Никшићким путем (*via Anagasti*), или Језерским путем (*via Jesera*), који је спајао Дубровник, затим Требиње, Оногшт, Језера, па преко Таре долином Лима до Будимље. Постојао је и пут који се у Оногшту одвајао и ишао долином Зете за Подгорицу, Медун и Плав, а потом долином Лима у Будимље, предио Бихор и даље за Сјеницу. Овим друмом према Будимљи ишли су дубровачки каравани. Из Будимље, која је била раскрсница путева, водило је више праваца. Један од тих праваца ишао је на Рожаје (Трговиште) и долином Ибра повезивао Нови Пазар и градове на Косову. У правцу Пећи водила су два пута из Будимље, први је ишао преко Роваца и Шекулара на Јаворак и спуштао се у Кућишта, гдје се спајао са „плавским путем“ који је долазио из Плава, а други је ишао преко Петњика, Загорја и Крчева на Мургаш и затим силазио покрај Богске ријеке у Кућишта, до пећког пута.<sup>3</sup>

Пут из старе Зете за Рашку вјероватно је ишао путем поред Комова. То може потврдити и податак да се на превоју Комова једно мјесто назива Царине. Ту је, према предању, некада, приликом преласка из зетске у рашку државу, или обрнуто, узимана царина. Поред васојевићког Кома, а на путу од Коњуха за Куче (Подгорицу) налази се мјесто Варда.<sup>4</sup> Варда значи исто што и стража, у ствари то је мјесто гдје су била стражишта одређена за чување путева, нарочито у пустим предјелима.<sup>5</sup>

Ова два имена (Царине и Варда) указују нам да би веза између Рашке и Зете ишла баш тим путем, поред Комова. Даље, пут би ишао на Добру Реку (Коњуси), јер ергеле коња су и држане ради ондашњег саобраћаја и оне су се налазиле у близини пута. Пут је даље продужавао до жупе Будимље. Од средишта Будимљанске жупе, један крак пута ишао је низ Лим за Црнчу и Никољ – пазар, док се други крак пута одвајао од

<sup>3</sup> М. Динић, *Дубровачка средњовјековна караванска трговина*, Југословенски историјски часопис 1, 1937, 125; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 275 – 276, 282 – 288; *Историја Црне Горе I*, Титоград 1967, 28 – 31 (З. Бешић); Г. Шкриванић, *Путеви у средњовјековној Србији*, Београд 1974, 43, 67 – 68, 126; *Историја српског народа I*, Београд 1981, 366 – 367 (М. Благојевић); М. Дашић, *Васојевићи од помена до 1860. године*, Београд 1986, 28 – 29; Р. Ћук, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, Милешевски записи 2, Пријепоље 1996, 9.

<sup>4</sup> М. Барјактаровић, *Легенда и истина о једном старом путу*, Гласник института Српске академије наука и уметности IX – X, Београд 1960 – 1961, 219.

<sup>5</sup> С. Мишић, *Топономастика као извор за историјску географију (примјер Пљеваљског краја)*, Гласник завичајног музеја, књ. 2, Пљевља 2001, 33.



Лима, преко Полице и Бихора, на село Лагаторе и даље преко Пештери, поред села Ђерекара. Даље пут је водио за Сјеницу и Рас (Нови Пазар). Овим правцем је тај стари пут могао ићи не само због терена, већ и због тога што је то била и једна од најкраћих и најпречих веза жупе Будимље са државним средиштем Раса.<sup>6</sup> Да је постојао пут из жупе Будимље кроз предно Бихор даље за Сјеницу и Рас, потврђује нам и дефтер из 1497. године.<sup>7</sup>

Значај Полимља као транзитног и привредног подручја нарочито је порастао крајем XIII и почетком XIV вијека, када је, захваљујући Сасима, отпочела рударска производња у Брскову код Мојковца.<sup>8</sup> Брсково ће бити главно упориште приморских трговаца у Рашкој. Привлачило их је не само као рударско мјесто, него и као трг одакле се разносила роба по српским земљама. Оно је било најважнија полазна тачка за караване који су преносили робу у Приморје.<sup>9</sup>

Вјероватно је становништво из Горњег Полимља тамо упућено са својим пољопривредним производима, претежно сточарским, ради продаје домаћим и страним трговцима и истовремено се ту снабдијевало

<sup>6</sup> М. Барјактаровић, *Легенда и истина о једном старом путу*, 219.

<sup>7</sup> Б. Ђурђевић, *Из историје Црне Горе, брских и малисорских племена*, Сарајево 1954, 179.

<sup>8</sup> Р. Ћук, *Почеци рударства и привредни успон Србије, Краљ Владислав и Србија XIII века*, Београд 2003, 99 – 105.

<sup>9</sup> М. Динић, *Дубровачка средњовјековна караванска трговина*, 122.

сољу, занатским и другим производима које су дубровачки, которски и остали трговци приморских градова доносили.<sup>10</sup>

Опадање значаја Брскова допринијело је успону Пријепоља, тежиште караванске трговине помјерено је у седмој деценији XIV вијека у долину Лима.<sup>11</sup> Од тога времена путеви кроз Полимље постају све значајнији. Повећава се број каравана и трговаца у оба смјера.<sup>12</sup>

Дубровачке караване су много привлачили и српски манастири у Полимљу. Изгледа да су се трговци под њиховим окриљем осјећали сигурнијим, а можда и због панађура који су се крај њих одржавали.<sup>13</sup>

Већ од средине XIV вијека стизали су дубровачки каравани до појединих мјеста у Полимљу предвођени влашким примиђурима (крамарима, поносницима) и дубровачким капетанима, са коњима натовареним разном робом, да би се послуже одмора и претовара код стањана, гдје се коначило, враћали у Дубровник са другом робом.<sup>14</sup>

Долина Лима била је и граница до које су допирали каравани и поносници, односно ту се завршавала прва етапа пута који је ишао у правцу насеља у унутрашњости Србије.<sup>15</sup>

Каравани који су ишли за Полимље бројали су од 40 до 90 коња. Обично је сваког коња пратио по један човјек, а у несигурним временима или због велике вриједности робе број пратилаца био је знатно већи. Од робе коју су трговци из Дубровника најчешће допремали у Полимље била је: со, тканине, мрчарија, калај, шалитра, усољена риба, вино, сапун и сл. Из Полимља трговци су могли набављати стоку и сточарске производе, коже, затим восак и другу робу.<sup>16</sup>

Недалеко од жупе Будимље као караванска станица прва се међу дубровачким изворима појављује Црнча у Затону. Сачуван је податак из 1365. године о једном каравану чији су поносници били Дробњаци, а који је ишао до Црнче. Два брата Дробњака, браћа Прибој и Вокша, уговором од 3. маја 1365. године обавезала су се да одведу Матка Бурмаза, здравог и сигурног све до Црнче, у области патријаха, са осам печа (бала) тканине за 8 перпера (*usque ad Cerenco, contrate patriarche*).<sup>17</sup>

<sup>10</sup> М. Дашић, *Васојевци од помена до 1860. године*, 81.

<sup>11</sup> I. Воје, *Dubrovačka kreditna trgovina u srednjem veku*, Sarajevo 1976, 217; Исти, *Фрагменти о Брскову*, Историјски часопис XXIX – XXX, 1982 – 1983, 93 – 100.

<sup>12</sup> Р. Ћук, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, 10.

<sup>13</sup> М. Динић, *Дубровачка средњовјековна караванска трговина*, 122.

<sup>14</sup> Исто, 133 – 135.

<sup>15</sup> С. Ћирковић, *Пријепоље у средњем веку*, *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића III*, Пријепоље 1976, 214 – 215.

<sup>16</sup> М. Динић, *Дубровачка средњовјековна караванска трговина*, 141, 144; Р. Ћук, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, 21 – 22.

<sup>17</sup> Ово насеље је поуздано идентификовао са жичким метохом у Затону, М. Динић, *Дубровачка средњовјековна караванска трговина*, 124 – 125; М. Маловић – Ђукић,

Будимља (Градац) и Бихор имали су своје тргове у подграђу.<sup>18</sup> Јер су оба града била на познатом Лимском путу, куда су ишли дубровачки каравани. У близини данашњег села Будимља налази се локалитет Градац, на коме се сматра да је био средњовјековни град Будимља. Прилаз му је био могућ са сјевера само, гдје се стичу путеви према граду. Мало подграђе је вјероватно било у непосредној близини града, док је главни трг био испод града у селу Будимљи.<sup>19</sup> Тако је 25. октобра 1435. године задржан у Будимљи товар тканина од неког дубровачког трговца („*Panni retenti a Budinglia*“) у земљи деспота Ђурђа (Бранковића).<sup>20</sup>

Документи много пута помињу тканине како се њима трговало у Полимљу. То су биле претежно италијанске тканине, које су се код нас много продавале.<sup>21</sup> Један товар тканине састојао се од двије *balle* или шест *rappi*, каткада је означавана вриједност тканине, једном су два товара процијењена са 200 дуката, а други пут са 260, што значи да је цијена варијала.<sup>22</sup>

Насеље је и под османском влашћу очувало свој статус. Будимља је била трг у континуитету до краја XVI вијека, што је свакако погодовало процесу урбанизације и појави људи који се баве занатима и трговином као претежним занимањима. На тај начин биће одвојени од аграрне производње. Од краја XVI вијека трг све више опада и губи значај трговачког средишта.<sup>23</sup>

У пописном дефтеру Скадарског санцака из 1485. године, Будимља је пописана као трг, а трг (пазар) је санцакбегу доносио 4.200 акчи.<sup>24</sup> У пописном дефтеру Скадарског санцака 1582/3. године, приход од тржишне царине Будимља био је 200 акчи.<sup>25</sup> Ови извори јасно нам говоре да је у XV и XVI вијеку у Будимљи постојао трг.

*Дробњаци у караванској трговини Полимља у средњем веку*, Милешевски записи 2, Пријепоље 1996, 28.

<sup>18</sup> Данас постоји микротопоним Подграђе, припада селу Љешница, на ушћу истоимене ријеке у Лим.

<sup>19</sup> М. Лутовац, *Географски положај и значај неких старих градова и утврђења у Полимљу*, Гласник Српског географског друштва, св. LIII, 1, Београд 1973, 118.

<sup>20</sup> К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, 284.

<sup>21</sup> С. Ђирковић, *Пријепоље у средњем веку*, 216.

<sup>22</sup> М. Динић, *Дубровачка средњовјековна караванска трговина*, 144.

<sup>23</sup> С. Мишић, *Градови и тргови Горњег Полимља у средњем веку (проблем деурбанизације и урбанизације)*, Милешевски записи 7, Пријепоље 2007, 123. О урбанизацији уп. Д. Ковачевић – Којић, *Пљевља у урбанизацији Полимља и Горњег Подриња*, Гласник Завичајног музеја, књ. 2, Пљевља 2001, 21 – 26.

<sup>24</sup> S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, Tiranë 1974, 73 – 74.

<sup>25</sup> Пописни дефтер Скадарског санцака, бр. 416 из 1582/83.

У читавом Полимљу главну улогу играју тргови, а не градови. Најбољи примјер је Пријепоље, а у XV вијеку Никољ – пазар.<sup>26</sup>

Бихор град имао је сем стратегијске и управну и привредну функцију. У једном дубровачком извјештају од 5. XI 1450. године наводи се како су трговци једног дубровачког каравана оставили у залог товар свиле у Бихору „*in loco vocato Bichor*“.<sup>27</sup> Бихор се овдје помиње у вези са боравком дубровачких трговаца.

М. Лутовац сматра да сам назив Подграђе у подножју града Бихора упућује на то како је ту морао бити неки трг у коме се под заштитом града обављала размјена.<sup>28</sup> То потврђује и М. Васић, који наводи да је уз подграђе постојала варош са тргом, гдје се обављала трговина локалног значаја. Трговачко средиште Бихор наставиће своју функцију и од првих дана турске владавине.<sup>29</sup> Ми можемо закључити да је град имао привредну функцију прије доласка Турака и сигурно постојање трга.

Село Биоча има особит географски положај. Смјештено је на ушћу Љешнице у Лим, испод Бихор града. Ту се од главног лимског одваја пут уз Љешницу који води у долину Ибра и Рашке. Због свог веома повољног стратешког положаја, можда је и у Биочи постојала караванска станица и у неку руку постала друго подграђе града Бихора.<sup>30</sup>

Од првих деценија турске власти, главна трговачка сједишта у Горњем Полимљу били су тргови Будимља и Бихор, као и сусједни Никољ – пазар. Током деценија, обим трговине на будимљанском и бихорском тргу опада и преноси се у Никољ – пазар, који се налазио на погоднијем прометном мјесту. Захваљујући погодности свога положаја, он је привукао трговце из Будимље и других мјеста, а нарочито из Бихора, који ће више задржати свој војни значај и прерасти у касабу.<sup>31</sup>

<sup>26</sup> Б. Храбак, *Пословни људи Полимља (1350 – 1700)*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића III, Пријепоље 1976, 236 – 250.

<sup>27</sup> NAD, *Lat. De Foris* 24, foll.10.

<sup>28</sup> М. Лутовац, *Бихор и Корита*, – антропогеографска испитивања, Београд 1967, 20, 62;

<sup>29</sup> *Историја Црне Горе III/1* Титоград 1975, 516, 567 (М. Васић).

<sup>30</sup> М. Лутовац, *Бихор и Корита*, 20, 62.

<sup>31</sup> *Историја Црне Горе III/1*, 519, 527 (М. Васић).

Marijan PREMOVIĆ

## TRADE AND TRADE ROADS IN ŽUPA BUDIMLJA

### *Summary*

In the Middle Ages župa Budimlja was the intersection of roads which used to lead to different directions. The most important road to Budimlja, which caravans from Dubrovnik used, was the one which started from Zeta, passing by the mountain Komovi, then by Dobra Reka, to župa Budimlja, then across village Polica and Bihor, the road lead to village Lagator and farther across Pester near village Đerekare to Sjenica and Ras (Novi Pazar). Budimlja and Bihor used to have their own markets just outside of the town regions and this was confirmed by sources from Dubrovnik as well as the register book from Skadar sanjak. Those markets were the places where trade was carried out and this very proces helped the one which led to urbanization and appearance of people whose jobs were mainly handcraft and trade. The sixteenth century brought up the reduction of trade and it was transfered to Nikolj – pazar, because its location was considered more suitable and according to that busier place.

KEY WORDS: *The Middle Ages, Budimlje, Dubrovnik, trade, caravane roads, markets*





Милован-Мушо ШЋЕПАНОВИЋ\*

## НАЈРАНИЈЕ РАЗГРАНИЧЕЊЕ ИЗМЕЂУ ЦРНЕ ГОРЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

*ИЗВОД: Утврђивање граница територије неке земље, у процесу израстања њеног државног субјективитета, припада кругу веома значајних питања која се дотичу међународног статуса и стицања својства слободног члана међународне заједнице. Овај рад се бави најранијим видовима разграничења територије Црне Горе у вријеме Петра II Петровића Његоша и постојања Црне Горе као независне државе у фактичком, али не и у смислу међународног права. Зато је, осим акцентирања тог питања, искоришћена прилика да се у хронолошком слиједу прикаже развој дагађаја у овој области и у каснијим периодима историје Црне Горе.*

*КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: разграничење, Црна Гора, Херцеговина, Петар II Петровић Његош*

Случај је хтио да скоро истовремено Црном Гором и сусједном Херцеговином владају владика Петар II (1830–1851) и Али–паша Ризванбеговић (1832–1851).

У вријеме провођења првих реформи у Османском царству од стране султана Махмута II, којима су изазване буне феудалних господара у Босни и Херцеговини под Хусеин – капетаном Градашчевићем (“Змајем од Босне“) и у Албанији под Мустафа – пашом Бушатлијом (“Шкодра – пашом“), као и у умиривању сукоба у Египту између султана и тамошњег османског намјесника Мехмед Алије, херцеговачки Али–паша Ризванбеговић се истакао као бранилац и присташа султанових реформи, који га је за вјерност и помоћ у гушењу буна наградио одвајањем Херцеговине од босанског вилајета, крајем 1832. године.

---

\* Аутор је правни историчар у пензији.

Херцеговина је постала самостални пашалук са сједиштем у Мостару а њен први везир Али–паша Ризванбеговић, од тада звани као „Цар у Мостару“.

Херцеговачки пашалук је тада обухватао: Мостар, Требиње, Невесиње, Пљевља, Пријеполје, Чајниче, Фочу, Столац, Љубушки, Никшић, Габелу, Почитељ, Благај, Љубиње, Гацко, Дувно и Гламоч, и нахије Грахово, Пиву, Дробњак и Имотски.

Владика Петар II је у својим настојањима одржавања престижа у пограничним племенима био ометан од руске дипломатије савјетима да се очува мир на турским границама. И поред тих савјета владика је ступио у савез са Хусеин – капетаном Градашчевићем и извршио напад на Подгорицу чиме се, природно, замјерио Порти а већ је прије тога спријечио пролаз низаму Кара–Махмут паше кроз Црну Гору. Стварних резултата од савеза са Градашчевићем није било јер су и босански и албански покрети отпора против првих султанових реформи били слоњени и Херцеговина се одвојила од Босне, у границама са Црном Гором од Колашина до Драгаља.

До 1835. године Граховљани су плаћали данак херцеговачком везиру, али су имали неку самоуправу и свога војводу Јакова Даковића – Вујачића и главаре који су управљали и судили народу. Ти главари су ишли подједнако и на Цетиње и у Мостар. Те 1835. године војвода Јаков је прекинуо давање харача Али–паши чиме је ставио до знања да више не признаје османску власт.

Погранични односи Херцеговине и Црне Горе нијесу до тада били ничим регулисани. Хришћанско становништво Грахова, Никшићке жупе, Бањана, Дробњака и Шаранаца, иако формално под суверенитетом Порте гравитирало је свом духовном центру – Цетињу. Становништво наведених крајева као пограничних, јединствено по вјери и народносно, без муслиманских насеља у свом окриљу, више је гравитирало Црној Гори.

Због одбијања плаћања харача као и примања преко границе убица буљубаше Мурата Бирчанина на црногорској страни од стране Граховљана, Али–паша је крајем јула 1836. године повео своју војску на Грахово, око 2.000 војника, а бојећи се и од црногорске испомоћи Граховљанима, повео је и формације гатачко–пивског муселима Смаил–аге Ченгића и требињског муселима Хасан–бега Ресулбеговића. Већ је почетком августа Али–паша био на Грахову. Граховљани су се дигли на оружје и пошли у сусрет Али–паши. Убрзо им је приспјело у помоћ око 300 Катунана, међу којима и девет Петровића. И владика је остао да прикупља војску за испомоћ.

Али–паша је по сазнању да му долази у помоћ и Хасан–бег Ресулбеговић из Требиња, а већ је био приспио Смаил–ага од Гацка, замет-

нуо бој 13. августа и по првом удару направио лажни узмак навлачећи Граховљане и Црногорце и успјевши у томе учинио противудар низ Бојање брдо уврх Граховског поља, док је Смаил–агина коњица од Вилуса ударила низ Челињи поток. Граховљани су се сударили са Али–пашом, док је оних 300 Катуњана зашло несвјесно између два турска одреда и ударило на Смаил–агу који се постепено повлачио и намамио их да зађу дубоко уз поток а затим навалио на Црногорце којима се позади нашла турска војска. Црногорци су примили борбу али су ускоро били разбијени и на бојишту је остало што Црногораца што Граховљана 42 погинула а међу њима девет Петровића (међу њима Његошев брат Јоко и братанац Стеван).

Владика је са својом накнадно прикупљеном војском стигао до близу Грахова али чувши за пораз и погибију вратио се са Замаћева ждријела, не упуштајући се у борбу. Црногорци су остали незадовољни његовим понашањем окривљујући га да је својом неспретношћу допринио овом поразу на Грахову.

Према писању Димитрија Николајевића,<sup>1</sup> извјесни Билећанин Памучина је казивао да је Јока Петровића, најмлађег владичина брата, посјекао „Латинин“ Балдо Машић из села Бјелаја у Столачком кадилуку, иначе Али–пашин каваз. Младог Јока је у тој Граховској бици ухватио с леђа Осман Приганица, из Билеће, и процијенио да би он могао бити из владичине породице па га је хтио задржати жива и одвести владици да би као сиромах дошао до добре награде, али га је у његовим рукама посјекао Балдо Машић. Затим је настала јагма око оружја па је Приганица са мртвог Јока скинуо пушку, леденицу срмом оковану. Убрзо је ту пушку од Приганице купио Хаци–Омер Капићић. Преживјели Црногорци из битке били су увјерени да је Јока посјекао Приганица, па је наврх 12 дана у Гацку из освете убијен његов отац Мујо Приганица, чија је глава однешена на Цетиње.

Када је Црногорска војска заузела Билећу 1877. године књаз Никола је затражио да му се донесе та пушка, говорећи: „Једна је пушка с нашијех у вас“. Пушка је одмах донесена и књаз Никола је дао Шобу Авдићу да је процијени. Шобо је изјавио да пушка ваља 20 талијера. Књаз је узео пушку, пољубио је и заплакао, рекавши да ваља и више и дао је за њу 25 талијера.

Послије Граховске битке владика Петар II је по други пут отишао за Русију, па је због незадовољства из претходних догађаја на Цетиње долазио руски конзул из Дубровника, Јеремија Гагић, да умирује незадовољнике.

<sup>1</sup> Прилози босанској историји из 1836. године, Гласник Земаљског музеја, Сарајево 1900.

По повратку из Русије владика се више дана задржао у Бечу са-стајући се са руским а затим и са турским послаником Ферик–пашом који му је обећао да ће поради код Порте да на турско – црногорској граници завлада мир.

Након доласка у земљу владика је хтио на сваки начин да среди прилике на граници с Херцеговином. Дао је да се направи кула на Хум-цу, брежуљку који доминира Граховским пољем.

Изгледа да је Порта наредила босанском везиру Мехмед – Веди-хи–паши да среди прилике на тој граници па је 2. новембра 1838. годи-не на Цетињу дошло до закључења уговора о миру који су потписали Мехмед–паша и Али–пашин пуномоћник Убејдулах–ага Шеховић као и владика Петар II. Уговор се састоји од 6 тачака, и то је први сачувани документ о пограничном миру. Сачувао га је руски представник Лавров на руском језику, а на српски га је превео и објавио Душан Вуксан.<sup>2</sup>

Уговор носи датум 20. октобра 1838. године и гласи:

„Да се зна како турски чиновници од стране везира босанског – Веги–Мехмед–паше госп. Аци Мехмед, намјесник Силиктаров, а од стране везира херцеговачког Али–паше госп. Убејдулах–ага Шаховић, дођоше на Цетиње као пуномоћници својих везирах к владици Црно-горском, а који се разговараше око Грахова и пограничног мира и уго-ворише ово:

1. Да се Граховљани слободни врате сваки на своју кућу и земљу који се макао с ње и да држе слободно и вјечно све оно што су и прије држали а од сада да им суди војвода Јаков Даковић којему остаје вој-водство наследствено и који ће бити на то потврђен од предреда на два везира и од владике Црногорскога.

2. Да Граховљани дају Турцима све оно што су и прије давали земље турске, које држе, и царско а друго ништа више немају давати осим ако хоће од своје воље дати какав дар. Све више означено, они су дужни давати војводи Јакову Даковићу као начелнику а он коме што принадежи.

3. Да посаду напријед не смију ни Турци ни Црногорци ништа градити на Грахову.

4. Везир босански Веги Мехмед–паша јемчи се да одсад унапри-јед никаква зла кварнога намјеренија од турске стране противу Грахо-вљана бити неће.

5. У исто вријеме чини се вјечни мир међу независном области Црногорском с једне стране и међу пашалуком босанскијем и херцего-вачкијем с друге стране тј. почињући од врх Кома Кучког до Драгаља. Свеколике земље што је ко уживао до рата да их ужива на мир, а оне

<sup>2</sup> Душан Вуксан у Записима, у прилогу I – Споменица Његошу.

што нијесу од рата могле бити кошене, али пашене, половина Турцима а половина Црногорцима.

б. За тврђав овога уговора и вјечног мира јамчи (се) од Црногорске стране Владика Црногорски босанском везиру Веги Мехмед–паши, а од турске стране опет јемчи (се) босански везир Веги Мехмед–паша Владици Црногорском.“

-----

У овом уговору помиње се независност области црногорске и први пут означавају границе које до сада нијесу постојале, а признање двојице везира има значај признања Порте.

Међутим, Али–пашин представник, као присутан и учесник, није ничим обавезао свога господара.

Пошто у чл. 2 уговора није било одређено шта Граховљани треба да дају Турцима, владика је послао једно посланство на челу са Јаковом Даковићем босанском везиру у Сарајево. Ово посланство је донијело од везира бујрунтију и по повратку из Сарајева свратило је у Мостар са добијеном бујрунтијом да је покаже Али–паши Ризванбеговићу. Али, како овај није бегенисао никаква наређења од стране босанског везира, задржао је ову граховску делегацију у Мостару све до идуће године, када су умјесто ње одаслани нови таоци (њих 10). Остала је прича да је војвода Даковић при доласку из Мостара рекао: „Може се десити да моја глава дође у Мостар, али нога никада“.

Смаил–ага је „јунаштво“ на Грахову платио својом главом на Мљетичку 5. октобра 1840. године (по новом календару, како су у овом прилогу уписивани сви датуми). Погинуо је са 75 ага и бегова.

Али–паша је иза тога на Дробњаке упутио казнену експедицију под командом везира Хасан–бега Ресулбеговића из Требиња. Дробњаци су с оружјем дочекали ту експедицију у Тушини али су били разбијени са великом надмоћношћу. О броју погинулих Али–пашиних људи из дробњачке експедиције казивања су различита а има и таквих која веле да их је погинуло више него Дробњака, а према писању Светозара Томића, историчара, у Тушини је посјечено 120 дробњачких глава. Смаил–агин гроб у Липнику окићен је дробњачким одсјеченим главама.

По биографији Новице Церовића (од Анице Шаулић, Нолит, Београд 1959) бој у Тушини се одиграо 8. новембра 1840. године.

Почетком марта 1841. године на Грахову је углављен мир између Херцеговине и Црне Горе, између никшићког капетана Мујаге Мушовића и владичина брата Пера Петровића, што је била припрема за закључивање трајног мира.

Портин високи комесар (рицал) Селим–бег био је у Дубровнику јуна 1841. године, па радећи са руским савјетником Чевкином у зајед-

ничкој комисији за разграничење између Аустрије и Црне Горе. Уговорили су састанак Али–паше и владике Петра II у Дубровнику ради прављења трајног уговора о миру. Убрзо, састанак је одржан 18. јула 1841. године у Дубровнику, на којему је Селим–бег предложио да се Цетињском уговору из 1838. године дода још 8 тачака. Да се у прву тачку тог уговора унесе да се владика и Али–паша обавезују да неће прелазити своје границе и да се неће мијешати у послове ван своје територије, да ће се старати око истребљења злочинаца, да се у трећу тачку унесе да се у случају крађе или злочина поступа строго по законима. У четвртој тачки, у случају бјекства убица не чини се освета над њиховом родбином, већ да се отоманска раја на црногорској граници има повинovati наредбама турских власти а у случају бјекства у Црну Гору да их тамо не смију примити. Предложено је да се у пету тачку унесе да се Ускоци не смију примати ни помагати, у шестој тачки да се установљавају на обје стране пандури на границама и, у седмо, да никоме није дозвољено кретати се без путних исправа, те ако неко покуша да бјежи и не покорава се пандурима да од њих може бити стријељан.

Овај Дубровачки договор из 1841. године имао је своју практичну вриједност па су слиједиће 1842. године 24. септембра владика Петар II и Али–паша потписали уговор, односно потврдили Цетињски уговор из 1838. године са наведеном надопуном. Том приликом су Његош и Али–паша у Дубровнику закључили побратимство.

У архиви среског начелства у Дубровнику остало је писмо Хасан–бега Ресулбеговића из септембра 1842. године, писано ћирилицом и на српском језику из којег се види да су се исламизирани Херцеговци служили ћириличким писмом и српским језиком све до краја 19. стољећа и у званичном дописивању и саобраћају, па и са аустроугарским властима.

У оквиру Али–пашине пратње, која је септембра 1842. године са њим дошла у Дубровник, налазили су се: Хасан–бег Ресулбеговић из Требиња и Мујага Мушовић, из Никшића, као двојица најважнијих и највиђенијих херцеговачких мутеселима.

Из књиге странаца за 1842. годину у архиву Среског начелства у Дубровнику види се да су у владичиној пратњи приликом закључивања наведеног уговора били: Ђорђије Петровић, Јоко Петровић, Филип Вукотић, Новица Церовић, војвода Јован Кнежевић, Видо Бошковић, Иво Радоњић, Никола Зец, Илија Пламенац и Јагош Бјелица.

Закључивању уговора присуствовао је и окружни капетан Котора Ивачић.

По повратку из Дубровника владика Петар II је објавио да је закључен мир на границама према Херцеговини па је издао наредбе за одржавања пограничног мира.

По овом уговору о миру остала су два најважнија неријешена питања: граховско и ускочко, која је ваљало рјешавати на два могућа начина: по мјешовитој комисији уз пристанак Порте (чије одлуке као арбитражне би имале пуну снагу и биле мјеродавне) или споразумом између Али-паше и владике црногорског.

Порта никаквим актом није потврдила тај уговор па је остало да се спорна питања разрјешавају споразумно. И поред оглушења Порте Његош и Али-паша су преко писама по својим повјереницима – владика по Радовану Пиперу а паша по Агу Хајровићу, постигли договор да слиједећи састанак буде у Острогу. Писмом од 19. јуна 1843. године, са Буне, Али-паша је одговорио да ће послати под Острог своју делегацију која ће се најавити из Никшића (са Сливија). Стигавши под Острог 29. јуна владика Петар II је отпратио Радована Пипера за Никшић да извиди број и састав делегације. Тога дана када је Радован стигао у Никшић, и био лијепо примљен, стигло је писмо скадарског везира Осман – паше, којим обавијештава Али-пашу да намјерава напасти Црну Гору чим добије очекивана обавјештења да су Али-пашини изасланици убили владика. Разговор о томе писму вођен је на турском језику, јер пашини изасланици нијесу знали да тај језик зна и Радован Пипер и да је он чуо и разумио читав разговор. Чим се вратио у Острог, Радован Пипер је обавијестио Његоша о свему томе као и о дану доласка турске делегације. У међувремену је црногорска стража ухватила једног турског писмоношу који је носио потајно писмо о завјери противу владике.

Пашину делегацију требало је да предводи Хасан-бег Ресулбеговић из Требиња, али се он у пољедњем часу предомислио и пошао за Требиње, под изговором да је болестан а за свог заступника овластио Мујагу Мушовића, заповједника Никшића. У делегацији су поред Мушовића били још: Башага Реџепагић, муселим невесињски, Мустај-бег Ризванбеговић, заповједник Дувна (иначе син Али-пашин), Ага Бајровић, Али-ага Бехман, Авдо Хусеин, Асим Пољак, Муха Љутица, Аго Љуца и још 11 ага и бегова.

Делегација је стигла у Острог 9. августа 1843. године (по новом календару) у Доњи Манастир. Сазнавши да се у делегацији не налази Хасан-бег Ресулбеговић, и поред осталих сазнања, Његош је одбио да их прими. Наредио је да се одмах врате.

Турски изасланици су се вратили са бројном црногорском пратњом, али су на путу за Никшић били заустављени на Башиној Води. Један од црногорских пратилаца позвао је Башагу Реџепагића и Мустај-бега Ризванбеговића да се издвоје и да иду за Никшић, а на остале је осута пушчана палба и исјечени су ножевима.

Турски изасланици нијесу успјели да дају никакав отпор јер су били изненађени и бројчано у несразмјери. Међу убијенима су се налазили: Мујага Мушовић, никшићки кадија Брунац, Аго Хајровић, Хаци–Смаил ага Бехман, Авдо Хусеин, Асан Пољак и други, укупно их је убијено 12 а наводно их је побјегло „на брзим коњима“ за Никшић 8 турских изасланика.

Када је чуо за погибију турске делегације на Башиној води, у свом Требињу, Хасан–бег Ресулбеговић је рекао: „Хвала великом Алаху, мудра ли ме мајка роди, мајчину јој мајку гоним“.

Али–паша је на свој начин дао оцјену овом догађају да се владин поступак „не мора знати ни у какву историју“, управо да је непознат у историји.

Владика је одмах сјутрадан 10. августа 1843. године обавијестио Гагића у Дубровнику о овом догађају, писмом које у дијелу гласи:

„Одавно бих вам писао о стварима нашијема и Али–пашиним али нијесам имао што, докле виђу шта ће се из тог родити. Ви знате каква је погодба ланих међу нама у Дубровнику била: ја сам онда готово знао, а сад видим да то није било ништа осим једна лаж с његове стране. После, пошто је примио одговор из Цариграда, писао ми је једно писмо, у којем ништа друго казао није него што ме опоменуо, да сам на царској земљи, подајник отомански. Наравна ствар да сам се ја том његовом будалаштином, иако ме је увриједила, насмијао, па видећи и он сам, да сам се ја томе наругао, почео је опет зборити о нашем састанку негђе на наше границе, по кратком времену, како је у народ ушла ријеч о састанку почела су се откривати зломишљенија турска да намјеравају мене на састанку убити, па што их стало. У томе дође и вријеме од састанка, и ја пођем у Острог, а они неки дођу у Никшиће. Цијелих 5 дана варали су ме и чекао сам их, када ће изаћи на састанак к мени, док ево ти их шести дан ће иду.

Но, тај исти дан мало прије него што ће они доћи, мени се да чрез једног пријатеља открити све њихове злонамјере, зато их и не пуштим к себи, нити кћенем, к њима састанке чинити, јер знам ни о чему другом варалице не раде, него да плету мрежу, да у њи мене ухвате. Црногорци који су чули шта Турци раде, и они су се о злу турском договорили па кад виде да ја Турке к себи не примам, онда они те су око мене били и других неколико људи од оближњег села, скоче на оружје да оне Турке исијеку. Ја сам се свакојако старао да те ствари би и половину Турака учинио сам спасти, а 9 или 10 од њих близу саме границе турске исијеку Црногорци“...<sup>3</sup>

<sup>3</sup> Душан Вуксан, *Записи*, св. 3 за март 1935. године.



У другом писму Гагићу, од 24. августа (1843), владика Петар II отворено изјављује да „смо ми у рату са свијема Турцима околу нас... Чудо ми је вели он „да људи кажу да су Црногорци противу права народнијех сада поступили“ а нико не жели а ни да спомене да је Али-паша противу права народнијех поступио када је моје посланике похватао у Мостару, три на колац набио, а три по године у синцир држао и за друге многе невјере које је учинио мојијема крајинама“.

На крају Његош своди да је „у нас обичај, ко се у народу обратио којом мјером, да му зајам повратимо“.

Према писању Ј. Маговчевића (*Затписи* бр. 2/ 1935) „Владика је био удесио с Црногорцима, а нарочито с оним из Повије и њених засеља у којима су братства Контити и Мијушковикћи, да побију турске делегате при повратку из Острога, па да ће се погибија делегата правдати крвном осветом за погибију чете Стевана Контити у којој је погибији погинуло девет брата и сродника Стеванових а он рањен и спасао се бјекством. Њих су на превару побили сродници Мука Љуце из Никшића који су их били примили на вјеру и на преноћиште на своме катуну у мјесту Вучје у Теранића Гори под планином Војником“.

Према казивању Али-бега Марића из Столица, турски делегати идући пут Острога срили су близу Манастира Петра Вукотића, кума Мустај-бега Ризванбеговића и на њему су примијетили неку промјену у опхођењу са њима и наслутили неку невољу.

Из оба владичина писма Гагићу, затим чињенице да су црногорски пратиоци делегације на Башиној води претходно издвојили Али-пашина сина и његова таста и пропустили их да иду за Никшић, и да је црногорска пратња била несразмјерно бројнија, да се закључити да је покољ на Башиној води био испланиран и уз владичину сагласност.

Гагић је одговорио владици писмом од 16. августа 1843. године, замјерајући му за неразумно понашање и лукавство чиме је погажено међународно право јер су убијени турски изасланици. Каже да се у Дубровнику и у Котору говори да је Његош ово починио противу воље Сената и свога народа и „наредио да се побију турски посланици“.

И Медаковић је теретио владика Петара II, истичући: „била света или ма шта, овђе се Владика огријешо о Турке“.

„Савјесни Никифор Дучић (пише Милован Ђилас у књизи о Његошу), коме је историјска истина била изнад идеолошких предрасуда, пише у својој књизи „Црна Гора“: „Владичина свијетла књижевна дјела сасвијем су супротна његовој апсолутној владавини која носи на себи жиг најжешћега деспотизма“. Даље Ђилас пише: „Дучић је тачно видио ствар и дјелимично имао право, иако му није било јасно не само зашто је Његош морао да буде деспот, него и зашто је тадашњем црно-

горском друштву то било потребно и нужно – а све се то види посредно и у његовој свијетлој поезији. Светислав Вуловић је Дучићу замјерио неразумијевање Његоша као владоца јер од патријархалне децентрализације први даљи ступањ је – деспотија. Вуловић је ово написао као неки савремени марксиста. Он је први прави књижевни критичар и први је књижевно открио Његоша као великог пјесника<sup>4</sup>.

У књизи<sup>4</sup> Ђилас се враћа на дато Дучићево мишљење пишући о стријељању Његошева перјаника са браћом: „Прве пушке нијесу усмртиле Тодора Мушикина а како није био обичај да се кривац притуца, перјаници су се препали да им жив не остане, па га је један од њих бритвом приклао. Није мучан утисак оставила сама нејасност Тодорове кривице, колико чињеница да је на вјеру убијен. А и сама смрт његова упамћена је као мучна. Док су их водили на стријељање у правцу Влашке цркве на Цетињу, Тодор и један његов брат су клицали: „Нек је наша смрт срећна за Црну Гору и Владику. Трећи брат је пак клео“.

### Посљедице догађаја на Башиној води

Али–паша је обавијестио Порту о насталом догађају на Башиној води и очекивао даље инструкције и наређења. Обавијештена је и бечка влада и њена интернунцијатура у Цариграду, па је њен шеф, барон Штирмер, у вези са тим обавио разговор са турским министром иностраних дјела Рифат–пашом који је већ био добио извјештај од Али–паше, наглашавајући да везир гори од жеље да се освети као и цијело турско становништво покрајине. Они су након тога разговарали и са руским принцем Ханђеримом у Цариграду, који је изјавио да ће руско посланство по жељи Порте ставити у дужност свом конзулу у Дубровнику да посредује у херцеговачко – црногорском спору ради постизања неког споразума између владике и Али–паше.

Услиједио је савјет аустријског барона Тесте да се мирним путем уз посредовање Аустрије и Русије покуша наћи разрешење спора, с обзиром на то да су и Али–паша и владика окупили своју војску на Грахову и да је дошло до мањих сукоба на граници. И Порта је упутила Али–паши наређење да се погранични сукоб разријешити мирним путем. Након тога је услиједило повлачење Али–пашине војске са границе и поред тога што је скадарски паша већ био напао Црну Гору на источним границама.

По споразуму двију европских сила, Аустрије и Русије дошло је до преговора између владике Петра II и Али–паше, и то у Котору, у

<sup>4</sup> Милован Ђилас, *Његош, пјесник, владар и владика*, Београд 1988.

присуству окружног капетана Г. Ивачића. Али–пашин делегат био је Осман–ага Зворничанин а владичин Димитрије Милаковић.

Делегати су се састали у октобру 28. октобра 1843. године и потписали „сенат“ са четири „пункта“, као анекс ранијем уговору закљученом у Дубровнику 24. септембра, тако да садашњи његов додатак од 28. октобра 1843. године, гласи:

„Дошавши у Дубровник, како Владика Црногорски Петар Петровић Његош, кавалер руски, тако и везир херцеговачки Али–паша Ризванбеговић, кавалер турски, и саставивши се пред два чиновника цесарска (пред господином Гаврилом Ивачићем, ћесарским окружним капетаном которским) разговараше се о границама између независне области Црне Горе и пашалука херцеговачкога и нађоше за праведно и добро и међу собом утврдише:

1. Да граница између Црне Горе и Херцеговине почињући од врха Кучкога Кома до Драгаља, остане онако исто као што је сада, то јест да једна и друга страна и по сада држи и ужива оно што која сада држи и ужива.

2. Будући да везир херцеговачки не може без своје старије власти ријешити ништа касатељно Грахова и Ускока, зато се он обавезује да ће писати Порти отоманској, да она исходи једног чиновника аустријскога и једног рускога, који ће заједно с турским чиновником доћи, да они развиде и пресуде око Грахова и Ускока, и како год ти чиновници о томе учине, тако се и Владика црногорски и везир херцеговачки обавезују послушати њих у свему односетелно Грахова и Ускока, а дотле грахово и Ускоци и с онима погранична мјеста да остану у оном стању у коме се сада налазе. – У случају пак, да чиновници предпоменута три двора не би дошли до првог јануара 1844. године, онда како се о томе погоде Владика црногорски и везир херцеговачки тако и да буде, и до тога времена из реченије мјеста да се не може нико својевољно иселити од онијех који остају на једну или другу страну, но ће се ко сада нашао ту да стоји и ако би ко својевољно прешао на другу страну, да га има повратити један другоме.

3. штогод би се догодило до предпоменутога рока, а то јест до 1. јануара 1844. године између људи, који су под власт Владике црногорскога и оније под власти везира херцеговачкога, то да имају људи, који ће од једне и од друге власти за то на граници одређени бити, извршити, правду учинити и кривце каштигати.

Ови трактат начињен у два егземплара једнака, својеручно потписују и печатима утврђују како Владика црногорски тако и везир херцеговачки“.

Слиједе датум, мјесто склапања уговора, потписи и печати.

-----  
 Додатак наведеном уговору од 28. октобра 1843. године у Котору, гласи:

„Прошасте 1842. године у септемврију мјесецу саставши се у Дубровнику херцеговачки везир Али–паша Ризванбеговић с црногорским Владиком Петром Петровићем Његошем, учинили су Трактат, којим су утврдили мир међу пашалуком херцеговачким и независном Црном Гором, па да би тај мир тврђи и постојанији био, нашли су се за нужно, да се вишепоменутоме трактату прибаве и ови четири пункта:

1. На граници међу Херцеговином, да се с једне и друге стране метну пандури, да чувају од рђавијех људи, који су прескакали кријући и поноћи и тамо и амо, и кад ухвате лупежа или злочинца, да га имају предати оној власти, од које он зависи, да га она кастига.

2. Да нема никакав Црногорац прелазити у Херцеговину без паспорта, нити Херцеговац у Црну Гору без јол–тескере.

3. Људи који добро мисле и раде, обично не путују ноћу по горама пограничнима, зато пандури који чувају границу, ако се догоди да нађу кога ноћу, па нема паспорта или јол–тескере, нека га ухвате и предају његовој власти од које он зависи и која ће извиђети за његово поведење, ако ли се такав човјек не би хтио дати у руке пандурима и почео би бранити се с оружјем у рукама, таквога пандури могу и убити, за кога неће се ништа више питати ни истраживати.

4. Од сада унапријед, кад би побјегао који бјегунац с једне стране на другу. Да га нема примити нити бранити она страна у коју је побјегао.

-----  
 Овај „сенат“ или трактат који је сачињен у два једнака егземплара, у присуству ћ.к. бококоторскога окружнога капетана господина кавалера Гаврила Ивачића, потписују и с печатом потврђују од имена везира херцеговачкога његов посланик Осман–ага Зворничанин, а од имена Владике црногорскога, његов секретар Д. Милаковић“.

Слиједи потписи, датум и мјесто састављања овога додатка већ цитираном уговору.

-----  
 Уговор и додатак закључени су у форми међународних билатералних споразума. Додатак садржи и клаузулу о екстрадицији криваца између двије земље.

Кула у Хумцу биће порушена и свака даља градња забрањена.

Херцеговачки везир је по свом посланику Осман–аги упутио и новац за обештећење због рушења куле, који се уручује капетану Ивачићу а овај владици црногорском.

Хасан–бег Ресулбеговић је разријешен свих дужности и одселио за Истанбул, одакле се никада више није вратио.

### Даља судбина Али–паше Ризванбеговића

У свом дјелу о Његошу Милорад Медаковић наводи како је Али–паша представљао Његоша Турцима:

„Ви Турци не познајете ко је и какав је тај Владика, а Бога ми и дина ми мога, то је онај прави српски бан од Косова“.

Његош је нешто из дипломатских разлога а више вјерујући у снагу традиције, крвне везе и поријекла исламизираних херцеговачких ага и бегова, настојао да у њима пробуди ту традицију, у чему је веома мало успијевао.

О томе зашто Његош није успио, па ни код Али–паше ни других везира, ага и бегова у Херцеговини, па ни другдје пробудити осјећај крвне везе и традиције код исламизираних Бошњака, писао је и Иво Андрић: „Код исламизираних Бошњака новопримљена вјера се претворила врло брзо у дубок и искрен фанатизам, тим лакше што се уз нову вјеру везао земаљски интерес и опстанак...“

И након свих ових догађаја око разграничења, преписка између владике Петра II и Али–паше трајала је скоро непрекидно све до 1847. године (последње Али–пашино писмо Владици датирано је 26. септембра 1847. године).

Бурна 1848. година одвукла је Његошеву пажњу на другу страну, према Загребу, ка бану Јелачићу, према Београду, Војводини, Хрватској и Словенији, у циљу повезивања јужнословенских народа.

Најављене реформе у османској царевини, првобитно кроз нове уредбе (Танзимат), даље су продубљене Хатишерифом од Ђулхане (Царско писмо из Двора ружа) од 3. септембра 1839. године и Законом турскога султана Абдула Мецида, којима се укида преживјели феудални, тимарско – спахијски систем и издавање пореза под закуп (тзв. илтизам) и истовремено проглашавају нека основна начела а као најважније уводи једнакост пред законом свих царских поданика без обзира на вјеру, уз пружање заштите и осигурања њихове части и имовине. Тим султановим актима највишега степена проглашена је лична и имовинска сигурност свих поданика, праведно разрезивање пореза и регулисање војне обавезе.

У даљем току Рамазанским закоником о земљишној својини јединствено су регулисани аграрни односи и сва земља подијељена на пет категорија:

– приватна својина (мулк),

- државна земља (мирија),
- вакуфска добра (задужбине),
- земљишта предата на општу употребу (општински пашњаци) и
- пушта земља (планине, шикаре и кршеви).

Видјели смо да је Али–паша Ризванбеговић раније био присталица тих нових султанових реформи, али се касније солидарисао са босанским незадовољницима који су онемогућавали провођење тих реформи тамошњим обласним везирима и уопште. Напосљетку је султан био приморан да силом спроведе те реформе ради чега је у Босну и Херцеговину упутио Омер–пашу Латаса (1806–1871), са војском и са највишим овлашћењима.

Борбе су вођене у 1850. и 1851. години.

Прије оружаног сукоба позвани су у Сарајево, гдје се Омер–паша с војском стационирао: сви паше, ајани и прваци из Босне и Херцеговине да лично дођу у Сарајево, дочекају сераскера и саслушају царски ферман о новом уређењу земље. Позвани су на тако недвосмислено оштар и пријетећи начин да се ни они најупорнији и најосионији нијесу смјели оглушити да не дођу.

Послије краћег оклијевања стигао је и сам мостарски везир Али–паша Ризванбеговић, који као самостални везир и господар Херцеговине није за посљедњих десетак година долазио ниједном босанском везиру у сретање. На том збору, лијево и десно од Омер–паше, сјеђели су највиши официри и најугледнији муслимански прваци, али први међу њима био је отежали Али–паша, херцеговачки везир. Уз то је остао и након саопштења султановог фермана на ручку код Омер–паше Латаса.<sup>5</sup>

Послије свега тога Али–паша се са својом војском придружио бунтовницима а главни окршај те војске са султановом одиграо се на Липетима близу Коњица, гдје су бунтовници претрпјели пораз.

Али–пашина војска је била под командом кавазбаше Пиводића на Зијевну и њу је разбила војска кнеза Богдана Зимоњића и војска још четирице главара из источне Херцеговине, који су пристали уз султанову војску. Њих је Омер–паша касније позвао у госте, похвалио и наградио. (Они су претходно били позвани од Али–паше Ризванбеговића у помоћ али су то одбили и дејствовали противу побуњеника).

Али–паша је након пораза ухваћен у Мостару, 5. фебруара 1851. године са својим сином Хафиз–пашом.

Пошто је Омер–паши јављено о заробљавању Али–паше Ризванбеговића, он је са дијелом војске дошао у Мостар и наредио да изведу Али–пашу на стари мост гдје су га посадили на грбаву мазгу окренутога к репу за који се морао држати, па је тако вођен од сина Хафиз–паше и

<sup>5</sup> Иво Андрић, *Омер–паша Латас*, Београд 1977.

са још неколико муслимана – побуњеника кроз Мостар и још неке градове, а затим одведен за Бања Луку гдје је погубљен у некој башти под јабуком и ту сахрањен.

За трагичну смрт свога побратима Његош је сазнао на лијечењу у Напуљу, о чему је свједочанство оставио Љуба Ненадовић у својим „Писмима из Италије“ (у писму од марта 1851. године из Напуља), да је владика веома жалио за својим побратимом: „Владика је јуче ваздан био брижан и зловољан и показао ми је једно писмо и вели: „Омер–паша Латас кренуо из Мостара својим крвавијем трагом у Сарајево. Путем убио Али–пашу Ризванбеговића и намјеравао како Босну и Крајину сасвим умири, да удари на Црну Гору.

„Шта коме чини онај камени крш, окупан сузом и крвљу? Зар се већ није наситио блага и господства за које је промијенио своју вјеру?

Не да ми пас ни боловати ни умријети с миром. – Е да бог да прошао трагом свију потурчењака. Српско му зрно срце разлијело, као што је то било свима потурченим пашама. Е да бог да се на страшном суду погледао у очи с Обилићем!“

Иза тога је Владика дао Ненадовићу своју слику, на којој је он (Љуба) на доњем рубу уписао: „Втори суверен у славенском роду, а први и цигли што љуби слободу“.<sup>6</sup>

Војвода Пеко Павловић је причао да је приликом сеобе за Србију у Трсту упознао Али–пашина сина Мехмеда Ризванбеговића и да је тај туговао за завичајном Херцеговином и жалио што цијела Херцеговина није припала Црној Гори, говорећи да би он тада дошао у Црну Гору да живи и умре у свом завичају, на свом камену.<sup>7</sup>

Томо П. Ораовац, у свом раду *Владика Петар II и Али–паша Ризванбеговић*, (Београд 1936, приватно издање) пише о познанству и разговору са сином пашиним, тада дивизијаром турским, који је лијепо причао о побратимству његова оца са владиком Петром II, рекавши да се то није свиђало ни Херцеговцима муслиманима ни самом султану, али нијесу имали снаге да то промијене с обзиром на његова велика овлашћења по ранијем, султановом ферману“, додајући:

„По традицији наше куће, ми смо од српске крви. Потомци Ивана Црнојевића, господара црногорскога, и знајући то ми смо остали као пријатељи нашој браћи православним Србима, чувајући све старе успомене и реликвије, до тада су наши стари били православни, и од тада је остао аманет да се за вазда преписујемо са сваким, не на турском него на српском језику и да се не служимо турским писмом, него ћирилицом тзв. босанчицом...

<sup>6</sup> Љуба Ненадовић, *Изабрана дјела*, Београд 1958, стр. 62–63.

<sup>7</sup> Ј. Маговчевић, *Затиси*, бр. 2 за 1935. годину.

Нама је остало у аманет да се не служимо против наших непријатеља нечасним средствима, већ свагда да војујемо јавно, отворено и поштено, и мој бабо не би се никад могао послужити таквим средствима да убија своје непријатеље преко драгоцјеног пријатеља као што је био Владика Петар II. Мој отац је дознао да је свему ономе (мислећи на покољ на Башиној води) кривац Хасан–бег Ресулбеговић, који је након тога одселио за Цариград“.

-----

Али–пашини пријатељи и присталице ожалили су његову смрт и дали израза својој жалости и болу у једној епској народној пјесми, коју је забиљежио Ј. Маговчевић:

*Тамо доље у Босни поносној,  
на јабуци а у Бањој Луци,  
закукала кукавица сиња,  
на мезару Али–паше Деда.  
Из мезара паша проговара  
„Одакле си кукавице сиња,  
од кога си сента и ченара?  
Одговара кукавица сиња:  
„Ој бога ми, драги господару,  
ја сам тица сиња кукавица,  
од планине од Херцеговине“.  
Из мезара Дедо проговара:  
„Ој бога ти црна кукавице,  
јел' сад Мостар ће и пређе бјеше,  
и тече ли кроз Мостар Неретва,  
јел механа до веље капије,  
јели у њој крчмарица Јања,  
купе ли се код ње Крајишници,  
и пију ли пиво вересијом,  
ил' плаћају готовином пиво.  
Или пију Турци на дукате,  
као што су са мном научили,  
ил на гроше и на маријаше,  
као сада што су дочекали?  
Ој бога ти кукавице сиња,  
је ли Буна као што је била,  
је ли Нена продала ђогина,  
Јел' Крајини саломљено крило?  
Јел' умрла Аџанума стара,  
Јел' с удала Ђуланума млада?  
Кукавица паша одговара:  
„Јесте Мостар ће и пређе бјеше,  
и кроз Мостар протиче Неретва.  
Јест механа до веље капије,*



*јест у њојзи Јања крчмарица,  
још код ње се купе Крајиници,  
нити пију пиво вересијом,  
нити пију пиво на дукате,  
ни на гроше ни на маријаше,  
већ кукају као кукавице,  
све жалећи свога господара.  
Јесте Буна као што је била,  
твоја Нена продала ђогина,  
свој Крајини саломљено крило.  
Умрла је Аџанума стара,  
А удала с' Буланума млада.  
А жива су два Пашића млада,  
У Стамбол их одведоше Турци.*

-----

(Објашњење: мезар - гроб, Аџанума - пашина жена, Буланума - лијепа Бурђијанка, робиња коју је Али-паша купио када је ратовао у Азији, Нена - Али-пашина мајка, и Пашићи – синови Али-пашини који су по његовом погубљењу одведени у Стамбол на школовање).

Milovan-Mušo ŠĆEPANOVIĆ

## THE EARLIEST BORDER DETERMINATION BETWEEN MONTENEGRO AND HERCEGOVINA

### *Summary*

Determination of the borders of some state, especially in the process of growing of its subjectivity, belongs to the framework of very important issues connected with acquiring the attributes of the free member of international community. This paper deals with the earliest forms of marking the borders of Montenegro's territory during the reign of Petar II Petrović Njegoš, and the existence of Montenegro in fact, but not in formal sense of international law. That's why there was used an opportunity to, besides emphasizing mentioned question, chronologically show the development of events in this area even in the later periods of history of Montenegro.

KEY WORDS: *Border determination, Montenegro, Hercegovina, Petar II Petrović Njegoš*



## САОПШТЕЊА

са међународних научних скупова

Dr Radoslav RASPOPOVIĆ\*

### MONTENEGRIN SOCIETY BEFORE AND AFTER THE COUNTRY GAINED ITS INDEPENDENCE IN 1878\*\*

In the decades preceding independence Montenegro was a small country in the south-east of the Balkan Peninsula, bordering Northern Albania and Herzegovina, which were under the rule of the Ottoman Empire, and Boka Kotorska which formed part of the Austro-Hungarian Empire. A landlocked country, Montenegro represented a small portion of the Balkan's mountainous interior dominated by mount Lovćen.

In the second half of the 19<sup>th</sup> century Montenegro was, as it had always been, one of the least developed countries in Southeast Europe. Economically speaking, it was very poor, and it lacked the human or material resources necessary for more substantial economic, cultural or educational development.

There were no towns in Montenegro. Cetinje, the administrative and religious centre – was a small built-up area made up of a monastery and a few dozen of houses. The bulk of the population, which belonged to the Orthodox Church, lived in small villages located in the valleys or on mountain slopes.

Montenegro was a “peasant country”, but the war and preparations for war to defend and liberate the country from Turkish rule which had lasted since 1499, formed part of the people's consciousness.

The territory of Montenegro was divided into four regions (nahije) – Katunska, Riječka, Crmnička and Lješanska. They constituted “the Old Montenegro”. Each nahija had several clans. A nahija was headed by a grand duke, while the head of a clan was a duke or a prince. The roles of grand dukes and dukes were not purely military and they also exercised

---

\* Аутор је виши научни савјетник и директор Историјског института Црне Горе.

\*\* Излагање са X<sup>e</sup> Congres, Association Internationale D'études du Sud-Est Européen (AIESEE), Paris, 24-26. IX 2009.

judicial power. After the battles at Martinići and Krusi in 1796, the nahijas united with the mountain clans of Bjelopavlići and Piperi, and with the Moračani in 1830.

The determination to raise an alliance of Montenegrins and highlanders in the liberation struggle to the level of mandatory norms was expressed in the country's first legal documents – *Odluka* and *Stega* in 1796. Thus began the process of creating the earliest written legal monuments, followed by the first institutions of centralized rule.

An important date for the establishment of central rule and written law in Montenegro was October 18, 1798. That was the date when the assembly in Stanjevići established the Institution of the Court of Montenegro and the Highlands, known as Kuluk, and passed the first Montenegrin code – *the Code of Petar I*. The process of actual constitution of the state continued later with the passing of various legal and sub-legal texts.

The intensity of the events of the Great Eastern Crisis of 1876-1878 brought Montenegro out of the state created by the results of the social development in the 18<sup>th</sup> and 19<sup>th</sup> centuries. They represented the final act in Montenegro's centuries-long efforts to gain independence. During the crisis, Montenegro went from being a de facto state to being a state in terms of international law. With the Great Eastern Crisis over, the stage of official establishment of a modern Montenegrin state, which was effectively accomplished with the battles at Martinovići and Krusi in 1796 when Montenegro definitively fought off Ottoman rule, the constitutional process was confirmed by the passing *Stega*. This was followed by establishing the Institution of the Court of Montenegro and the Highlands, Njegoš's Senate in 1830, by the proclamation of the country as a principedom in 1852, passing of *the Code of prince Danilo* in 1855, and through many liberation wars, and the reforms of the apparatus of authority such as those of 1868 and 1874.

Even though they represented the objective of the centuries long liberation process of the Balkan countries, the results achieved by international recognition of the independence of the Balkan countries, with all they entailed, thoroughly changed the political climate of southeast Europe and altered the quality of social life in each respective community.

National independence was gained by Serbia, Romania, and Montenegro; the Principedom of Bulgaria under the supreme rule of the sultan was established instead of the Great Bulgaria created in San Stefan, and Eastern Rumelia was established as a vassal Turkish region with a certain degree of political autonomy. By implementing the treaties of Reichstadt and Budapest, made in 1876 and 1877, Austro-Hungary occupied Bosnia and Herzegovina, and set up a military base in Sandžak. On the redrawn political map

of the European continent, established at the Congress of Berlin after the treaty of San Stefan, three independent Balkan countries were created from the European territory of Ottoman Empire, while the Austro-Hungarian Empire came out of the Great Eastern Crisis substantially reinforced politically, especially compared to Russia, even though it had not even participated in military events between 1876 and 1878.

After a centuries long struggle, Montenegro ultimately gained independent status at the Congress of Berlin, i.e. it went from being a vassal Turkish province to being an equal member of the international community, with the boundaries of its state territory established. For the first time, in the southeastern part of the the political map of Europe the boundaries of the country were drawn - boundaries which were not just a symbol of absolute state sovereignty and final secession from the Ottoman Empire, but which also heralded a new stage in the historic development in which the nature of Montenegrin society was to be substantially altered. The independence of the country, gaining sea access and the towns of Nikšić, Podgorica, Kolašin, Bar, Ulcinj, etc. introduced elements of urban consciousness and promoted the creation of new attitudes towards economic development and development of the market by introducing early forms of market relations.

Some of the new kinds of social relations were imposed by the decisions of the Congress of Berlin. Discrimination based on religion and exercise of religious rituals could not be a reason "for a person to be excluded or declared unfit in terms of being denied their civil and political rights, public office, position and honours, or performing various occupations or trades in any given location".

Such solutions certainly ensured that the changes in the social life of Montenegrins after gaining independence in 1878, resulting primarily in its different territorial shape, spatial enlargement and gaining sea access, were in harmony with the achievements of European society. This is particularly due to the fact that all these achievements, the most important of which were certainly the capture of the previously fortified Turkish towns and access to the sea and the altered type of economy, but also because the structure of the population was changed by introducing new religious and ethnic groups of Muslims and Catholics into the Orthodox fabric of Montenegrin life. In order to avoid the regulation of the religious status of different religious communities becoming pressure to adopt "Montenegrin social values", provisions regarding "freedom to exercise all religious ceremonies for all citizens of Montenegro and foreigners" were included into the text of the Contract, as well as the provisions regarding the prohibition against "obstructing either the hierarchy of other church communities or one's own spiritual authority".

Article 30 enabled Muslims and others in possession of property in Montenegro “seeking permanent residence outside the Princedom” to keep their property by renting it or giving it to another person to administer. Expropriation was prohibited, unless it was in the common interest, and there was a period of three years in which the matters regarding the manner of confiscation, usage and application of religious facilities (*vakuf*) in the interest of “the great Court” were to be resolved.

References state that article 29 of the Berlin contract made the international recognition of Montenegro conditional, because Montenegro was denied the right to warships and a naval flag, and because the port of Bar and all Montenegrin waters were closed to warships of all nations and that the fortresses located between the Lake and hinterland on Montenegrin territory had to be torn down without the right to build new ones. Bearing in mind that naval and sanitary inspection in Bar and along the Montenegrin coastline was to be conducted by Austro-Hungarian light guard ships, and that Montenegro adopted the maritime legislation of Dalmatia, and particularly because of the right given to Austro-Hungary to protect the Montenegrin naval flag, it can be concluded that the role of Russia was given low priority, even though it had not only spiritually assisted Montenegro but had also supported it materially since the establishment of bilateral political connections in 1711.

The changes affecting the internal life of the country through the reforms of 1879, 1903, 1905 and 1914 not only altered the existing system of social values, but also altered the life of the society as a whole. Due to the new international status of the country, changes were made with the idea of harmonizing with the achievements of *bourgeois* European society in the 19<sup>th</sup> century.

Varying in both common and particular significance, they also meant the beginning of the process of transforming the individual in Montenegro from a clan member into a citizen, and on an international scale, from the subject of a clan head and Montenegrin sovereign into a citizen of an internationally recognized country.

Considering the fact that these processes, apart from being objectively conditioned, were controlled by the governing role of the Petrović dynasty as much as possible, the changes introduced by the efforts of the dynasty to preserve the patriarchal positions and the old way of governing the country caused discrepancies between the desired direction of social development and the nature of the existing system of power. This was the reason why, over time, the country was divided into those who did not welcome the processes of modernization and who supported the ideas approved by the court regarding the preservation of the patriarchal clan type of government, and those

who strived towards the standards of the democratically oriented European thought of the time. Political conflicts over this issue lasted until the disappearance of Montenegro in 1918.

The opening out of Montenegro from mountain enclave into a very different coastal region, with a different culture and conditions for a new type of economy, gradually forced out stock-breeding and the subsistence economy and ushered in the forms of market relations by means of maritime traffic and even in its own town squares and open markets.

International recognition and the annexed towns transformed individuals into persons bound by the regulations of town administration such as they had never experienced before in their territory. The centrifugal forces of urban life, and transition from village to town, belong to the category of changes which are, at the same time spatial, social and mental.

City life also led to the changes in the system of values where, unlike the heretofore peaceful village life and fairly profitable work which could be the source of gain, the town with its markets, trades, inns and taverns could yield other social occurrences capable of fostering a propensity to indolence, usury or debts unsustainable even for a wealthy individual. With the development of towns, there was an increased necessity for protection of personal property, its inalienability, and the way in which this was resolved in urban environments was unknown to earlier social practice. As an integral part of this kind of change, in altered circumstances, emerged a new reality in which there was a shift towards the political power of the state and not towards the clan leaders as warrantors for the personal and property rights of individuals.

A particular segment of Montenegrin society ensuing from sovereignty were the changes in communication with the world, not only of Montenegro as a subject of international law but of its citizens as well. Montenegrins were able to travel freely around the world with their travel documents, to participate in international trade, using the agreements concluded by their country. In 1878, Montenegro opened one of four embassies in Istanbul, and then three more (in Belgrade in 1913, Paris in 1916, and Washington 1918), while there were 11 diplomatic consulates of foreign countries in Cetinje.

Even though internal state reforms were initiated immediately (1879), and continued subsequently (1903, 1905 and 1914), the progress, albeit significant, was fairly modest. Apart from the constant economic underdevelopment of the country, the lack of resources and the administrative incompetence of its public servants, the main reason for this was the fact that the reforms did not change the absolutist nature of prince's authority, i.e. king Nikola I Petrović.

That is why, even after 1878, Montenegrin society remained aware of the need to change the traditional forms of state administration, as well as to promote the political, economic and cultural life of the country. The demands made in this sense partly ensued from the social reality of Montenegro and partly corresponded to the realized achievements and degree of social development in southeast Europe.



## РАСПРАВЕ

Академик Миомир ДАШИЋ

### ИСТОРИЧАР ЕВРОПСКЕ КУЛТУРЕ

О проф. др Андрији Лаиновићу (1903-1986)

- Поводом Зборника „Студије и огледи из историје и дипломатије“,  
(Београд, 2007, стр. 746)

Књига „Студије и огледи из историје и дипломатије“ др Андрије Лаиновића, који је свој радник вијек завршио као редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Скопљу, представља својеврсни зборник изабраних радова из његовог библиографског опуса (чине га 334 библиографске јединице). До појаве ове заиста вриједне књиге стваралачки опус проф. др Андрије Лаиновића био је познат, углавном, људима историјске струке и ријетким историчарима дипломатије, јер су радови у њој били расути у разним часописима, зборницима радова, публикацијама пригодног карактера и посебним издањима одавно публикованим.

Објављивањем овог обимног зборника студија и огледа др Лаиновића – заслугом приређивача и издавача дипломате др Ђорђа Лопичића, а у рецензији угледних историчара: академика Влада Стругара и универзитетских професора др Михаила Војводића и др Ђорђа Борозана – и шира културна јавност је у могућности да се упозна са изабраним дијелом његових вишедеценијских научних резултата. У зборнику радова објављена је и цјеловита библиографија радова овог историчара што ће помоћи не само људима историјске струке већ и многим људима науке – правницима, дипломатама, публицистима, истраживачима у новинарству, политичарима и свим љубитељима историјског штива да упознају дјело овог истраживача и неуморног ствараоца европске културе. Ваља рећи да је мало оних којима је позната и биографија др Андрије Лаиновића, интелектуалца који је оставио неизбрисив траг у нашој историографији и култури. Мало је и оних јоји знају да је он оставио спомен и

---

\* Аутор је редовни члан Црногорске академије наука и умјетности.

у граду Беранама<sup>1</sup>, као директор Беранске гимназије у школској години 1942/43, али о томе ћу рећи нешто више касније.

А сад нешто из биографије др Андрије Лаиновића. Рођен је 8. новембра 1903. године у Грахову, општина Никшић, у занатско-трговачкој породици, чији су коријени дубоко уграђени у друштвени и привредни живот Подгорице. Потомак је јунака и црногорског националног радника Филипа Лаиновића, znalца више језика и једног од најзначајнијих Подгоричана деветнаестог вијека. Филип је био велики противник османлијске окупаторске власти, неустрашив борац за слободу и права Срба и Црногораца, пожртвован обавјештајац књажева Данила и Николе Петровића све до његове изненадне и неразјашњене смрти 1864. године. Подгорички хроничар Илија Златичанин за братство Лаиновића, које води поријекло из племена Братоножићи (већ одавно Лаиновића нема у Братоножићима јер су из економских разлога расељени, најбројнији су у Васојевићима – Виницкој и Беранама), између осталог је записао: „Филип је од стране куће Лаиновића која је у нашем наоруду уживала велико поштовање. Од овога је братства и Симо Лаиновић, који је био алај-барјактар пред свом војском Стевана Книћанина 1848. године“. Осим Сима, водећег Подгоричанина из доба митрополита Петра I и Петра II Петровића Његоша, који је обављао деликатне послове (тајне и јавне) између турских власти у Подгорици и Скадру, с једне, и црногорских власти са Цетиња, с друге стране, још један предак др Андрије Лаиновића оставио је лијепи спомен у нашем народу као „основатељ Српске штампарије у Дубровнику“, у вријеме дјетињства Андрије Лаиновића. Колико је кућа Лаиновића била заслужна за Црну Гору говори чињеница да је капетан Крсто Лаиновић по ослобођењу Подгорице 1879. године једно вријеме био на челу ове вароши.

Као што је речено Андрија је рођен у Грахову, гдје је његов отац Велиша, осим у Подгорици, имао свој дућан. Послије смрти оца 1908. мали Андрија се с мајком вратио у Подгорицу, гдје су имали породичну кућу. У Подгорици је завршио основну школу и с прекидима, усљед ослободилачких ратова (1912-1918) и гимназију. Историјске науке, компаративну књижевност и француски језик дипломирао је на Филозофском факултету у Београду 1927. године. У школској 1923/24. години, као солидан студент, похађао је наставу француског језика и компаративне књижевности на Сорбони. И љетњи респуст 1933. Лаиновић је провео у Паризу на стручном усавршавању и архивском истраживању докумената за свој професорски рад *Штампа западне Европе о Граховској битци 1858. године*.

<sup>1</sup> Овај текст је изговорен на промоцији књиге др Андрије Лаиновића, одржаној у организацији Центра за културу у Беранама, 24. јуна 2009. године.

Студијски боровци у Паризу Лаиновића су трајно определијелили за изучавање црногорско–француских односа, прије свега, за вријеме владавине књаза Данила (1852-1860), као и за проучавање радова француских историчара и публициста који су писали о Књажевини Црној Гори. Опредијељен за француску културу он је и љето 1951. године провео у Паризу на семинару за историчаре у организацији УНЕСКО-а. И као професор Више педагошке школе на Цетињу у другој половини 1954. и првој половини 1955. године, студијски је радио у Паризу, као стипендиста француске владе, истражујући документа за своју докторску дисертацију *L'influence de la politique française en Montenegro de 1853. a 1860.* (Француски политички утицај на Црну Гору од 1853. до 1860. године), коју је одбранио 1956. на Сорбони. Био је први црногорски историчар који је стекао докторску титулу на овом престижном свјетском универзитету. (Занимљиво је истаћи да су касније још два Лаиновића стекли докторате на Сорбони).

И касније је повремено др Лаиновић проводио вријеме на научном раду у Паризу, о чему свједоче радови у овом зборнику; стално је трагао за грађом о историјским и дипломатским односима Црне Горе и Француске до Првог свјетског рата. Проучавао је француски културни утицај и на друге југословенске земље. Као добар познавалац француске а и романске културе уопште, студијски је боравио и у Шпанији и Италији. Касније, као универзитетски професор у Скопљу, повремено је истраживао архивску грађу за историју не само Црне Горе него и Македоније. Истраживао је и у Совјетском Савезу. Многи исписи из архива тих земаља и поједини његови необјављени текстови, као и лична библиотека, похрањени су у Народној библиотеци „Радосав Љумовић“ у Подгорици.

Послије дипломирања 1927. Андрија Лаиновић је радио у звању суплента и професора у Вишој реалној гимназији у Подгорици до 1935, када је као љевичар, због учешћа у политичким демонстрацијама против режима (18. фебруара), одлуком министра просвете Краљевине Југославије премјештен „по потреби службе“, у ствари по казни, у Ливно, гдје је до септембра исте године изводио наставу историје и француског језика у Грађанској школи. Септембра 1935. године постављен је за професора Више реалне гимназије у Никшићу, а почетком септембра 1940. био је именован за директора Ниже државне гимназије у Бијелом Пољу, коју дужност је обављао до почетка прољећа 1943. Априла 1943. одлуком Цивилног италијанског комесаријата и марионетске црногорске владе именован је за директора беранске Више реалне гимназије, замјенивши нешто старијег колегу Милинка Трипковића, који је административно послат у пензију а потом интерниран у Италију.

Аутор овог казивања, ондашњи ђак другог разреда беранске Гимназије, запамтио је директора Лаиновића као врсног педагога, енциклопедијски образованог, елегантног и господственог изгледа и мудрог човјека који је, иако је службовао под италијанском окупацијом Црне Горе, савјетовао нас ђаке да добро учимо и да се примјерно владамо, јер ћемо у новим измијењеним условима (и ако није изговарао ријеч политичким условима, то се подразумијевало), када се заврши рат, са стеченим знањем бити од велике користи отаџбини. Из службене документације види се да је он беранском Гимназијом, у врло несређеним и рекао бих драматичним ратним условима, руководио до краја септембра 1943. године, односно до капитулације Мусолинијеве Италије.

У Беранама, које су од тада више пута прелазиле из окупаторских у руке партизанских снага, остао је да живи до прве половине 1944. године када је, због несигурности под њемачким или четничким властима, а на њега нијесу благонаклоно гледале ни партизанске власти, замјерајући му што се прихватио службовања у вријеме италијанске окупације земље, преко Пећи, са групом беранских интелектуалаца пошао у Србију. Међутим, у Пећи је пао у руке шиптарским балистима, који су га, уз малтретирање, предали Њемцима, а ови стрпали у импровизовани логор из којег је успио да побјегне и да се домогне Београда. Осјећајући се несигурним и у Београду, са лажним документима прешао је у Банат код својих рођака, гдје је дочекао ослобођење овог дијела Југославије, окторба 1944. године. Од онда па до 1948. године, када се на позив владе НРЦГ вратио у Црну Гору, радио је као професор у више средњих школа у Банату.

Од 1948. до 1956. радио је као професор средњих школа у Цетињу, а затим и као професор новоосноване Више педагошке школе на Цетињу. Одлуком владе НРЦГ 1956. године именован је за директора Завода за унапређивање школства Црне Горе, а крајем 1957. постављен је за директора Историјског института Црне Горе, на којој дужности је остао до краја 1958. године. У том периоду био је одговорни уредник часописа „Историјски записи“ и члан Архивског савјета Југославије.

За ванредног професора Филозофског факултета у Скопљу изабран је крајем 1959. године, на предмету *Историја народа и народности Југославије*. Овај предмет је предавао све до пензионисања у звање редовног професора 1975. године. У периоду од 1963. године, до пензионисања, по позиву је хонорарно предавао исти предмет и на Филозофском факултету у Приштини.

Потписани налази за потребно да каже да је био у ситуацији да од средине педесетих година ближе упозна свог бившег директора Гимназије Андрију Лаиновића, тада члана Историјског друштва и професора

Више педагошке школе. Срели смо се у Државном архиву Црне Горе. Било му је веома драго када сам рекао да ми је био директор у беранској Гимназији а да је као директор остао нама ђацима и свим грађанима у лијепом сјећању у том злом времену. Од тог сусрета па до његовог преласка на Филозофски факултет у Скопљу често смо се сретали на Цетињу и у Подгорици, јер сам као млад професор био упућен на сарадњу са установама којима је он руководио. Међутим, од његовог избора за професора Филозофског факултета у Скопљу па до краја 1965. године, нијесмо имали ближе комуникације.

Биће занимљиво да кажем како је крајем 1965. године дошло до успостављања трајног пријатељства између нас. А ево тог повода: једног дана секретар општинског комитета у ондашњем Иванграду, а данашњим Беранама (Д. Ћ.) назвао ме је као директора телефоном и рекао да се др Лаиновић, ванредни професор Филозофског факултета у Скопљу обратио и замолио да му се, по могућству, напише карактеристика о његовом политичком држању и раду за вријеме док је био директор Гимназије у Беранама 1943. године. Пошто Општински комитет није имао података о раду Лаиновића, замолио ме је да ја, као актуелни директор Гимназије, прикупим податке и напишем ту карактеристику. Одговорио сам да ћу то радо урадити на основу личног сјећања, али како то није довољно, тражио сам сагласност да се на податке о раду Лаиновића у Беранама, последије престанка рада Гимназије септембра 1943. године, ослоним и на податке које је имао ратни комунистички обавјештајца Р.Б, човјек обавјештенији о политичким приликама у беранском срезу од других људи. Тада је Р. Б. био политички скрајнут због подршке Резолуцији Информбироа. Са њим сам имао прилике раније да разговарам о појединим догађајима и појавама из Другог свјетског рата, па и о појединим професорима и директорима беранске Гимназије. Овај бивши партијски функционер, иначе, заинтересован за историјску прошлост, посебно Васојевића, о чему је понешто и писао, држао је до мог мишљења о вриједностима тог његовог публицистичког рада. Причао ми је о конспиративном раду КПЈ у Беранском срезу и појединим догађајима и убиствима недужних људи о чему се, иначе, ћутало односно крило. Повјерење је између нас било успостављено и из разлога што је његова супруга била моја гимназијска професорица, последије много година шиканирања због тога што је била супруга информбировца, мојим доласком за директора Гимназије, говорила да је „доживјела своје ослобођење“. Секретар комитета се сагласио да сам процијеним валидност података које ми могу пружити првоборци НОР-а, па и Р. Б, без обзира на његов тадашњи политички статус, и да на основу тога сазнања напушем мишљење о боравку и раду директора Лаиновића у Беранама

1943/44. године. Све сам то урадио прецизно, са оцјеном да се ради о професору који је оставио све позитивне трагове у животу ове средине. То мишљење је, без било какве интервенције, супотписао и секретар комитета. Оно је било од утицаја што је професор Лаиновића изабран за редовног професора, без обзира на интриге које су се плеле око његовог ратног држања док је био директор и грађанин у Беранама. Ову причу испричах не да себи дам важност, да сам дао допринос напредовању, иначе, заслуженог професора др Лаиновића, већ у жељи да подсетим да његова биографија може бити још богатија, ако се истраже и друге чињенице из живота и рада овог педагога и научника.

\* \* \*

Од студентских дана Лаиновић је показивао интерес за општедруштвена и културна питања, а што је касније продубљивао као гимназијски професор. У периоду између два свјетска рата занимао се за збивања и у револуционарном покрету, активно је учествовао на левници. Занимао се и за марксистичку литературу, али није био учлањен у КПЈ. До априлског рата 1941. године, Лаиновић се бавио, углавном, новинарством и стручним радом. У ратном периоду није ништа објављивао.

Проф. др Лаиновић је уживао велики научни и друштвени углед у Црној Гори и Македонији. У Скопљу је био члан многих комисија, савјета и управних одбора научних установа, највише се бавио научноистраживачким радом. Његов научни опус, као што је речено, броји 334 библиографске јединице. Проучавао је историју црногорског народа, а интересовала га је прошлост и других југословенских народа. Најупућенији је био у спољнополитичке односе Црне Горе и Француске у доба књаза Данила Петровића (1852-1860) и његову активну политику за међународно признање ове мале балканске државе. Радове о томе је штампао, као што се може запазити из овог обимног Зборника, у разним листовима, часописима и периодичним публикацијама.

У периоду између два свјетска рата Лаиновић је радове објављивао, углавном, у штампи (*Слободна мисао*, *Зета*, *Радни народ*, *Млада Зета*, *Народна ријеч*) и часописима и годишњацима (*Записи*, *Разврије*, *Гранит*, *Часопис Југословенског професорског друштва*, *Годишњак наставника подгоричке гимназије*), најчешће под псеудонимом и иницијалима.

Од средине прошлог вијека студије, чланке и разне прилоге из историје је објављивао у научним и књижевним часописима, листовима, годишњацима, зборницима радова и другим периодичним публикацијама: *Историјски записи*, *Годишњак поморског музеја у Котору*, *Сусрети*, *Библиографски вјесник (Цетиње)*, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, *Народно стваралаштво (Београд)*, *Љетопис Магице српске*

(Нови Сад), Врањски гласник (Врање), Настава историје, Хисторијски преглед, Хисторијски зборник, Историја, Годишен зборник на Филозофскиот факултет во Скопје, Преглед (Сарајево), Годишњак Покрајинског државног архива (Приштина), Годишњак Педагошке академије (Никшић), Слобода (Беране), Титоградска трибина, Овдје, Архивист, *Anales de l' Institut Francais de Zagreb (Zagreb)*, *L' hellenisme contemporain (Atina)*, *Questins actuelles du socialisme (Pariz)*, Енциклопедија Југославије и др.

Својим научним студијама, чланцима, огледима и другим приложима, Лаиновић је дао значајан допринос историографији Црне Горе, Србије и Македоније. У његовим радовима освијетлени су многи догађаји, историјске појаве и проблеми из наше нововјековне историје. Посебно је дао видан допринос познавању прошлости црногорског народа, прије свега везама Црне Горе и Француске у XIX вијеку. Штампал је посебна издања: *Три Француза о Црној Гори* (Цетиње, 1949), *Кратак преглед прошлости Титограда* (Цетиње, 1950), *Побједа на Граховцу у списима савременика* (Цетиње, 1958).

Осим ових посебних издања у знатном броју радова третирао је озбиљне расправе и о историји југословенских народа, па и неких народности, са акцентом на њихове вјерске и културне односе и везе.

Од преласка на скопски Универзитет Лаиновић је посебно испољавао интерес за научно истраживање и прошлост македонског народа. У методолошком погледу карактеристика Лаиновићевог научног рада је била аргументованост чињеницама предмета истраживања кроз провјеру архивских извора и провјеру историографских резултата претходних историчара. Његови радови се одликују концизношћу излагања, нијесу оптерећени непотребном опширношћу, општим мјестима и понављањима познатих чињеница или парафразирањем већ изречених судова. То су била методолошка начела којих се строго држао у свом научном раду.

Зборник одабраних текстова *Студије и огледи из историје и дипломатије* повод је за изрицање још неких вриједносних судова о Лаиновићевом стваралаштву. Наиме, знатан дио својих научних резултата он је саопштавао на конгресима историчара Југославије, на југословенским симпозијумима о настави историје и другим научним скуповима. Учествовао је са запаженим рефератом на конгресу Фолклориста Југославије у Цетињу, са саопштењима на скупштинама Друштва историчара Црне Горе, годишњим скуповима Савеза друштва историчара Македоније, конференцији Научног друштва историје медицине у Скопљу 1978/79. и другим научним и стручним конференцијама.

Као професор историје средњих школа у Црној Гори и Краљевини Југославији и у првим годинама ослобођења у Банату и на Цетињу, потом на ВПШ у Цетињу и Филозофском факултету у Скопљу, др Ла-

иновић је знатно допринио историјском образовању младих нараштаја. Посебно је значајан његов допринос формирању кадрова за више и високо образовање. Његова је стручна и научна заслуга у образовању архивиста и стручњака других дисциплина сродних историји, или другачије речено помоћних историјских наука.

Под његовим менторством многи људи у Македонији, Црној Гори и Србији стекли су звања магистра и доктора историјских наука, архивистике и неких других помоћних историјских наука. За своју наставно-педагошку дјелатност и научне резултате др Лаиновић је стекао и многа друштвена признања, југословенска одликовања, захвалнице, специјалне плакете Филозофског и Филолошког факултета у Скопљу (поводом тридесетогодишњице постојања ових установа), Плакету Универзитета Тирило и Методије, захвалницу Савеза друштва историчара Македоније. Добитник је захвалнице Историјског института СРЦГ за допринос научном утемељењу ове националне институције и плодну сарадњу у часопису *Историјски записи*.

Поводом осмадесете годишњице живота Андрије Лаиновића и његовог доприноса унапређењу историјских знања у средњем, вишем и високом школству, као и за његов допринос савременој југословенској историографској мисли, Редакција часописа за наставу *Историја*, органа Савеза друштва историчара СР Македоније, објавила је чланак Методија Манојловског под насловом *Проф. др Андрија Лаиновић* у коме је на синтетичан начин приказано кретање и дјело овог врсног научног ствараоца. У ствари тај број *Историје* био је посвећен осамдесетогодишњици живота и рада овог историчара европске културе.

О животу и раду Андрије Лаиновића пригодно су писали (у некролозима) др Јован Бојовић, Христо Малевски, Добрило Аранитовић је писао о Лаиновићевој библиографији, цјеловиту библиографију је објавио Радосав Милић; такође, пригодно о њему су писали Јагош Батрићевић, Ђуро Батрићевић и Милорад Миловић. Потпуније о историографском раду Лаиновића писао је у два наврата и проф. др Бранислав Ковачевић. Потпунији подаци о написаном о Андрији Лаиновићу такође су штампани у овом зборнику.

Литература о Лаиновићу није ни богата ни адекватна његовом историографском учинку. Стога сматрам да његово научно дјело и његов наставно-научни рад и његова наставна и педагошка дјелатност су таквих вриједности да заслужују цјеловиту монографску обраду. Нека ово што овдје данас будемо говорили буде скроман прилог тој будућој монографији која треба да нађе свог писца.



## ХРОНИКА

Научни скуп

### СТО ТРИДЕСЕТ ГОДИНА ОД УСПОСТАВЉАЊА ДИПЛОМАТСКИХ ОДНОСА ЦРНЕ ГОРЕ СА ВЕЛИКИМ СИЛАМА НАКОН СТИЦАЊА НЕЗАВИСНОСТИ 1878

*Подгорица, 20. и 21. октобар 2009.*

У Подгорици је 20. и 21. октобра 2009. одржан научни скуп у организацији Историјског института Црне Горе, под називом *Сто тридесет година од успостављања дипломатских односа Црне Горе са великим силама након стицања независности 1878*. Отворио га је директор Историјског института Црне Горе, др Радослав Распоповић, а присутне су поздравили предсједник владе Црне Горе господин Мило Ђукановић и ректор Универзитета Црне Горе проф. др Предраг Мирановић, којима је директор др Распоповић уручио и репринт издање Берлинског уговора. У свечаном дијелу потписани су Споразум о сарадњи Историјског института Црне Горе са Универзитетом „La Sapienza“ из Рима и Споразум о сарадњи Историјског института Црне Горе са Институтом за славистику Руске академије наука из Москве.

Радни дио скупа је био подијељен у четири панела, од којих је први почео непосредно по завршетку свечаног отварања. Проф. др Радослав Распоповић је отворио радни сегмент излагањем рада под насловом *Значај међународног признања у процесу израстања државно-правног субјективитета Црне Горе*, а затим су слиједила излагања проф. др Антонела Бијађинија *A close relationship: Italy and Montenegro after 1878*, проф. др Саше Марковића *Француска штампа и Берлински конгрес* и проф. др Бернара Лорија *The role of Dervish pasha in the Eastern crisis*. Након паузе, панел је настављен излагањима проф. др Живка Андријашевића *Година 1878. као граница епоха*, др Стјепана Матковића *Црна Гора у погледима хрватске политике, 1878 - 1918*, проф. др Људмилае Кузмичове *Владајући дом Романових о перспективама развоја црногор-*

ске државности крајем XIX - почетком XX вијека и проф. др Карла Касера *Austro - Hungary and the independence of Montenegro*.

Други панел је донио радове мр Славка Бурзановића *Цезар Дуррандо*, др Саша Кнежевић *Велике силе према захтјевима Црне Горе у анексионој кризи* и проф. др Јарослав Вишњакова *Руско - црногорски односи у контексту развитка догађаја босанске кризе 1908 – 1909*. Тиме је завршен рад првог дана скупа, а те вечери је учесницима уприличена и посјета винском подруму компаније Плантаже.

Други дан скупа је отпочео трећим панелом у оквиру кога су презентирани радови др Сенке Бабовић Распоповић *Прва деценија црногорске државне независности - европски пут*, др Момчила Пејовића *Црногорци на школовању у иностранству као стипендисти страних влада*, др Звездана Фолића *Друштвене прилике и потписивање конкордата између Црне Горе и Свете Столице 1886. године*, др Угура Озчана *Ottoman financial aid for Montenegro and loan agreements between Ottoman state and Montenegro* и др Драгане Кујовић *Исељавање муслимана из Црне Горе након Берлинског конгреса као тема на страницама Историјских записа*. Након паузе рад је настављен излагањима *Руска дипломатија о српско - црногорским односима 1900 – 1903*, проф. др Сузане Рајић, *Црна Гора и Француска - дипломатски односи* академика Ђорђа Борозана, *Црна Гора и међународне изложбе крајем XIX и почетком XX вијека* мр Татјане Копривице и завршен радом мр Аднана Пепића *Новине Малумат о посјети књаза Николе Истанбулу 1899. године*.

На четвртном панелу су своје радове презентирали проф. др Massimo Bucarelli *D'Annunzio and the independence of Montenegro 1919 – 1920*, др Хатица Орук, *Дјела о Црној Гори написана у вријеме султана Абдул Хамида II*, академик Зоран Лакић *Положај независне Црне Горе - данас - и њена међународна политика - некад (кроз историју)*, мр Жарко Лековић *Дробњак након Берлинског конгреса* и мр Раденко Шћекић, чије је излагање *Идеја црногорске државне независности у унутарполитичком животу Црне Горе почетком XXI вијека* представљало уједно и последње на овом скупу.

Након завршетка скупа су организована и два предавања у Историјском институту Црне Горе, а која су одржали проф. др Карл Касер и др Стјепан Матковић. Професор Касер је, у предавању под насловом *Austro-Hungary and the Balkan Wars*, изнио занимљиву и инструктивну анализу аустроугарске спољне политике према Балкану у последњим деценијама XIX и почетком XX вијека. Др Матковић је, говорећи о организацији, инфраструктури и трендовима у хрватској историографији, на један елегантан и непретенциозан начин представио функционисање тамошњег рада у струци и науци. Ауторизовани текстови ових преда-

вања, заједно са пуним верзијама радова презентираних на скупу, биће штампани у наредном броју *Историјских записа*.

Организацијом овог научног скупа, као и активностима и контактима на његовим маргинама, Историјски институт Црне Горе се поново нашао у центру научних збивања у земљи. На скупу је учествовало 25 историчара из Русије, Аустрије, Италије, Француске, Турске, Србије, Хрватске и Црне Горе, а мултидисциплинарност приступа изучаваним питањима, која се кретала у различитим хронолошким, тематским и методолошким распонима, само је још једном доказала да за историју Црне Горе итекако постоји научно интересовање, као и да је њено посматрање и проучавање у контексту ширих и дуготрајнијих процеса на Балкану и Европи један од најкраћих путева ка уклапању у савремене историографске трендове и токове.

*Иван Лаковић*



Међународни научни скуп

*ЦРНА ГОРА, БОКА КОТОРСКА И ИЛИРСКЕ  
ПРОВИНЦИЈЕ 1807 - 1813.*

*Котор, 19. октобар 2009. године*

У Котору је 19. октобра 2009. године, у палати Бизанти, у организацији Амбасаде Републике Француске и Историјског института Црне Горе, одржан научни скуп „*Црна Гора, Бока Которска и Илирске провинције 1807 - 1813*“. Повод за одржавање научног скупа било је обиљежавање двије стотине година од стварања Илирских провинција, Наполеоновим декретом од 14. октобра 1809. године.

Научни скуп су отворили: госпођа Марија Ћатовић, градоначелница Котора, Његова Екселенција г. Бернар Гаранше, амбасадор Републике Француске у Црној Гори, др Радослав Распоповић, директор Историјског института Црне Горе, и др Бернар Лори, помоћник директора Центра за славистичке студије у Паризу.

На скупу у Котору је своје радове представило 8 научних радника и радница из Француске и Црне Горе: Данијел Кавали *Француска и Јадранско море од 1797. до 1814. године*, др Бернар Лори, *Илирске провинције и географска сазнања о Балкану у XIX вијеку*, др Радослав Распоповић, *Покушај оснивања француског конзулата на Цетињу 1807 - 1808*, др Сенка Бабовић Распоповић, *Црна Гора и Бока Которска у "Мемоарима" француског Маршала Огиста Мармона и "Записима" руског официра Владимира Броневског почетком XIX вијека*, др Саша Марковић, *Историографске теме у студији о Илирским провинцијама и осврт на појам окупације*, мр Славко Бурзановић, *Црна Гора у путописима Вијала де Сомијера*, др Амаеле Катаруза, *Илирске провинције: геополитичка перспектива* и мр Татјана Копривица *Културне прилике у Боки Которској у периоду Илирских провинција*.

Др Драган Богојевић, спријечен да присуствује скупу у Котору, послао је свој рад *Црна Гора у путописима Вијала де Сомијера*, који је прочитан.

Током Скупа у Котору договорена је даља научна сарадња француских и црногорских научних институција и научних радника.

*Татјана Копривица*

Научни скуп

## РУСКО-ЦРНОГОРСКЕ НАУЧНЕ ВЕЗЕ У МИНУЛОМ И НАШЕМ ВРЕМЕНУ

*Подгорица, 5-6. октобар 2009.*

У Подгорици је 5. и 6. октобра 2009. године у организацији Црногорске академије наука и умјетности - Одјељења друштвених наука - одржан дводневни научни скуп под насловом „Руско-црногорске научне везе у минулом и нашем времену“. Ово је била прилика, последице извјесне дугогодишње паузе, која је настала због бројних актуелних догађаја на једној и другој страни, а посебно због недостатка финансијских средстава, да се научни и стручни радници Црне Горе и Русије (Руске Федерације) нађу заједно и размијене научна искуства, знања и архивска истраживања у протеклом готово десетогодишњем периоду из области, историје, етнологије, антропологије, лингвистике, социологије, књижевности, историје умјетности и тако даље.

Научни скуп је привукао посебну пажњу историчара и етнолога, као и осталих посленика струке и науке из области просвјете, образовања и културе уопште. Пријаву за учешће на научном скупу са рефератом поднијело је тридесетак стручних и научних радника. Научни скуп је припремљен од стране ЦАНУ - Организационог одбора у саставу: Академик Петар Влаховић, председник, академик Бранко Павићевић, академик Миомир Дашић, академик Зоран Лакић, академик Драган К. Вукчевић, др Душан Мартиновић, проф. др Драгана Радојичић, проф. др Марина Мартинова, мр Зорица Мрваљевић, Луција Ђурашковић, Славка Цицимил, секретар. Приликом отварања научног скупа говорио је академик Петар Влаховић, а поздравну ријеч учесницима научног скупа упутили су академик Момир Ђуровић, председник ЦАНУ, и академик Валериј Тишков, директор Института за етнологију и антропологију РАН.

Рад учесника научног скупа одвијао се у току два дана у јутарњим и послеподневним сесијама на којима су научни и стручни радници размијенили своје богато научно искуство, презентујући и добар дио нових или мање познатих резултата из области свога научног интересовања. Неколико реферата изазвало је посебну пажњу стручних и научних радника како својом проблематиком тако и новим начином и приступом презентације постигнутих резултата.

У оквиру расположивог времена за подношење или саопштење референти су изнијели своја веома занимљива и запажена научна и стручна остварења, а с друге стране било је реферата који су имали за циљ да акцентују раније започете теме или побуде интересовање за проблематику на којој су привремено обустављена архивска истраживања.

Првог радног дана учесници научног скупа „Руско-црногорске научне везе у минулом и нашем времену“ поднијели су своје реферате: академик Драгутин Лековић, *Процвет руске науке и значај сарадње ЦАНУ са Руском академијом наука*; академик Валериј Тишков, директор Института за етнологију и антропологију РАН, *Руски свијет: смисао и перспективе*; академик Зоран Лакић, *Култ Русије у Црној Гори кроз историју*; проф. др Марина Мартинова, замјеник директора Института за етнологију и антропологију РАН, *Проучавање Балкана у институту за етнологију и антропологију РАН*; академик Петар Влаховић, *Руско-црногорске везе у етнологији и антропологији*; академик Радоња Вешовић, *Моја генерација и руске везе*; др Константин Никифоров, директор Института за славистику РАН, *Историја Црне Горе у радовима Института за славистику РАН*; проф. др Драгана Радојичић, директор Етнографског института САНУ, *Друштвено-културна сцена Црне Горе у контексту руских досељавања (2005-2009. година)*; академик Милица Костић, *Руско-црногорска институционална научна сарадња из области економских наука*; Наталија Куликова, кандидат географских наука, шеф Сектора Централне и Југоисточне Европе, Института за економију РАН, *Стање и перспективе руско-црногорске сарадње* (није присуствовала, њен реферат је прочитан); проф. др Драго Ђупић, лингвиста, Београд, *Ровински и црногорска лексика* (није присуствовао, његов рад је прочитан); др Душан Мартиновић, венредни члан ЦАНУ-а, *Библиографија као поуздани инструмент идентификације ауторства и мост пријатељства двају народа-руског и црногорског народа* (није присуствовао, његов рад је прочитан); дискусија: Мило Марковић и Радуловић (у дискусији су изнијета нека лична сјећања која нијесу у вези проблематике саопштења). Рад скупа је трајао до 14,00 часова. Руска амбасада је поводом научног скупа за учеснике приредила коктел у ресторани „Рибница“.



Другог радног дана научнога скупа са својим саопштењима учествовали су: Вукале Ђерковић, професор, Подгорица, *Октоих штампарије Црнојевића (1494) и издања Божидара Вуковића Подгоричанина у ризници старословенске руске културе*; проф. др Ђорђе Борозан, ванредни члан ЦАНУ, *Црногорско-руске везе у другој половини XVIII вијека*; др Јуриј Аншаков, директор Научног центра у граду Самари, *Руско-црногорски односи XVIII-XX вијека у публикацијама докумената совјетских, руских и црногорских историчара*; др Сенка Распоповић, Историјски институт Црне Горе, *Петар II Петровић Његош у културним и научним везама Црне Горе и Русије у другој половини XIX вијека*; Александар Буганов, кандидат историјских наука, шеф Одсјека руског народа у Институту за етнологију и антропологију РАН, *Руско историјско памћење о догађајима 1875-1878. године*; академик Миомир Дашић, *Црногорско-руске везе у другој половини XX вијека са акцентом на односе Друштва историчара Црне Горе и Савеза историчара Југославије*; Александар Новик, кандидат историјских наука, шеф Одсјека за европска проучавања Музеја антропологије и етнологије Петра Великог (Кунсткамера), *Црногорско-албанска пограничност: симболи и маркери* (по материјалу са теренских проучавања); др Радослав Распоповић, диригент Историјског института Црне Горе, *Учешће Историјског института Црне Горе у руско-црногорским научним пројектима*; др Момчило Д. Пејовић, Историјски институт Црне Горе, *О исељавању Црногораца у Русију и школовању црногорске средњошколске и студентске омладине у периоду од XVIII вијека па све до краја друге деценије XX вијека*; др Вукић Илинчић, историчар, ЈУ Музеји и галерије Подгорице, *Руска дипломатија о Васојевићкој афери 1909. године*; Марија Црнић-Пејовић, етнолог, Херцег Нови, *Допринос руских избјеглица културно-просвјетним дјелатностима херцеговског краја*. По завршетку рада услиједила је краћа дискусија.

Овом приликом треба истаћи да су научни радници Историјског института са својим саопштењима узели активно учешће и дали знатан допринос актуелизацији успостављања и размјене научних искустава и резулта у односима Црне Горе и Русије (Руске Федерације).

Приликом затварања научног скупа констатовано је да су постигнути запажени резултати у појединим сегментима историјске науке, етнологије и антропологије, да треба наставити са даљим архивским истраживањима у оним областима гдје је тек започет рад, а апострофиран је и значај оваквих сусрета који су добрим дијелом подсјетили учеснике на раније сусрете, освјежавајући њихова сјећања на бројне сусрете црногорских и руских научних и стручних радника.

Момчило Д. Пејовић



## ПРИКАЗИ

Академик Евгений Львович Немировский: АВТОБИОГРАФИЈА  
Москва: РАН, 2005, 300 стр.

Најновије дјело Е. Љ. Немировског, познатог руског слависте и инкунабулисте, академика и универзитетског професора у пензији из Москве, је његова *Аутобиографија*. Често аутобиографије спадају међу мемоаристике и биографије. То је случај и са *Аутобиографијом* овог великог научника, која је написана и објављена поводом 80-годишњице живота. Др В. И. Васиљев, одговорни редактор књиге, написао је кратки осврт на научну дјелатност Е. Љ. Немировског, истичући необично широки дијапазон тематике којом се бавио из више библиолошких научних дисциплина: опште теорије библиологије, историје књиге, библиографије, библиофилства, библиотекарства, књижевства; разрадио је концепцију Музеја књиге и Сводног каталога ћириличке староштампане књиге итд. Васиљев се задржава понаособ на главнијим монографијама Немировског, дајући високу оцјену о њиховој научној вриједности.

Слиједи затим важнији датуми из животописа научника.

Први дио *Аутобиографије* Евгенија Львовича представљају „странице успомена“. То су, у ствари, ауторове реминисценције на важне догађаје из његовог живота и стваралаштва. Посебно говори о томе како је завр-

шио два факултета на механичко-машиностроитељском факултету у Москви; о бављењу историјом полиграфске технике, о руковођењу патентним одјељењем, о изворима електрофотографије; како се штампа новац; о борби с лакејством, о трагањима и проналасцима: о Ивану Федеорову, о Швајполту Фиолу, о мини-издањима, о појави Федоровских чтенија и издања ове библиотеке. Свуда Е. Љ. Немировски истиче знамените личности с којима се сусријетао и сарађивао.

У посебном поглављу насловљеном „Црна Гора – љубав моја“ истиче плодну сарадњу са Националном библиотеком Црне Горе и с њеним оновременим директором (писцем ових редака).

Тумачи разлоге због којих је штампао серију од шест књига у Баден-Бадену у Њемачкој, у библиотеци Аурелијана, као и о намјери да му њемачки издавач објави још неколико књига.

Посебно импресионира опсежна библиографија Е. Љ. Немировског. Ријеч је, такорећи, о феномену као ствараоцу. „Печатано“ је 105 монографских публикација (књига и брошура) и преко 2000 студија, расправа, чланака и прилога у серијским публикацијама. Морамо признати, није нам познат такав и толико плодан научник.

Знамо неко ће рећи, поготову научници из природних и примијењених наука, да квантитет није и доказ квалитета. Једаред ми је један научник из егзактних наука рекао: “Ајнштајн је написао једну књигу, па је постао славан...”

Немировски је и познат и признат у својој земљи и у свијету. О њему је много писано дилем земљинога шара. О њему су написане 2.644 библиографске јединице у којима се врло похвално пише о његовом стваралаштву.

Све у свему, ријеч је о јединственом научнику, најпознатијем живом слависти и познаваоцу старог штам-

парства и старе књиге. Својим стваралаштвом о јужнословенском штампарству и староштампаним књигама у нас, задужио је нашу науку и културу.

*Аутобиографија* Евгенија Љвовича Немировског садржи исцрпан научни апарат. Посједује: Индекс имена, Индекс ауторових псеудонима, Индекс коаутора, Индекс периодичних публикација, Индекс коришћених приручничко-енциклопедијских издања, Индекс страних језика на којима су штампани радови Е. Љ. Немировског.

Књигу је издала Руска академија наука.

*Академик Душан Ј. Мартиновић*

Миомир Дашић, РОВЦА КОД БЕРАНА, Црногорска академија  
наука и умјетности, Подгорица, 2008, 383 стр.

Недавно је у издању ЦАНУ изашла из штампе нова књига академика Миомира Дашића коју је посветио Ровцима, тј. своме родном мјесту. У питању је монографија – мала историја села. Књига је мултидисциплинарног приступа, односно ширег истраживачког приступа регионалног посматрања историјских појава. Због тога представља веома значајан прилог националној историји.

Студија је резултат вишегодишњег научноистраживачког рада једног од најпознатијих и најплоднијих стваралаца за кога је мјеродавна стручна и научна јавност прије много година изрекла суд: да је један од необично плодних (и најплоднијих), свестрано образованих, даровитих и на разним одговорним функцијама, по линији науке и струке, веома ангажованих наших историчара.

Поред активности у земљи академик Миомир Дашић био је веома ангажован и на плану међународне научне сарадње. Учествовао је са рефератима у раду многих међународних научних скупова и сарађивао је са више научних институција у иностранству. Иностранци је члан Руске академије природних и друштвених наука и носилац више награда и других признања.

О радовима академика Дашића, првенствено о његовим посебним издањима, написано је више десетина приказа, рецензија, осврта и других веома похвалних текстова, који су објављени у познатим часописима и штампи. О његовим књигама изrekli су афирмативне судове, документоване анализе и оцјене истакнути историчари, академици, научници разних профила из друштвених и хуманистичких наука, доктори наука, универзитетски професори са домаћих и неких иностраних универзитета и академија наука, књижевни критичари и публицисти. Неке од тих оцјена садржане су у Библиографији академика Дашића која садржи преко 700 библиографских јединица (Добрило Аранитовић, Библиографија академика Миомира Дашића; ЦИД, Подгорица, 2007).

Академик Миомир Дашић као историчар - универзитетски професор широког образовања - читавог живота у срцу је носио и носи свој ужи и шири завичај, своје Васојевиће, али научно га је интересовала читава Црна Гора, чије је процесе пратио кроз историјску вертикалу њихових збивања, економско битисање, демографске промјене старосних и других структура становништва, као и различите њихове активности и дешавања од најраније

прошлости све до нашег времена. На извору традиције овог краја и историјских чињеница сабирао је и наслиједио: љубав према прошлости, речитост, радозналост и комуникативност коју је кроз таленат, школовање и научни рад оплемењено. То је све дошло до изражаја и у овој књизи. Она свједочи како је аутор стално дограђивао резултате свог истраживачког рада објављујући радове у бројним публикацијама, истовремено уз непрекидну ангажованост у настави и на другим одговорним дужностима које је обављао (посланик, члан Савезне конференције Социјалистичког савеза радног народа Југославије, секретар и потпредседник ЦАНУ, председник Савеза историчара Југославије ...). Стечена знања преносио је љубитељима историјског штива и писане ријечи, као и бројним генерацијама студената који су учили из његових књига и припремали се за бављење научним радом.

Научноистраживачка радозналост подстицала је академика Дашића да истражује свој ужи завичај са више научних аспеката и да их реализује као синтетичко дјело - малу историју беранских Роваца.

Код конципирања научноистраживачког пројекта ЦАНУ који је финализован овом студијом, академик Дашић поставио је себи научни задатак да цјеловито истражи и прикаже историјски процес, ход родног села Роваца, од његовог првог помена у писаним документима до нашег времена. (Ријеч је о раздобљу од 1484/5, када је село први пут поменуто у дефтеру Скадарског санцака до почетка 21. вијека). Ауторов вишегодишњи предани и темељни научноистраживачки рад за период до завршетка Другог свјетског рата темељен је првенствено на

архивским документима, претресању литературе о области Горњег Полимља, односно Васојевића, и ширих простора, као и народном предању и традицији. Обрада дијела монографије за период 1945-2007. темељена је, осим на архивалијама, и на написима у штампи, публицистици, као и на личним запажањима историјских појава и догађаја и сјећањима старијих људи из тог краја. Тако је, као резултат укупног истраживачког напора и стеченог искуства настала монографија - хроника Роваца, хроника о петстогодишњем трајању овог краја, људи и живота у њему.

О вриједностима књиге свједочи и њена добро осмишљена структура и богатство садржаја из разних научних дисциплина (географије, историје, демографије, економије, антропологије, етнологије, социологије, просвјете...).

Цјелокупна материја подијељена је у 12 поглавља, у оквиру којих има 78 одјељака различите садржине. Поред тога дати су: предговор, резиме на енглеском језику и регистри (личних имена и географских појмова).

У овој монографији академик Миомир Дашић је са истанчаним осјећањем за простор и вријеме, догађаје, народна предања, традицију, а прије свега ослоњен на историјске чињенице, у појединим поглављима аналитички приказао ход битисања Роваца и његових становника, односно њихово учешће у свим значајнијим догађајима у даљој и ближој прошлости. Низао је дјелове мозаика хронолошким редом: географско-физичке одлике, а затим историјском вертикалом од најстарије прошлости, (од првог помена), приказао је еволутивни пут насеља у вези са историјским дешавањима на ширим просторима и, посебно са Црном

Гором (Ровца у борби за слободу – од борбе за одбрану племена од Турака до хајдучије и четовања у 19. вијеку и даље: у ослободилачким покретима 1853-1878, затим до 1912; у Првом свјетском рату; између два свјетска рата; у рату и револуцији (1941-1945) после Другог свјетског рата). У посебним поглављима приказана су братства, укључив и њихове дијелове у дијаспори, просвјетни живот и на крају топономастика ровачког атара. Занимљиво је истаћи да из овог села, осим академика Миомира Дашића, има већи број факултетски образованих стручњака, међу којима и четири актуелна универзитетска професора.

Детаљнији приказ појединих дјелова књиге омогућиће читаоцу да се ближе упозна са садржајем ове мини историје Роваца код Берана и да се увјери с колико је љубави и истраживачке упорности академик Миомир Дашић радио ово научно дјело.

У првом дијелу, у склопу географско-физичких одлика Роваца, обрађени су: положај и границе, састав земљишта и физичке особине, хидрогеографске и климатске одлике и биогеографске карактеристике села.

Најстарија прошлост Роваца предмет је обраде другог дијела књиге (први помени села, питање имена Ровца, подаци о економији села у 15. и 16. вијеку, кретање становништва Роваца).

Трећи дио је насловљен *Ровчани у борби за слободу* (Ровчани у борби за одбрану племена од Турака, миграње у Србију 1809. године и касније, посљедице слома Првог српског устанка у Ровцима, Ровчани у хајдучији и четовању у 19. вијеку, однос васојевићких чета према Србљацима).

У четвртм дијелу обрађени су мјесто и улога Роваца у ослободи-

лачким покретима 1853-1878. године. Ту су аналитички обрађене теме: Ровчани у устанку 1853/54. године и организацији црногорских капетанија; Ровца после разграничења Црне Горе и Турског царства 1859. године; Ровца у Црногорско – турском рату 1862. године; Прилике у Ровцима после 1862. године; пореске обавезе Ровчана према султановој благајни; борба за одржавање планине у другој половини 19. вијека; Ровца према устанку 1875. и 1876. године и на почетку Вељег рата 1876-1878. године; учешће Ровчана у боју на Шекулару 8/20. јула 1876. године; ровачке избјеглице у Црној Гори 1876 – 1878. године и Ровца у другој фази Црногорско-турског рата (1877-1878).

Ровца од 1878. до 1912. године предмет су обраде петог поглавља (разочарење Ровчана одлукама Берлинског конгреса; повратак избјеглица у Ровца; повлачење политичке границе и комуналне линије на шекуларско-ровачком сектору; Ровца у беранским бунама крајем 19. вијека; стање у Ровцима првих година 20. вијека; Ровца под владом Младотурака; повод устанку у Беранском крају 1912. године; Ровчани у Балканском рату 1912. и економске прилике у Ровцима од 1878. до 1914. године).

Шесто поглавље је насловљено - Ровца у Првом свјетском рату (1914-1918), гдје су обрађене тематске целине: ратни пут Ровачке получете 1914-1916. године, капитулација Црногорске војске и разоружање Ровачке получете; живот под режимом полиције; интернација Ровчана; економско и социјално стање Ровчана под окупацијом (1916-1918); учешће Ровчана у борби за ослобођење Берана 1918. године и ратна признања борцима из Роваца.

У седмом поглављу приказана су Ровца између два свјетска рата (живот становништва у селу и иселјавање у Метохију; економски опоравак Ровчана; шуме и њихово искоришћавање; духовно стање у Ровцима уочи Априлског рата 1941. године).

*Ровчани у рату и револуцији* (1941-1945) је осмо поглавље књиге. У њему су обрађене тематске цјелине: стање у селу уочи и у Априлском рату 1941. године; Ровца од капитулације Југославије до јулског устанка 1941; учешће Ровчана у устанку; Ровчани у четничком покрету; заробљавање ровчачких четника у Колашину; смјена командира Ровачке четничке чете; одраз реорганизације четничког покрета на четничку организацију у Ровцима; Ровца послје капитулације Италије септембра 1943. године; албански балисти спаљују Ровца 23. октобра 1943; Ровца у 1944. години; Ровца у њемачкој операцији Драуфгенгер у љето 1944. године и Ровца под сталном партизанском влашћу.

Безброј догађаја на овом и ширим просторима и чињеница које осликавају улогу становника и појединаца из овог краја у свему томе, аутор је зналачки смјестио међу корице ове књиге, која садржи и значајан број фотографија. То је урадио захваљујући знању, сериозном и континуираном истраживању током дугог и веома плодног стваралачког рада, и поред тешкоћа због ограниченог фонда писаних извора за најраније историјске периоде. Но, тешкоће те врсте аутор је рјешавао у претходним истраживањима простора Васојевића, односно сјевероисточног дијела Црне Горе, историјским разумијевањем прошло-

сти насеља све до данашњих дана. Сваком догађају, појави и личности у хроници Роваца прилазио је и објашњавао их са истанчаним истраживачким нервом научника и заљубљеника у свој позив, настојећи да догађаје и историјске појаве критички осмотри без повреде било ког савременика.

Монографија академика Миомира Дашића *Ровца код Берана* представља слојевиту, прегледну, лијепим стилем написану, још једну драгоцену историографску књигу. Она садржи богати регистар појмова, чињеница и илустрација, што све заједно обликује чврсту цјелину хронике овог насеља.

Књига је узоран дуг аутора завичају. Потврда је ауторове ширине познавања историјских општих знања о ширим регионима, становништву у њима и црногорској држави. Писана као мини историја, чији су садржаји стављени у обухватни историјски оквир, упућује на потврду увјерења и закључивање еминентних рецензена-та да монографија представља научни допринос, прије свега, црногорској историографији. Са методолошког аспекта може се узети као узор научног приступа и истраживачки модел за писање завичајне историје као дијела националне историје.

Увјерења смо да ће књига бити занимљива не само за Ровчане, већ и за: историчаре, етнологе, социологе, економисте и друге стручне људе које интересује село, проблеми села и читавог друштва. Наравно, она ће имати и шири круг читалаца. У њој ће читалац наћи, на једном мјесту, многе нове, значајне и занимљиве садржаје који одражавају њене квалитете. Зато је свесрдно препоручујемо читаоцима.

*Др Милица Костић*



Др Душан Ј. Мартиновић, ЗОРАН РИСТОВИЋ – ЖИВОТ И РАД,  
ИБПЕ, Цетиње, 2008

Колико је др Душан Ј. Мартиновић, аутор – између осталог – и преко педесет монографских публикација, претежно портрета истакнутих личности из историје и културе, усавршио умијеће да међу корице једне књиге стави до детаља потпун животопис великих људи, показује и ова књига. На 230 страница аутор је дао цјеловит портрет Зорана Ристовића, драматурга и редитеља, педагога, једног од најпознатијих југословенских театролога.

По жељи својих родитеља – Јованке и Десимира, истакнутих педагога и хуманиста, Зоран Ристовић је завршио студиј југословенске књижевности и српскохрватског језика у родном Новом Саду, али је његова животна љубав било позориште: завршио је и Академију казалишне умјетности у Загребу, у класи легендарног Бранка Табеле.

Говорећи о драматичко-редитељској активности Зорана Ристовића, аутор монографије посебно истиче његов веома запажен допринос осмишљавању и оригиналности репертоарске политике Народног позоришта у Зеници, гдје је Ристовић урадио своју дипломску представу, и ту остао пуних 28 година. Ни редитељски рад Ристовићев није мање запажен: у ма-

тичном позоришту поставио је више од четрдесет драмских дјела, а режирао је и у Шапцу, Новом Саду, Зајечару, Осијеку, Бањој Луци, Подгорици, Лођу (Пољска). Поред тога, Ристовић је драматизовао више од десет прозних дјела истакнутих југословенских аутора. Његове драматизације извођене су у већини босанскохерцеговачких позоришта.

За такав рад Ристовић је добио низ високих признања, од којих истичемо двије Стеријине награде, Награду града Зенице и Орден „Заслужан за културу Пољске“.

Др Мартиновић освјетљава Ристовића и као пјесника - аутора збирке епитафа „Ругалице смрти“, затим као драмског писца - аутора радио-драме „Љетовање Марка Миљанова на мору“.

У посљедњем поглављу књиге - „Прилози за биографију“ дати су осврти неколицине аутора на Ристовићев живот и рад. Иван Негришорац умјетност Зорана Ристовића оцјењује као „чин љубави“; Гојко Перовић као „од Бога изабран живот“; Зоран Гргуровић посматра Ристовића као „извањца“, добјеглицу у Црну Гору коме је она судбина.

Након бјекства од рата у Босни, Ристовић је неколико година радио у

СНП у Новом Саду, гдје је и пензионисан. Потом се, са својом супругом Аном, професорицом историје, ћерком емигранта из племићке породице из Таганрога, на Азовском мору, 1996. године стално настанио у раније изграђеној викендици на Горничу, засеоку села Бајице надамак Цетиња. Његов умјетнички нерв ни ту није мировао: режирао је „Земљу Недођију“ владике Николаја Велимировића у Херцег Новом и више радио-драма на

Радију „Светигора“, гдје је активан и као новинар.

Као врстан библиограф, аутор књиге – Душан Мартиновић не пропушта да да библиографију радова Зорана Ристовића, као и обимну библиографију текстова о Ристовићу из пера бројних позоришних критичара и театролога.

Документарности књиге доприносе и бројне фотографије и факсимили докумената (диплома, награда, плаката...).

*Милорад Телебак*

Милан Љ. Булатовић, ЛОЗНА КРОЗ ВРЕМЕНА, Пегаз – Бијело Поље, Штампарија: Пегаз – Бијело Поље, 2008, стр. 189.

Милан Булатовић, историчар, професор у пензији, дугогодишњи савјетник и школски инспектор у Бијелом Пољу, гдје је, иначе, стално настањен, недавно је објавио књигу „Лозна кроз времена“, у издању Издавачког предузећа „Пегаз“ у Бијелом Пољу.

Тематски, то је хроника једног подручја, не великог, у центру Бихора, укљештеног „између доњег тока Љешнице, Лима, Затонског поља и границе према Коритској површи“, која садржи обиље географских, историјских и других релевантних података.

Аутору је добро знано подручје, о којем је ријеч, јер је ту рођен и дјетињство провео, а и службовао као просвјетни радник. Свакако то је био основни разлог што се одлучио на студиознија истраживања у обради ове теме. Као искусан историчар и просвјетни радник, у овом послу је примијенио одговарајућу методологију, што му је олакшало да своја истраживачка сазнања зналачки обликује и укомпонује у једну јасну и прегледну цјелину, коју чини више поглавља. А то су: Географске карактеристике подручја, Начин живљења, Историјска прошлост, Друштвенополитичке прилике у другој половини 19. и почетком 20. вијека, Политичке прилике између 1918-1941. године, Напад на Југосла-

вију 1941. и прилике током окупације и Просвјетне прилике.

Истина, свако поглавље је цјелина за себе, мада се у контексту цјелине прожимају и, хронолошки, произилазе једна из друге, сливајући се у једну цјелину, што читаоца гони да књигу чита издушка, без пауза. А то је оно што књигу чини привлачном и употребљивом у извјесним намјенама.

Уочљиво је да је поглавље „Просвјетне прилике“, у односу на остала, површније обрађено. А што је разумљиво када се зна да је аутор, негдје раније, објавио монографију о лозанској основној школи, па је избјегао извјесна понављања, с том разликом што је овдје истакао кратке биографске податке оних магистара и доктора наука који су учили у овој школи.

Књига је илустрована бројним фотографијама појединих личности, стамбених, културних објеката, мапом Санцака, скицама неких ранијих борбених окршаја из ранијих ратова и графиконима са извјесним статистичким подацима. Уз то, дато је доста наслова и поднаслова, што ову изванредну публикацију чини прегледнијом и квалитетнијом.

Из приложеног списка коришћене литературе и архивске грађе види се да је Булатовић студиозно пришао

овом послу, и тако дошао до обиље чињеница и података из историјске прошлости и начина живљења на простору о којем је ријеч, свих нација и конфесија, без разлике. То књигу чини много интересантнијом и значајнијом. А њен значај се огледа у томе што може корисно да послужи као погодна литература у проучавању завичајне прошлости, у настави појединих наставних области, на подручју бјелополске општине. Зато би упутно било да се ова публикација нађе у

свим народним и школским библиотекама, у ближем и даљем окружењу. Тим прије што је ово подручје, овим, исцрпније истражено и, донекле, приближено читалачкој публици, јер су се у неким ранијим публикацијама о Бихору, извјесни аутори, само узгредно дотицали Лозне.

Иначе, књига је писана научно-популарним стилем и језиком, те се лако чита. Рецензирани су је проф. др Драгомир М. Кићовић и мр Тадија Бошковић и препоручили за штампу.

*Ђорђе Трифуновић*

## IN MEMORIAM

### БРАНИСЛАВ БАТО КОВАЧЕВИЋ

Уважене колеге, пријатељи и поштоваоци личности и дјела Бранислава Бата Ковачевића,

Ожалошћена породицо Ковачевић,

Опраштамо се од нашег колеге и пријатеља и врсног ствараоца, дугогодишњег директора Историјског института, професора Филозофског факултета Универзитета Црне Горе и члана Дукљанске академије наука и умјетности – Бранислава Бата Ковачевића.

Сви који смо га познавали знали смо да је Бато, како смо га од милоште звали и у породици и у друштву, велики борац и изузетно моралан и достојанствен човјек. У животу је водио многе битке, личне и друштвене, и све их је, највећим дијелом добијао, али ову посљедњу битку за живот, нажалост није успио да добије. Достојанствено је прихватио неминовни крај, као што је достојанствено и кроз живот ходио.

Опака и подмукла болест, која га је напала када му је здравље већ било начето, користећи бројне ожилке и ране које је у животу добијао, систематски га је ломила и освајала, а он је могао да се брани само свијешћу и иронијом.

Бранислав Бато Ковачевић рођен је 7. децембра 1933. године у Подгорици. Већ у осмој години животну радост му је прекинула смрт оца Станка, стуба породице, у најтеже доба, априла 1941. године, у вихору Другог свјетског рата. Са мајком Вукосавом и малољетним сестрама и братом ратне године је провео у ујчевини, код Поповића, у Морачи. Са 12 година вратио се у порушену Подгорицу, која је на Бата оставила нове ожилке, с којима се носио читавог живота.

На крилима невиђеног елана град се подизао, у полету младости и општег ентузијазма, у чему је и Бато учествовао и срцем и душом. У таквом амбијенту Бато је стасавао и као човјек и као личност.

Гимназију је завршио у Подгорици 1952, а Филозофски факултет, Одсек за историју, у Сарајеву 1959. године. По завршетку школовања вратио се у Подгорицу, град свог живота, гдје је засновао радни однос и породицу.

Бато је у свом животу, осим према породици, имао три љубави – према просвјети, науци и спорту, прије свега фудбалу. Тим љубавима посветио је читаво своје биће.

Бато је, рекао бих, полазио од оне античке максиме – да живот има смисла само ако се посвети другима, људској срећи. Тако се у животу и понашао.

Свој радни вијек посветио је највећим дијелом просвјети. Првих девет година провео је као професор, замјеник директора, а затим директор у Грађевинском школском центру. И као професор, и као организатор наставе и као руководилац Бато је стекао велики углед, и код својих колега и код ученика. Захваљујући томе и огромном његовом ентузијазму и знању та школа је стекла велики углед као једна од најбољих у Црној Гори. Његов успјех и успјех његове школе био је запажен, па је премјештен на мјесто гдје ће своје знање и умјеће моћи да пренесе на све школе. Постављен је најприје за помоћника, а затим за замјеника републичког секретара тј. министра за образовање, науку, културу и физичку културу, у неколико мандата. За све то вријеме па и касније, био је члан, а затим секретар Педагошког савјета Црне Горе.

Тај период је искористио и за лично усавршавање, па је из рада и уз рад завршио магистериј, 1977. године, а седам година касније и докторат историјских наука.

Након истека обавеза у министарству образовања изабран је за председника ССРН Титоград, а потом за председника ССРН Црне Горе. То је била професионална дужност а не Батова права вокација. Његова вокација је била и остала професура. Године 1993. изабран је за професора историје јужнословенских држава у средњем вијеку са методиком наставе историје на Одсјеку за историју и географију Филозофског факултета у Никшићу. Након реизбора на тој дужности је остао до пензионисања 2000. године, па и после пензионисања. На том Одсјеку је био и шеф Катедре за савремену историју.

Значајан период свога живота Бато Ковачевић је посветио науци, нарочито од времена стицања степена магистра историјских наука. За остварене резултате у области науке Научно вијеће Историјског института га је 1991. године изабрало у звање научног савјетника. Ипак, науци је могао да се посвети у већој мјери тек након избора за директора Историјског института, марта 1994. године.

Уочи Батова доласка за директора Институт је преживљавао можда најтеже тренутке у свом педесетогодишњем постојању. Било је то вријеме незапамћене инфлације, али и бројних других организационих, политичких и идеолошких проблема у самој кући. Ту је нови директор положио велики испит, не само професионални него и људски, избјегао

бројне Сциле и Харидбе и увео ту институцију у мирне воде. Због тога се с правом може рећи да је немјерљив Ковачевићев допринос развоју Института и његовом угледу и општој афирмацији научне мисли о Црној Гори. Иако у тешкој финансијској ситуацији, Институт је објавио вриједна издања, наставио или покренуо неке капиталне пројекте и тиме постигао значајне успјехе.

Но, овом приликом је неопходно нешто рећи и о Батовом личном научном опусу. Тај опус је врло импозантан. Самостално или као коаутор објавио је осам књига, посебних издања, од којих су двије доживјеле два издања, као приређивач 14 књига, као уредник потписао је 64 издања. Објавио је 320 научних чланака, есеја, приказа и других научних прилога. Његову библиографију и биобиблиографију објавио је Библиографски вјесник, орган Друштва библиотекара Црне Горе и Централне народне библиотеке „Ђурађ Црнојевић“, у троброју за 2008. годину. У њему се наводе 1243 биобиблиографске јединице.

Ако бих морао да издвојим три његова најважнија научна дјела онда бих се определијели за сљедећа: „Комунистичка партија Црне Горе 1945-1952“, као пионирски подухват, затим „Савезничко бомбардовање Црне горе 1943 – 1944“ и „Страдање црногорских четника 1944 – 1945“, не само због научних резултата које је у њима дао него и због богате документације коју даје у прилогу.

У књизи о савезничком бомбардовању се налази битан податак да руководство НОП-а није наручило бомбардовање југословенских градова, него руководство противничког покрета, а руководство НОП-а је чак протестовало против бомбардовања.

Бата Ковачевића је, поред осталих бројних тема, посебно окупирао судбина Црне Горе од краја 18. до средине 20. вијека, континуитет црногорске државности, међународно признање Црне Горе, главне битке за Црну Гору, пад Црне Горе 1916. године, судбина Црне Горе између два свјетска рата, феномен Другог свјетског рата, па је тим поводом организовао неколико научних скупова и припремио за штампу неколико старих издања. Своје погледе на црногорско национално питање објавио је у другом издању књиге „Ђилас херој – антихерој“, указујући на неке Ђиласове заблуде.

Бато Ковачевић је био уредник свих посебних Институтских издања и руководилац обновљеног пројекта „Историја Црне Горе“.

Ковачевић је био члан ДАНУ од њеног оснивања (1999) и члан Одбора за историјске науке ЦАНУ. У више наврата биран је за члана Редакције „Историјских записа“, ЛИЧ-а, „Наставе историје“, Црногорске библиографије 1494-1994, ревије „Овдје“, „Физичке културе“, више научних зборника и стручних публикација.

Био је члан Савјета Филозофског факултета у Никшићу и његов предсједник, члан Сената Универзитета ЦГ, члан Скупштине Универзитета, предсједник Издавачког савјета листа „Побједа“, члан Међурепабличко-покрајинске комисије за културу, предсједник Друштва историчара Црне Горе, члан Предсједништва СДИЈ, члан Комисије за израду наставних програма из историје. Био је предсједник Извршног одбора и Скупштине СИЗ-а за културу Титоград, предсједник Фонда за културу и физичку културу Титоград, члан Републичке скупштине СИЗ-а усмјереног образовања.

Његово ангажовање у спортским организацијама је посебна прича. Дуго година је био члан управе фудбалског клуба „Будућност“. Био је члан Фудбалског савеза Црне Горе и потпредсједник Фудбалског савеза СФРЈ, предсједник Савеза за физичку културу Црне Горе, члан Скупштине ЈОК, учесник Конгреса ФИФА. Аутор је више радова из историје физичке културе и спорта. Захваљујући спорту обишао је четири континента. Заслужни је члан ФСЦГ (1975) и ФСЈ (1976). Добитник је више домаћих и међународних признања, плакета и диплома за рад у спорту.

За своје стваралаштво Бато Ковачевић је добио неколико значајних признања и одличја. Године 1977. добио је награду „Октоих“, највеће републичко признање за допринос унапређењу васпитања и образовања. За научни допринос добио је Награду ослобођења Титограда, затим Орден рада са златним вијенцем и друга признања.

Дуго сам се познавао с Батом Ковачевићем, али тек од његовог доласка у Институт постали смо блиски пријатељи и такви остали до краја.

Бато је заиста био риједак човјек и друг. Красиле су га најљепште људске особине и високе моралне вриједности. Било је не само задовољство него и част познавати га, а камо ли сарађивати и дружити се с њим. Иако су га у животу погађали породични губици и друге недаће тиме није оптерећивао друге. Своју муку носио је сам.

Био је ведар и критички дух, више реалиста него идеалиста, али је бранио велике људске идеале, нарочито начела слободе и правде.

Његов одлазак је велики губитак не само за његову породицу, него и за друштво у цјелини, посебно за историографију. Међутим, његови научни радови остају и његово богато морално саљеђе, као свједочанство о животу и стваралаштву једне велике и часне личности и о његовим моралним вриједностима и исказаном патриотизму и најтежим тренуцима.

Нека је вјечна слава и хвала академику, професору и доктору историјских наука Браниславу Бату Ковачевићу.



## САДРЖАЈ

<i>Ријеч редакције</i> .....	7
<i>An editorial word</i> .....	11
ЧЛАНЦИ	
Prof.dr Karl KASER, <i>The Balkan Wars, 1912-1913, An Austrian-Hungarian Perspective</i> .....	15
Др Момчило Д. ПЕЈОВИЋ, <i>Анализа социјалног поријекла омладине из Црне Горе и Боке школоване у иностранству 1848-1918. године</i> .....	33
Др Сенка БАБОВИЋ-РАСПОПОВИЋ, <i>Црна Гора и спољна културна политика Русије у другој половини 19. и почетком 20. вијека</i> .....	53
Др Ловорка ЧОРАЛИЋ, <i>Писма и поруке ректора Будве, Бара и Улицыња као извор за проучавање дипломатско-политичких збивања на југу црногорског приморја у XVI стољећу</i> .....	81
Др Валентина ЖИВКОВИЋ, <i>Култ Свете Кларе у Котору (XIV – XVI век)</i> .....	97
Др Александар ЖИВОТИЋ, <i>Немирна граница. Пограничне тензије између Југославије и Албаније (1948-1954)</i> .....	109
ПРИЛОЗИ	
Мр Дарко БАКИЋ, <i>Станко Радоњић, први црногорски дипломатски представник</i> .....	129
Мр Раденко ШЋЕКИЋ, <i>Зачетак политичке пропаганде – од старовјековне до пропаганде у доба просвијећеног апсолутизма</i> .....	143
Мр Бојан НОВАКОВИЋ, <i>Хум и Захумљани у 33. глави списка De administrando imperio</i> .....	157
Мр Горан БЕХМЕН, <i>Идеолошки аспекти аренги, заклетви и санкција у средњовјековним босанским исправама</i> .....	167
Маријан ПРЕМОВИЋ, <i>Трговина и трговачки путеви у жупи Будимља</i> .....	177

Милован ШЋЕПАНОВИЋ, <i>Најраније разграничење Црне Горе и Херцеговине</i> .....	185
<b>САОПШТЕЊА</b>	
са међународних научних скупова	
Др Радослав РАСПОПОВИЋ, <i>Montenegrin society before and after the country gained its independence in 1878</i> .....	203
<b>РАСПРАВЕ</b>	
Академик Миомир ДАШИЋ, <i>Историчар европске културе, О проф. др Андрији Лаиновићу (1903-1986), Поводом Зборника „Студије и огледи из историје и дипломатије“</i> , (Београд, 2007, стр. 746) .....	209
<b>ХРОНИКА</b>	
Међународни научни скуп: „ <i>Сто тридесет година од успостављања дипломатских односа Црне Горе са великим силама након стицања независности 1878</i> ”, Подгорица, 20. и 21. октобар 2009. ....	217
Међународни научни скуп: <i>Црна Гора, Бока Которска и Илирске провинције 1807 - 1813, Котор, 19. октобар 2009. године</i> .....	221
Међународни научни скуп: <i>Руско-црногорске научне везе у минулом и нашем времену, Подгорица, 5-6. октобар 2009</i> .....	223
<b>ПРИКАЗИ</b>	
Академик Душан Ј. МАРТИНОВИЋ, <i>Академик Евгений Львович Немировский: Автобиографија, Москва: РАН, 2005, 300 стр.</i> .....	227
Др Милица КОСТИЋ, <i>Миомир Дашић "Ровца код Берана", Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2008, 383 стр.</i> .....	229
Милорад ТЕЛЕБАК, <i>Др Душан Ј. Мартиновић: „Зоран Ристовић – живот и рад“, ИБПЕ, Цетиње, 2008</i> .....	233
Ђорђе ТРИФУНОВИЋ, <i>Милан Љ. Булатовић, Лозна кроз времена, Пегаз – Бијело Поље, 2008, стр. 189.</i> .....	235
<b>IN MEMORIAM</b>	
<i>Бранислав Бато Ковачевић 1933-2009 (Радоје Пајовић)</i> .....	237

## СОДЕРЖАНИЕ

<i>Предисловие Редакции</i> .....	7
СТАТЬИ	
Karl KASER, <i>The Balkan Wars, 1912-1913, An Austrian-Hungarian Perspective</i> .....	15
Момчило ПЕЙОВИЧ. <i>Анализ социального происхождения черногорской молодежи, обучавшейся за границей в 1848-1918 годах</i> .....	33
Сенка БАБОВИЧ-РАСПОПОВИЧ. <i>Черногория и культурная политика России за рубежом во второй половине XIX века</i> .....	53
Ловорка ЧОРАЛИЧ. <i>Переписка ректоров Будвы, Бара и Улциня как источник изучения дипломатических и политических событий на юге черногорского приморья в XVI веке</i> .....	81
Валентина ЖИВКОВИЧ. <i>Культ святой Клары в Которе (XIV-XVI века)</i> .....	97
Александр ЖИВОТИЧ. <i>„Беспокойная граница“. Пограничные кризисы между Югославией и Албанией (1948-1954)</i> .....	109
ПУБЛИКАЦИИ	
Дарко БАКИЧ. <i>Станко Радонич (первый черногорский дипломат)</i> ..	129
Раденко ШЧЕКИЧ. <i>Истоки политической пропаганды, начиная со средних веков и кончая эпохой просвещенного абсолютизма</i> .....	143
Боян НОВАКОВИЧ. <i>Хум и захумляне в 33-й главе De administrando imperio</i> .....	157
Горан БЕХМЕН. <i>Идеологические аспекты торжественных заявлений, присяг и санкций в средневековых боснийских документах</i> .....	167
Марьян ПРЕМОВИЧ. <i>Торговля и торговые пути в Будимильском округе</i> .....	177
Милован ШЧЕПАНОВИЧ. <i>Разделение Черногории и Герцеговины</i> ..	185

## ВЫСТУПЛЕНИЯ

на международных научных конференциях

- Доктор Радослав РАСПОПОВИЧ. *Montenegrin society before and after the country gained its independence in 1878* ..... 203

## ДИСКУССИИ

- Академик Миомир ДАШИЧ. *Историк европейской культуры, профессор Андрия Лаинович (1903 – 1986) в связи со Сборником „Труды по истории дипломатии”* ..... 209

## ХРОНОЛОГИЯ

- Международная научная конференция: *„Сто тридцать лет со времени установления Черногорией дипломатических отношений с великими державами после провозглашения независимости в 1878 году”. Подгорица, 20-21 октября 2009 года.* ..... 217
- Международная научная конференция: *„Черногория, Бока Которская и Иллирийские провинции. 1807 – 1813”. Котор, 19 октября 2009 года.* ..... 221
- Международная научная конференция: *„Русско-черногорские научные связи в прошлом и настоящем”. Подгорица, 5-6 октября 2009 года.* ..... 223

## ОБЗОРЫ

- Академик Душан Й. МАРТИНОВИЧ. *Академик Евгений Львович Немировский. Автобиографија, Москва, РАН, 2005, 300 с.* ..... 227
- Доктор Милица КОСТИЧ. *Миомир Дашич. „Ровца под Беранами”. Черногорская академия наук и искусств. Подгорица, 2008 год, 383 с.* ..... 229
- Милорад ТЕЛЕБАК. *Доктор Душан Й. Мартинович. „Зоран Ристович. Жизнь и деятельность”. Изд. „ИВРЕ”, Цетине, 2008 год.* ..... 233
- Джордже ТРИФУНОВИЧ. *Милан Л. Булатович. Лозна в вихре времен. Изд. „Пегас”, Биело Поле, 2008 год, 189 с.* ..... 235

## IN MEMORIAM

- Бранислав Бато Ковачевич 1933-2009 (Радое Пайович)* ..... 237

## CONTENTS

<i>An editorial word (Serbian)</i> .....	7
<i>An editorial word (English)</i> .....	11

### ARTICLES

Prof. dr Karl KASER, <i>The Balkan Wars, 1912-1913, An Austrian-Hungarian Perspective</i> .....	15
Momčilo D. PEJOVIĆ, <i>The analysis of the social background of the youth from Montenegro and Boca, educated abroad 1848 – 1918.</i> .....	33
Senka BABOVIĆ–RASPOPOVIĆ, <i>Montenegro and the cultural foreign policy of Russia in the second half of XIX and the beginning of XX century</i> .....	53
Lovorka ČORALIĆ, <i>Letters and communications of the rectors of Budva, Bar and Ulcinj as a source for the diplomatic and political history on the south of Montenegrin littoral in the sixteenth century</i> .....	81
Valentina ŽIVKOVIĆ, <i>The cult of Saint Clare in medieval town of Kotor (14-16 century)</i> .....	97
Aleksandar ŽIVOTIĆ, <i>„Restless border”, Borderline tensions between Yugoslavia and Albania (1948-1954)</i> .....	109

### ADDITIONS

Darko BAKIĆ, <i>Stanko Radonjić, the first Montenegrin diplomatic representative</i> .....	129
Radenko ŠČEKIĆ, <i>The beginnings of the political propaganda – from ancient times to the propaganda during enlightened absolutism</i> .....	143
Bojan NOVAKOVIĆ, <i>Hum and Zahumljani in 33<sup>rd</sup> chapter of script De Administrando Imperio</i> .....	157
Goran BEHMEN, <i>Ideological aspects of arengas, oaths and sanctions in Bosnian medieval documents</i> .....	167
Marijan PREMOVIĆ, <i>Trade and trade roads in župa of Budimlje</i> .....	177

Milovan ŠĆEPANOVIĆ, <i>The Earliest Border determination between Montenegro and Hercegovina</i> .....	185
PRESENTATIONS	
from the international scientific conferences	
Radoslav RASPOPOVIĆ, <i>Montenegrin society before and after the country gained its independence in 1878</i> .....	203
STUDIES	
Academician Miomir DAŠIĆ, <i>A historian of European culture, About prof. dr Andrija Lainović (1903 – 1986), anent the collection “Studies and essays from history and diplomacy, (Belgrade, 2007, p. 746)</i> .....	209
CHRONICS	
International scientific conference: <i>A hindered thirty years since establishing the diplomatic relations between Montenegro and the Great Powers after gaining independence in 1878, Podgorica, October 20 - 21<sup>st</sup>, 2009.</i> .....	217
International scientific conferences: <i>Montenegro, Boca di Cataro and Iliryc provinces 1807-1813, Kotor, October 19<sup>th</sup>, 2009.</i> .....	221
International scientific conferences: <i>Russian – Montenegrin scientific ties in passed and our time, Podgorica, October 5-6<sup>th</sup>, 2009</i> .....	223
REVIEWS	
Academician Dušan J. MARTINOVIĆ, <i>Autobiography of E.L. Nemirovsky, Academician Evgeniy Lvovich Nemirovsky, Autobiography, Moscow, RAN, 2005. pages 300.</i> .....	227
Milica KOSTIĆ, <i>An exemplary tribute to the Homeland, Miomir Dašić “Rovca near Berane”, Montenegrin Academy of sciences and Arts, Podgorica, 2008, 383 pages</i> .....	229
Milorad TELEBAK, <i>The art as an act of love, Dr Dušan J. Martinović: „Zoran Ristović – life and work“, IBPE, Cetinje, 2008</i> .....	233
Đorđije TRIFUNOVIĆ, <i>Milan Lj. Bulatović, LOZNA trough times, Pegaz – Bijelo Polje, 2008, 189 pages</i> .....	235
IN MEMORIAM	
<i>Branislav Bato Kovačević 1933-2009 (Radoje Pajović)</i> .....	237

TABLE DES MATIERES

<i>Mot de la redaction</i> .....	7
ARTICLES	
Karl KASER, <i>Les guerres Balkaniques, 1912-1913, la perspective Austro-Hongroise</i> .....	15
Momčilo D. PEJOVIĆ, <i>Analyse de l'origine sociale des jeunes du Montenegro et de Boka eduques a l'etranger</i> .....	33
Senka BABOVIĆ-RASPOPOVIĆ, <i>Le Montenegro et la politique culturelle exterieure de la Russie dans la deuxieme moitie du XIXe et au debut du XXe siecle</i> .....	53
Lovorka ČORALIĆ, <i>Lettres et messages du recteur de Budva, Bar et Ulcinj comme source pour etude des evenements diplomatiques et politiques au sud du litoral Montegrin au XVIe siecle</i> .....	81
Valentina ŽIVKOVIĆ, <i>Le culte de sainte Clara a Kotor (XIVe-XVIe siecle)</i> .....	97
Aleksandar ŽIVOTIĆ, <i>„La frontiere agitee“, les tensions limitrophes entre la Yougoslavie et l'Albanie (1948-1954)</i> .....	109
PIECES JOINTES	
Darko BAKIĆ, <i>Stanko Radonjic (premier representant diplomatique Montegrin)</i> .....	129
Radenko ŠČEKIĆ, <i>Les debuts de la propagande politique – de la propagande medievale a l'epoque de l'absolutisme eclaire</i> .....	143
Bojan NOVAKOVIĆ, <i>Hum et ses habitants dans le chapitre 33 d'ecrit De administrando imperio</i> .....	157
Goran BEHMEN, <i>Aspects ideologigues des preambules, des serments et des sanctions dans les documents medieviaux de Bosnie</i> .....	167
Marjan PREMOVIĆ, <i>Commerce et les voies commerciales a Zupa de Budimlja</i> .....	177
Milovan ŠČEPANOVIĆ, <i>Demarcation des frontieres entre le Montenegro et l'Herzegovine</i> .....	185

## DECLARATIONS

des reunions scientifiques internationales

- Dr Radoslav RASPOVOIĆ, *La societe Montenegrine avant et apres l'independance de 1878.* ..... 203

## DEBATS

- Académicien Miomir DAŠIĆ, *Historien de la culture europeenne, prof. dr Andija Lainovic (1903-1986), a l'occasion de la publication du recueil „Les etudes et les recherches de l'histoire et de la diplomatie“* ..... 209

## CHRONOLOGIE

- La réunion scientifique organisée: *Cent trente ans de l'établissement des relations diplomatiques du Montenegro et des grandes puissances apres l'independance acquise en 1878., le 20-21 octobre 2009., à Podgorica.* ..... 217
- La réunion scientifique organisée: *Le Montenegro, Boka Kotorska et les provinces Illyriennes 1807-1813., le 19 octobre 2009., à Kotor* ..... 221
- La réunion scientifique organisée: *Relations scientifiques Russe-Motenegrines au temps passe et present, le 5-6 octobre 2009, à Podgorica* ..... 223

## PRESENTATIONS

- Académicien Dušan J. MARTINOVIĆ, *Академик Евгений Львович Немировский: Автобиографија, Moscou: РАН, 2005, 300p.* ..... 227
- Dr Milica KOSTIĆ, *Miomir Dašić „Rovca près de Berane“, l'Académie des arts et des sciences du Monténégro, 2008, 383p., Podgorica* ..... 229
- Milorad TELEBAK, *Dr Dušan J. Martinović: „Zoran Ristović – la vie et l'oeuvre“, IBPE, Cetinje, 2008.* ..... 233
- Đordije TRIFUNOVIĆ, *Milan Lj. Bulatović, Lozna a travers le temps, Pegaz – Bijelo Polje, 2008, 189p.* ..... 235

## IN MEMORIAM

- Prof. dr Branislav Bato Kovačević 1933-2009 (Radoje Pajović)* ..... 237



## ТЕХНИЧКА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА ЗА ПИСАЊЕ ЧЛАНАКА КОЈИ СЕ ПРЕДАЈУ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ У *ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА*

Научни часопис *Историјски записи (ИЗ)* објављује сљедеће категорије чланака:

1. уводна саопштења
2. изворне научне чланке
3. прегледне чланке
4. излагања са научних скупова
5. стручне чланке

Осим њих, *Историјски записи* објављују приказе књига и периодике, хронику научне активности, биљешке и слично. Категорију рада предлаже аутор, а коначну одлуку доноси Редакција. Сви радови морају имати краћи извод или сажетак (abstract) на језику на којем је рад написан (до 1500 карактера) и резиме (summary) на енглеском језику (до 1500 карактера)

### **Техничка упутства за писање чланака за Историјске записе**

Сви прилози (чланци, прикази, реаговања, биљешке, извори...) морају бити написани у електронској форми, у некој од верзија програма MS Word (или у неком другом компатибилном програму) и снимљени у формату MS Word документа (\*.doc). Такође, молимо наше сараднике да користе фонт Times New Roman, величине слова 12 и 1,5 величине проредка. У критичком апарату у фуснотама је величина слова 10, а проред једнострук (single). Рад се предаје у електронској форми (CD, DVD, Flash memory stick или via e-mail), а уз који треба приложити и једну копију штампану на папиру. Радови не би требало да прелазе два ауторска табака (32 стр).

Аутор рада је обавезан да Редакцији достави своју регуларну, као и е-маил адресу, као и свој тренутни радни статус. Прилог се може предати лично у Историчком институту Црне Горе, са назнаком „за *Историчке Записе*“, или послати поштом на адресу:

Исторички институт Црне Горе  
Булевар Револуције 3  
81000 Подгорица  
Црна Гора,

односно, електронском поштом на адресу [istorijskizapisi@gmail.com](mailto:istorijskizapisi@gmail.com) или [ii@ac.me](mailto:ii@ac.me)

**Техничка упутства за писање критичког апарата  
чланака за *Историчке записе***

Име аутора и наслов чланка - curent (обична штампана слова)  
Наслов монографије или часописа – italic (коса, надесно  
нагнута слова)  
Исто – italic  
н.д. (наведено дјело) – italic

Радови који не задовољавају ове техничке критеријуме неће бити узети на разматрање за објављивање у часопису. Редакција часописа је отворена за сваки облик претходног интересовања и инструкција сарадницима по питању техничких пропозиција у вези изгледа чланка.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко  
међународне базе података  
CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)

И С Т О Р И Ј С К И   З А П И С И  
Година LXXXII  
Бр. 1-2/2009.

*Издавач*  
ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ  
Подгорица, Булевар Револуције 3

*За издавача*  
Радослав Распоповић, директор

*Припрема*  
Жарко Павловић

*Ликовно рјешење корица*  
Вјекослав Бојат

*Лектура и коректура*  
Јасмина Ђорђевић

*Садржај превели*  
Наташа Поповић, руски  
Иван Лаковић, енглески  
Јасмина Крајчевић, француски

*Тираж:*  
300

*Штампа*  
Штампарија Побједа

CIP - Каталогизација у публикацији  
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

93/94

ИСТОРИЈСКИ записи : орган Историјског института  
и Друштва историчара Црне Горе / главни и одговорни  
уредник Радослав Распоповић. - [Год. 1], књ. 1, св.  
1/2 (1948) - . - Подгорица (Булевар револуције 5) :  
Историјски институт Црне Горе, 2009 (Подгорица :  
Побједа) . - 24 цм

Тромјесечно. - Је наставак: Записи  
ISSN 0021-2652 = Историјски записи (Подгорица)  
COBISS.CG-ID 54807